VERHANDELINGEN
VAN DE
NATUUR-
EN
GENEESKUNDIGE CORRESPONDENTIE-SOCIETEIT,
IN DE
VEREENIGDE NEDERLANDEN,
OPGERICHT IN 'SHAGE.

Behelzende de GENEESKUNDIGE WAARNEEMINGEN van het Jaar 1779.

Ventos, & Varium Cœli prædiscere morem
Cura sit, ac Patrios cultusque habitusque locorum.

VIRGILIUS.

I. DEELS II. AFDEELING. *b.*

MUTUA PRÆSTANT OFFICIA. *V. Megen Sc.*

IN 'SGRAVENHAGE,
BY JAN ABRAHAM BOUVINK.
MDCCLXXXIII.

Corpora cœlestia, meteora, climata, anni tempestates, soli diversitas, montes, mare, lacus, paludes, flumina; vegetantia, animalia, subterranea, hominum numerus, vitæ genus, alimenta, potulenta, ignis pabulum, opificia, artes, commercia, & alia plurima, suam quæque eo (ad plenam aëris exhibendam historiam,) symbolam conferunt.

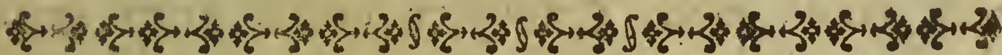
GAUBIUS.

DERDE CLASSE.

Van dat Gedeelte van de Provincie *van* HOLLAND *enz. 't welk tusschen den gemeenen* Rhynmond *en het* Vlie *gelegen is.*

VAN DE

MAAS-STEDEN.

BERICHT

VAN DE

ZIEKTEN,

WELKE TE

ROTTERDAM,

In het Najaar 1779, zyn waargenoomen,

DOOR DEN HEER

L. ROUPPE,

Med. Doct. enz.

Om, zoo veel mogelyk, ter bevorderinge van den zoo loffelyk ondernoomen arbeid behulpzaam te weezen, zoo heb ik de eer te berichten: dat de Ziekten alhier in het najaar een

 weinig

weinig aanmerkelyker, dan in eenige der laatst voorgaande Jaaren geweest zyn; bestaande in *Febres continuæ remittentes & intermittentes*: ook zyn my eenige *Diarrhoeæ biliosæ & serosæ*, en daar onder drie *cruentæ* voorgekomen. — Het jaar ten einde loopende deeden zich ook verscheidene Verkouwdheden, als vast zittende Rheumatique pynen, Verstoptheid, Hoesten enz. op.

Onder de eerste bevonden zich verscheidene ligte Gal- of Rot-koortsen, die onder een gering voorkomen, somwylen echter noch doodelyk uitvielen, veeläl met Sprouw afliepen, en by sommigen in hartnekkige Tusschenpoozende Koortsen veranderden. Ik kon niet onderscheiden bemerken, dat eenig soort van Inwoonderen deezer Stad meer dan anderen aan Ziekte onderhevig waren; ofte ook het eene Distrikt meer dan het andere aangedaan ware; hebbende dezelve by gegoede zoo wel als by arme Lieden waargenoomen. De Lyders gingen gewoonlyk eenige dagen van te vooren kwakkelende, als tusschen ziek en gezond, met verminderde eetlust en opzetten van den buik verzeld: kreegen vervolgens een weinig Koorts, by eenigen met, by anderen zonder braaken, die na de eerste 2 of 3 dagen weder veel afnam; zoo dat, volgens den pols en het uitwendig aanzien, die eerder eene *irreguliere intermittens*, dan wel eene *Febris continua* scheen te zyn: ook waren de *exacerbationes* zeer ongeregeld, en deeden haar meer door de benaauwdheid en angst, dan wel door den pols, of eenige aanmerkelyke vermeerderde warmte kennen. De Eetlust ging geheel weg, de Tong was min of meer beslagen, en de Lyders klaagden veel over

over zwakheid en benaauwdheid; echter zaten zy nog al veeltyds op. Den 6den, 8ſten of 10den dag kwam 'er verandering. Eenigen beterden, doch herſtelden langzaam: anderen kreegen de Sprouw, en dat zelfs vroegtydig: by anderen nam de Koorts ten laatſten toe onder de gedaante van eene *Febris putrida maligna*, waar in zelfs de Ingewanden, en byzonder de Lever, gelyk uit de kleur ſcheen te blyken, niet vry was van ontſteekinge; of ging in eene hartnekkige *Febris intermittens* over. In den beginne van *October* zag ik de Sprouw by twee welgeſtelde en anders gezonde Vrouwen, na ſterk overgeeven, reeds den 2den en 3den dag vry overvloedig [*]: beidene waren ſterke Theedrinkſters. De eerſte ſtierf den 6den dag, na dat de Sprouw eens afgevallen was, als aan eene *gangræna interna*: de andere herſtelde echter langzaam. By een Heer vertoonde zich dezelve den 13den dag; na 4 dagen hikkens en eenen zeer kleinen pols. —— Wanneer 'er geneigdheid in de Lyders was ter voortbrenginge van de Sprouw, en dezelve niet wilde uitbotten, of te voorſchyn komen, dan veroorzaakte dit agterblyven vreemde en zeer onaangenaame verſchynſels in de Ziekte. Zie hier een geval:

Een Buskruitmaker, zynde een taamlyk ſterk en arbeidzaam man, ook vry geregeld leevende, werd, zoo veel ik uit zyn verhaal opmaaken konde, van diergelyk eene ligte Koorts overvallen. Hy werkte daar mede eenige dagen,

[*] Men vergelyke hier mede beneden het *Bericht* van 's HAGE.]

gen, ſchoon bezwaarlyk: dan, ziende dat het met hem niet ſchikken wilde, nam hy eenige dagen agter een Bruſſelſche Pillen in, die by hem ſterk werkten. Den 6den of 7den dag werd ik by hem geroepen, vond hem zeer onverſchillig, wat Koorts hebbende met een ongelyken pols, beſlagene tong, en klaagende over benaauwdheid. Dus bleef hy 4 of 5 dagen, ſomwylen met eenig meerder verhef in den polsſlag, die kort daar na weder ten naaſten by natuurlyk, en zelfs op ſommige tyden min dikwyls, dan naar gewoonte ſloeg. Hem werden *Eccoprotica antiſeptica* toegediend. Omtrent den 13den dag werd hy *comateus* (door eene ligte Beroerte overvallen); echter zoo, dat hy aangeſprooken, nog altyd antwoord gaf, met een zeer flaauwen pols, die daags daar aan niet meer gevoeld konde worden. 'Er werden *Cardiaca antiſeptica* gegeeven, benevens *Epiſpaſtica* en *Veſicatoria*, doch vruchteloos toegediend; kunnende ik de laatſten ook niet aan het trekken krygen, hoe zeer ik die aanzette, voor den 17den dag. Hy overleed twee dagen daar na, en bleef meeſt zyne geheele Ziekte door zoo preſent van geeſt, dat hy om te wateren, of af te gaan begeerde geholpen te worden. Ik heb nog eenige Lyders van dit ſoort gezien, doch welkers omſtandigheden niet zoo gevaarlyk waren; in welken de Ziekte ook na lang worſtelen met Sprouw afliep, en by het gebruik van de Kina herſtelden: welk middel my echter niet dan in den laatſten tyd der Ziekte, hoewel het zelve anderszins wel van pas ſcheen, behulpzaam wilde zyn.

De Intermitteerende-Koortſen ſpeelden hier ook

ook een goeden rol: zy waren veelal overblyfſels van Gal-koortſen, en de geneezing zeer wederſtreevende. De Kina ſcheen dezelve in veele gevallen eerder aan te zetten dan te verdryven; en wanneer hier mede hartnekkig wierd voortgegaan, verergerde zy deeze Koortſen aanmerkelyk.

Belangende de *Diarrhoeæ*, deeze hadden niets byzonders in zich, ſchynende my van dezelfde oorzaaken, als de bovengemelde Koortſen, te weeten, van bedorvene gal en ſcherp gewordene vochten, door de voorafgaande warmte veroorzaakt, herkomſtig [*]; gehoorzaamende ook gemakkelyk aan de gewoone geneeswyze. Men heeft my gezegd, dat 'er *Dyſenteriæ* gezien zyn; doch deeze zyn my niet voorgekomen. De drie bovengemelde Lyders, welke bloedigen afgang loosden, konde ik tot die *Claſſe* niet brengen.

Onder de ongemakken van Verkouwdheid, die meeſt in *November* en *December* gezien werden, was de Hoeſt aanmerkelykſt. Dezelve had veel zyn zetel in de Maag, en was by bejaarde Lyders niet alleen fatigant, maar dreigde zelfs Verſtikking en Beroerte. By eenige Lyders was die periodicq, en kwelde zeer des nachts: anderen werden overdag op ongelyke tyden hevig daar van aangedaan. Meeſt allen hadden Koorts, gebrek aan Eetluſt, beſlage tong, en moeſten overgeeven. Braak- en Buikzuiverende middelen deeden veel nuts; en ten laatſten genas

[*] Vergeleeken met het *Bericht* van den Wel Ed. Heer HULIN, I. D. II. St. II. Afdeel. bl. 49.]

genas de Kina, met *Incidentia* en *Anodyna:* ook deed het drinken van koud water, byzonder in den aanval veel goeds.

Op het laatſte van *December* deeden zich Koortſen op van eenen rottenden aart, met teekenen van geelachtige Ontſteekingen: insgelyks voegden zich deeze by den grasſeerenden Hoeſt en maakten dezelve gevaarlyk en ook ras doodelyk.

Een ſterk Man en groot Jenever drinker kreeg, na 4 of 5 weeken aan een Maag-hoeſt gelaboreerd te hebben, waar tegen hy niets dan Jenever met Stroop gebruikte, een hevige pyn voor het hart, die zich langs de korte ribben tot den rug uitſtrekte, waar door de ademhaling zeer belemmerd werd. Ik werd 'er den derden dag by geroepen, en vond den Lyder met eene geele beſlagene tong bezet, eene rasſe en tamelyk ſterke pols, ligt ylende. Hy verhaalde my echter zeer verhaaſtende, en met eenen *Sardoniſchen* lach, dat hy nu veel beter was [*]: dat de pyn hem in den nacht verlaaten had; en dat hy nu konde ademhaalen, zitten en leggen, zoo hy wilde; zoekende teffens voorwerpen te grypen, daar 'er geen en waren. Gevraagd zynde wat hy deed, antwoorde hy, dat hy dagt, iets voor hem te zien vallen. Hy ſtierf omtrent 2 uuren daar na zeer ſchielyk. Ik heb nog 2 Lyders gezien, waar in zich ontſteeking by den Hoeſt voegde, en een zonder Hoeſt met Koorts en Galbraaken. Zy herſtelden, en hadden eene dikke

[*] Doorgaans een doodelyk verſchynſel, vergeleeken met het *Bericht* van HAARLEM beneden.]

dikke geele, doch weeke korst op het adergelaatene bloed. De Lever ſcheen de zitplaats der ontſteekinge geweeſt te zyn.

Dit is het geen, 't welk buiten eenige *Morbi chronici*, die niets ongewoons hebben opgeleverd, in de laatſte drie maanden van het Jaar 1779, my voorgekomen is. Kan myn Bericht van eenig nut zyn, zoo biede het gulhartig aan, om daar mede naar goedvinden te handelen.

(*was geteekend*)

ROUPPE, *Med. Doct.*

ROTTERDAM,
den 23 September
1780.

[LIJST der DOODEN binnen de Stad ROTTERDAM, van den 1 *January* tot den 31 *December* 1779. volgens de Rotterdamſche Courant.

	Mans	Vrouw.	Kind.	Samen.
January	39	67	86	192
February	40	49	63	152
Maart	32	44	58	134
April	29	41	54	124
Mey	40	45	65	150
Juny	22	32	53	107
July	30	23	60	113
Auguſtus	15	32	46	93
September	31	32	52	115
October	41	38	48	127
November	47	50	50	147
December	30	58	46	134
	396	511	681	1588

In dit afgeloopen Jaar zyn in de Nederduitſche, Franſche en Engelſch Gereformeerde, als mede Lutherſche, Remonſtrantſche en Roomſche Gemeentens deezer Stad gedoopt

818 Zoons.
815 Dochters.

te ſamen 1633

Wyders zyn binnen de Stad in ondertrouw opgenoomen 601 paaren.

Het

Het getal der GESTORVENEN is geweeſt:

In 't Jaar	1772	2445	In 't Jaar	1776	2148
———	1773	1526	———	1777	1627
———	1774	1274	———	1778	1466
———	1775	1487	———	1779	1588

Ouderdom der GESTORVENEN,
van den 1 *January* tot den
31 *December* 1779.

Beneden het Jaar			351				
Van				Van			
1	tot	5	235	55	tot	60	72
5	—	10	61	60	—	65	74
10	—	15	18	65	—	70	71
15	—	20	21	70	—	75	90
20	—	25	39	75	—	80	78
25	—	30	43	80	—	85	56
30	—	35	35	85	—	90	29
35	—	40	57	90	—	95	7
40	—	45	44	95	—	100	2
45	—	50	55	100	—	105	1
50	—	55	62				

Perſoonen van welken de Jaaren niet
zyn opgegeeven. 86

dus te ſamen 1588

KORT BERICHT VAN DE ZIEKTEN

In den Jaare 1779 *en* 1780.

TE

SCHIEDAM,

DOOR DEN WEL ED. GESTR. HEERE

W. M. KEUCHENIUS,

Med. Doct. enz. enz.

Aangaande de Ziekten, die te SCHIEDAM in de Jaaren 1779 en 1780 geheerſcht hebben, valt weinig byzonders aan te merken. Over het algemeen kan men zeggen, dat deeze Stad in de beide zoo even genoemde Jaaren weinig Zieken gehad hebbe; ja minder, als in voorige, noch zulke gevaarlyke Ziekten, als andere plaatſen ondervonden hebben.

Men is alhier bewaard gebleeven voor *Morbi contagioſi*, voor beſmettelyke *Diarrhoeæ*, en *Dyſenteriæ*, voor *Epidemiſche* Ziekten, *Variolæ*, *Morbilli*, *Febres Scarlatinæ*: zelfs heeft men minder *Febres bilioſæ*, en *continuæ* dan gewoonlyk gehad; maar daar tegen zyn 'er wel zoo veele

veele *Febres intermittentes tertianæ* geweeſt, en ook meerder *Quartanæ*, dan wy doorgaans gewoon zyn.

Het getal der Dooden, in het Jaar 1779, is ook één van de minſte der geenen, die wy ſedert 18 Jaaren opgemerkt en aangeteekend hebben, en bedraagt 189, zoo oude als jonge Perſoonen. In dit Jaar 1780, zal het getal der Geſtorvenen waarſchynlyk nog minder weezen; want tot den 22 *October* telt men maar 156, die Overleeden zyn; daar het ordinaar getal der Dooden in de meeſte Jaaren anders circa 220 beloopt.

Waar uit men haaſt zoude mogen beſluiten, dat warme en drooge Zomers deeze Stad en omtrek voordeeliger en gezonder zyn, dan de natte en koude.

En wat de ſituatie der Stad aanbelangt, dezelve is gelegen aan een binnen Landskanaal, de *Schie* genaamd, daar ze haar naam van ontleend heeft, een groot quartier uurs van de Maze.

Deeze Rivier wordt door eene lange en ſchoone Haven, door diepe Grachten, en zwaare Sluizen, in en om de Stad zoodanig geleid, dat ze dezelve byna overal door middel van de Vloed en Ebbe tweemaal daags verſch water bezorgt; daar en boven heeft de Stad een uitgeſtrekt Spui, 't welk een groote quantiteit waters kan bevatten, en verzamelen; en 't geen de Havens en Grachten, het water in dezelve lager geworden zynde, dan met kracht doorſpoeld en ſchuurt, om ze zuiver en diep te houden, en te beletten dat

dat 'er geen vuil of te lang ſtil ſtaand water in kan opgehouden worden. Men mag zeggen: dat geen Stad in Holland, zuiverder en verſcher water heeft, als deeze.

De Stad, ſchoon van binnen ſterk bebouwd, en betimmerd, heeft echter weinig hooge gebouwen, noch extra naauwe ſtraaten of ſteegen.

De omtrek van circa drie quartier uurs of meerder aan de Ooſt, Weſt, en Noordzyde is luchtig, open, weinig betimmerd, of beplant met hout gewaſch. Men vindt 'er ten minſten niet veele hooge boomen, maar meeſt opene velden of weiden. Aan de Zuidzyde over de Maze ligd een Eiland, in 't welk vruchtbaare graanlanden, hout gewaſch, en op de meeſte dyken hooge boomen gevonden worden, echter niet zoo veel of zoo hoog, dat daar door de vrye doortocht van Winden aan dien kant van de Stad zoude belet of gehinderd worden; zy kunnen van dien kant, zoo wel als van de andere zyden naderen, en geeven aan dezelve, ſchoon 154 Stookeryen hebbende, eene vrye en zuivere lucht.

De Levenswyze der Inwoonderen is over het algemeen matig en geregeld: de gemeene man, die 'er zwaar werkt, wint goede dagloonen, en kan voor zyn huisgezin het noodige onderhoud van goed voedſel verſchaffen; 't geen 'er ook in eene tamelyke hoeveelheid te bekomen is. Uit het Weſtland worden veele groenten en tuinvruchten, uit het Overmaaſche Eiland een menigte appelen aangebracht, die door den gemeenen man al veel gegeeten worden. Spek, Vleeſch en

en Vis kan hy nu en dan vergelden; 't geen ook gefchiedt, doch niet overtollig.

Zoo dat de levenswyze, de zuivere lucht, en het verfche water deeze Stad al zeer gezond maken, en voor zwaare Ziekten bevryden.

De Sterflyften van 18 achter een volgende Jaaren, accuraat aangeteekend, toonen zulks mede aan. Het geheele getal zoo van oude als jonge Perfoonen in 18 Jaaren Overleeden bedraagt 3946; 't welk gevolgelyk een gemiddeld getal van 219 Geftorvene menfchen jaarlyks uitmaakt.

Nu rekent men zonder eenige vergrooting, dat SCHIEDAM 7500 Inwoonders bevat, het is waarfchynlyk dat 'er zelfs meerder zyn; en dus, dat, als daar van Jaarlyks 219 fterven, gelyk blykt, het getal der Overleedenen met de levendigen evenredig is als 1 tot 34. of om duidelyker te zeggen, dat van 34 menfchen één in het Jaar alhier komt te fterven.

De Heer ZUSZMILCH, die ik meen dat het getal der Geftorvene in SCHIEDAM met dat der leevenden evenredig gefteld heeft als 1 tot $26\frac{2}{3}$, moet daar omtrent kwalyk geinformeerd geweeft zyn.

[*] Volgens de *Nieuwe Nederlandfche Jaarboeken*, *January* 1780. No. 1. bl. 20. zyn 'er getrouwd 58 paaren.

Gedoopt 131 Zoons: 114 Dochters. famen 245 Geftorven en Begraaven 201 Perfoonen, waar onder 91 Kinderen: dus 57 minder dan in 1778.]

KORT

KORT BERICHT VAN DE ZIEKTEN TE VLAARDINGEN,

DOOR DEN HEER

A^S VAN DEN HAM,
Med. Doctor.

****

Ik kan niet anders melden, dan dat ik in het afgeloopene, zoo als tot heden toe in dit Jaar hier ter plaatse niet als gewoone Ziekten heb behandeld, en zelfs in eenen minderen graad van hevigheid dan in voorgaande Jaaren.

De *Febres intermittentes* waren meest *Stomachicæ*, *pituitosæ* in 't voor- en najaar, welke ik meest alle in 't begin door *Laxantia antiphlogistica*, en daar na met *Resolventia amaricantia* geneezen heb.

Geene *Diarrhoeæ*, noch *Dysenteriæ*, vooral Epidemisch, hebben hier gegrasseerd; eenige weinige uitgezonderd, die zich in eene vochtige lucht met natte kleederen, beroeps halven eenigen tyd hadden opgehouden, welken in *November*

ber van het Jaar 1779, met zachte *Diarrhoeæ* aangevallen werden, en die ik enkel door twee of drie giften van twintig greinen Rhabarber met tien greinen Kreeftsöogen genas.

Even min heb ik Rot-koortſen waargenoomen; doch wel zachte Gal-koortſen, maar weinige. Voorts heeft my niets meer gekweld dan eene hardnekkige Hoeſt in Kinderen, waar van het bloed in meeſt allen ſterk ontſteeken was na de aderlating, die by my van de meeſte vrucht ſcheen, by het ſterk gebruik van het *Oxymel ſcilliticum* met water; in welkers quantiteit van zes onçen en twee *Oxymell. Scillitic.* ik dertig of 40 druppels *Tinct. Croci* en *Benzoini* drupte. Eenigen verſlikten, ondanks alle aangewende poogingen.

Weinige *Morbi inflammatorii* heb ik deezen Zomer hier gezien; meeſt waren het onzuivere Maagkwaalen met braaking en verloorene eetluſt: ook veele Maagkramp-pynen, in welker beidene de *Ipecacuanha* en *Rheum* en 't *Antiemeticum Riverianum* myne gewoone hulpmiddelen waren: ook is de *Cicuta* in de laatſte ſoort nu en dan van vrucht geweeſt.

(*was getekend*)

AS. VAN DEN HAM.

VLAARDINGEN,
den 16 October
1780.

BERICHT

BERICHT
VAN DE
ZIEKTEN
TE
BERKEL, ENZ.

In de Nieuwe DROOGMAKERYEN, *in* 1779; *beneyens een* BELOOP *der* ZIEKTEN *ſedert* 1776.

DOOR DEN HEER

J. VAN ZWIGT,

Chirurgyn en Practizyn.

Remitterende, *Intermitterende*, zeer weinig geduurige Koortſen zyn hier te BERKEL, en in derzelver om en bygelegene Drooggemaakte Landen, meeſt al de Heerſchende Ziekten het geheele Jaar door geweeſt.

Zy onderſcheidden zich, in hunne ſoort, goed, of kwaadaartigheid, naar de ſaiſoenen, waar in dezelve vielen, en naar de weêrs-geſteldheid, haar niet, ofte al, ware toegedaan.

Zoo neemen wy hier waar, dat ze in den Winter met vriezend weêr, en heldere lucht, het minste heerschen; en 'er dikwyls geheel geene vernoomen worden.

Maar een volgend Dooiweêr, met Noorde, en Noord Weste Winden, vochtigen dampkring, Regen of Sneeuw, doet hun spoedig het hooft opsteeken, en koomt dan in de gedaante van eene *Catarrhale* Koorts te voorschyn, en wordt gevolgd van een *Rheumatismus*, *Pleuritis*, valsche Long-Ontsteeking, Amborstigheid, Beroerte, enz. Welke Ziekten, zoo zy laat in 't voorjaar koomen voor te vallen, of wanneer 'er eene schielyke voorjaars warmte met vochtig weêr invalt, zeer gemakkelyk tot het rotachtige overhellen, zoo 'er niet behoorlyk word in voorzien.

In de maanden *April*, *Mey* en *Juny*, laaten zy zich het beste geneezen, en zyn dan zuiver *Intermitterende*, zoo 'er geene *Epidemische* Ziekte mede gepaard gaat.

In het laatste van *July*, of het begin van *Augustus*, wordt deeze Koorts weêr algemeener, is dan *Remitterende*, en geduurig van eenen galachtigen aart; en, zoo het weder en de Luchtsgesteldheid mede werken, loopen zy wel eens uit in eene volkomene Rot-koorts, die 'er veelen aandoet, en dikwyls tot laat in *October* blyft volharden: 'er is geen saisoen haar gunstiger, dan het najaar; en hoe nader wy aan den Winter koomen, hoe zuiverder tusschenpoozende zy worden, en beginnen gemeenelyk met de

eerste invallende Vorst, sterk te verminderen, of genoegzaam te verdwynen.

Onder de sleepende Ziekten, die men hier waarneemt, verdienen de Zenuw-Ziekten met derzelver aanhang de eerste plaats: de naauwe keelen, die hier onder de sexe vry algemeen zyn, verzeld van *Passio Hysterica*, pyn in de maag, en kwaade spysverteering, is eene hebbelyke Ziekte der Vrouwen; terwyl de mans, voor het grootste gedeelte aan *Herniæ laboreeren:* steen in de blaas, neemt men zeldzaam waar, als ook de Venus-Ziekte, Teering, Kanker, Verstopping in de Lever, Sint *Vitus* dans, Stuipen, Vallende Ziekte, Razerny, Waterzucht, Etterborst, en meer anderen, zyn alle Ziekten die niet dan zeer enkeld voorkoomen.

Engelsche Ziekte, onder de Kinderen neemt men ook al spaarzaam waar; doch 'er sterven veele Kinderen onder het krygen hunner Tanden aan Stuipen, uitteerende Koortsen, Loop, enz. Kinkhoest onder de Kinderen, heb ik 'er geduurende 7 Jaaren eens waargenoomen, die zich gemakkelyk liet geneezen, en waar aan 'er geene stierven, als één enkelde, die alle Geneeskundige hulp weigerde.

In den Jaare 1776, in de maand *Augustus*, werden onze heerschende Koortsen van eenen Galachtigen en Rotachtigen aart, welke Rotachtigheid, by enkelden zoo verre gaande was, dat men ontbinding van het bloed, doch geen gierst uitslag, noch purper vlekken waarnam; veelen Overleeden aan deeze Koortsen, en welke tot

tot in *November* van het zelve Jaar aanhielden; terwyl deeze Ziekte als toen, door de Kinderpokjes vervangen werd, die tot in het volgende Jaar 1777. in 't voorjaar bleef aanhouden. Deeze waren by veelen goedaartig; terwyl 'er by eenigen ſaamgevloeide wierden waargenoomen, en waar aan ook eenigen, die van het ergſte ſoort hadden, Overleeden.

In den Jaare 1777, grasſeerden hier de Mazelen, doch waren goedaartig, en 'er ſtierven geenen van; by myn weeten, heeft men voor niemand die aan de zelve *Laboreerden*, eenige Geneeskundige hulp gevraagd: in de maand van *Mey* van het zelve Jaar, zag men hier al Galkoortſen, en in de maand van *July*, zag ik in eene kwaadaartige Rot-koorts gierſt uitſlag in menigte, in eenen ſtervenden perſoon die verzuimd was.

In den Jaare 1778, nam men in de maand van *April*, Gal- en Rot-koortſen waar, die geduurende den Zomer, min of meer bleeven voortduuren, en in den Nazomer weder verheften, doch waren niet menigvuldig. In de maand *November* van het zelfde Jaar, liet zich, (na een reeks van 29 Jaaren,) het Roodvonk of Scharlaaken-koorts zien, die ons onophoudelyk tot in de maand van *Juny* van het volgende Jaar 1779, bybleef. By veelen was het zoo goedaartig, dat men geene Geneeskundige hulp dacht noodig te hebben, en zy herſtelden wezenlyk zeer wel; terwyl het by anderen van eenen kwaadaartigen aart was, en zich in weerwil van alle aangewende hulpmiddelen, niet liet temmen: zeer veele bejaarden werden aangetaſt.

Op de eerste verschyning deezer Ziekte, kwam dezelve onder de gedaante eener kwaadaartige kwaade keel, gevolgd van uitslag, voor; doch in 't vervolg nam dezelve aanvang, met overvloedige braakingen, pyn in 't hooft, in de keel, in de lendenen, in armen en beenen, en het hooft, aangezicht, en de keel, begonden te zwellen; en den volgenden dag, vertoonde zich de huid aan die deelen bereids rood, met kleine puistjes. Die de braaking voortzetten, kreegen te gelyk eenige afgangen, met verligting.

Hier by vertoonde zich eene geduurige Koorts, die met den avond verhefte; de zwelling en uitslag, ging naar gewoonte trapswyze voort; tusschen den 4 en 5den dag werd de Ziekte erger, de Koorts verhefte zich met onrustigheid, welke in ylhoofdigheid veranderde; de pols werd voller, zoo, dat men by eenigen een ader moest openen, daar zulks in den beginne der Ziekte schadelyk scheen te zyn.

In enkelden werd de keel zoodanig vernaauwd, dat zy meenden te stikken, kwylden sterk, en hadden geene afgangen; 't welk ook, door gebrek aan het behoorlyk toedienen van Lavementen, bezwaarlyk konde verkreegen worden. Op den 6den dag vervielen zy in eene compleete razerny, zoo, dat ze met moeite en veel oppassens, niet in het bed konden gehouden worden: de Ziekte weerstreefde alle hulp der kunst, en de dood maakte gemeenlyk op den 7den dag, een einde van hun lyden.

By andere werden met de zwelling der keel, de onderkaaks, en oorklieren zeer opgezet, en

op

op den 5 en 6den dag begonden zy te ontvellen, en op de plaatſen der ontvelling, was de huid ten eenemaal verſtorven, ook deeze weerſtreefden alle aangewende hulp, en ſtierven zeer elendig, meeſt op den 7den dag.

Eenigen klaagden over zwaare pyn, en ſtyfte over het ganſche Lichaam, en de Ledemaaten, zoo, dat eenigen niet konden gaan, noch ſtaan; terwyl anderen, na dat de braaking over was, in een ſoort van Slaapziekte vervielen, die met den tweeden dag eindigde; en deeze kwamen 'er gelukkig door.

Intusſchen waren 'er, die met den tweeden dag al begonden te ylen, en na het ylen over was, eenen tyd lang ongevoelig, en wezenloos bleeven.

Sommigen traanden de oogen, van den tweeden tot den 6den dag, die, door een kwaadaartig ſoort wierden aangetaſt, ſtierven of begonden te beteren, op den 7den dag, na de Ziekte begonnen was.

Als de Ziekte begon, vertoonde zich de huid by allen, eerſt vol kleine puisjes, even eens (als dat geene dat men by ons ganze-vel noemt, en door de koude veroorzaakt wordt,) en daar na werd de huid rood, met vlakken, ook by eenige nam men waar, eene ſchilferachtigheid aan den hals, en onderkaak, eer zy de uitſlag kreegen, indien de uitwaasſeming, in den beginne der Ziekte niet naar behooren was bevorderd geworden, bleeven die kleine witte puisjes, (alvoorens gemeld), met de roode vlakken con-

 tinu-

tinueeren, langer dan men gewoon was; zoo de Ziekte ſtand hielt, werden zy grooter, en 'er ontlaſte, als men ze aan ſtukken wreef, een helder water uit: by eenigen kwamen zelfs Verzweeringen aan handen en vingers, die aanmerkelyk en uitgeſtrekt waren, doch de ſtoffe, die aan dunne etter gelyk was, bepaalde zig alleenelyk onder de opperhuid.

De Bloedryken, hadden ſtaande de zwelling aan hooft en keel, ſterke neusbloedingen, met verligting.

Op den 7, 8, 9 tot den 10 en 12den dag, na het afloopen van het eerſte tydperk, begonden zy allen, welke door deeze Ziekte waren aangetaſt, en door my behandeld zyn geweeſt, min of meer wederom ziek te worden: men vernam toen pyn in het hooft, loomheid in armen en beenen, en Koorts, gevolgd door afkeer van allerlei eeten: by Kinderen nam men meer opzettingen, in de onderkaaks klieren waar, die zich door eene afleiding te maaken, en verdeelende middelen aan te leggen, ligtelyk lieten verdwynen; terwyl de bejaarden, meeſt al over een plaatſelyke pyn klaagden, de eene in den ſchouder, de andere in de dye, een derde in den rug enz: die hun lang bybleeven.

By eenigen naar den 10 of 12den dag dat het eerſte Termyn was afgeloopen, verſcheen 'er eene buitengewoone zwelling, aan hooft, aangezicht, en over het ganſche lichaam, verzeld met Koorts, en verregaande benaauwdheid, deeze zwelling begon en eindigde, even als de uitſlag by het eerſte Tydperk; dezelve liet zich

door

door verdeelende middelen, en het herſtellen der belette uitwaasſemingen, (waar onder de *Cort. Peruvianus*, met byvoeging, van het *Oxym. Simpl.*, zeer vermogende ſcheenen te zyn,) zeer wel verdryven.

Geene Verzweeringen aan de oor, of onder-kaaks-klieren, zyn onder myne behandeling voorgevallen; maar één enkele, die in een Rot-koorts verviel, en elendig geleeden heeft, kreeg eene Verzweering in den gehoor weg, gevolgd van doofheid en moeilykheid in het ſpreeken, 't welk langen tyd bybleef.

Sedert de maand van *Juny* tot in *Auguſtus* van het zelfde Jaar 1779, waren hier zeer weinig Zieken, behalven eenigen die met uitſlag bezet waren, dat van een goedaartig ſoort was, en dikwyls met eene *intermitterende* Koorts verzeld ging, en zich meeſt door een purgeer middel, liet verdryven: by eenige bloedryken was men verpligt een ader te openen.

Doch omtrent half *Auguſtus* deezes Jaars 1779, wanneer ter dier tyd, in de *Bleis-wykſche* Droogmaakery eene *remitterende* Gal-koorts grasſeerde, kwamen eenige weinige perſoonen, die als toen, in deeze Droogmakery, koolzaad hielpendorſchen, aan de zelfde koortſen ziek wierden, tot ons te huis; waar op wel haaſt deeze Ziekte die perſoonen in die huizen, waar in deeze te huis gekomene zieken zich bevonden, aanſtak, met dat gevolg, dat de Ziekte vry ſpoedig algemeen, onder de Inwoonders deezer Heerlykheid zich verſpreidde, en van het laaſte van *September*, tot het begin van *November*, alge-

 meen,

meen, en hetallerhevigst woedde, zoodanig, dat de oudste deezer Heerlykheid, zoo eene algemeene, en allerhevigste Ziekte, niet getuigden ooit beleefd te hebben.

Sedert *November*, begon de Ziekte te veranderen, en werd zelfs door *Intermitterende* Koortsen, die veel kwaadaartiger waren, en zich om den anderen, meest al om den derden dag, bepaalden, verwisseld.

Bleiswyk, *Bergschenhoek*, *Hilgonsberg*, *Terbrugge*, *Schiebrack* en *Berkel*, zyn alle Lands gelegen met hunne Droogmakeryen, en het is in deezen kring, of omtrek, die door opgemelde plaatsen beschreeven wordt, dat zich deeze Ziekte heeft bepaald, zoodanig, dat ten Noord-Oosten en Oosten, van deeze plaatsen, alwaar men ook drooggemaakte Landen, doch van ouder datum vindt, genoegzaam, volgens het getuigenis van Lieden aldaar woonachtig, geene Ziekten deezen nazomer, van eenig aanbelang hebben plaats gehad; behalven eenige weinige Herfstkoortsen, in het laatste van *October* en *November*, in de drooggemaakte Landen, (ook van ouder droogmaaking,) ten Noorden en Noord-Westen van ons gelegen, hebben eenige, doch zeer weinige, na deeze Koortsen geheerscht; terwyl de Landen ten Westen en ten Zuiden van ons gelegen, geheel zyn vry gebleeven, waar onder die ten Westen, van ons, ook eenig drooggemaakt Land bezitten.

De Ziekte openbaarde zich, voor zoo verre ik heb kunnen waarneemen, met de volgende toevallen; de Lyders begonden te klaagen, over pyn

pyn in de Ledemaaten; eenigen hadden over al pyn; veelen pyn in de lendenen en in het voorhooft, mitsgaders koude rillingen; de zieke was by afwisfeling, eenen tyd lang, dan kout, dan heet; dit alles werd gevolgd, van een heeten brand, en drooge huid; geene wezenlyke tusfchenpozingen fcheenen 'er plaats te hebben, doch eene verheffing tegen den avond was allen gemeen; terwyl by eenigen de Ziekte in den beginne zich als eene anderendaagfche Koorts vertoonde, die evenwel zeer fchielyk in malkanderen liep, en geene wezenlyke tusfchenpoozingen gezien wierden.

De brand was by veelen meer in dan uitwendig; terwyl by eenigen daar na, in meêr of mindere trap, zweet volgde, met verligting; doch alleen in de eerfte dagen der Ziekte.

De pols vond men meeft al Koortfig, by veelen vol en opgezet; anderen hebben een kleinen, zwakken ingetrokken en met intermisfien gepaarden pols, by vervolg vry zwak en flaauw; zoo, dat ik 'er heb waargenoomen, daar men den pols in 't geheel niet onderkennen konde, dan wanneer de aanval der Koorts in volle kracht was.

De Eetluft was by allen verlooren.

De meeften klaagden over een lelyken ongewoonen fmaak in den mond, iets ftinkends of bitterachtigs in zich hebbende.

De tong was fomtyds natuurlyk rood en vochtig, meeft al drooger dan naar gewoonte, en

wit beſlagen; of werd by ſommigen, by verderen voortgang der Ziekte met eene drooge geele, bruine, of zwarte korſt bezet, die naderhand by de herſtelling los geraakt, en nu en dan ſtukswyze daar van afgeſcheiden werd.

De dorſt was by eenigen ondraagelyk; by de meeſten lydelyk; by ſommigen byna niets, zoo dat dezelve met moeite tot drinken te brengen waren.

Walgingen vond men by allen; eenige kwamen tot braaken, waar door zy het ingenoomene ſchielyk uitwierpen, gevolgd van overvloedige geele Gal, met verligting.

De Ademhaaling was by meeſt allen vry en onbelemmerd; terwyl anderen eenige ſlym uit de keel loosden, dat benaauwde.

Over plaatſelyke pynen in de lendenen, rug, en in de beenen, hoorde men algemeen klaagen; eenige klaagden over onlydelyke pyn in de beenen, die zich bepaalden van de knien tot de voeten, welke pyn trapswyze met de Ziekte verminderde; terwyl eene andere op het einde der Ziekte klaagde, over geweldige pyn in den omtrek, van de gewrigten der voeten en handen, en na dat de pyn over was, volgde 'er eene vervelling in den omtrek van die plaatſen, daar de pynen gevoeld waren, en verder niet.

Meeſt allen klaagden zy over eene geweldige benaauwdheid, omtrent den hartkolk: eenigen over gevoel van een bank of band, (zoo zy het noem-

noemden, in den bovenbuik, anderen over flaauwhartigheid, en wezenlyke flaauwten.

Eenigen klaagden over benaauwde pynen in de een of andere boven buikszyde, met geduurige oprispingen, en geneigdheid tot braaken, zonder verligting; onophoudelyke rommelingen, van winden in de darmen, agtervolgden dit alles.

Eenigen gevoelden van den aanvang der Ziekte, en geduurende deszelfs loop, wanneer zy by hunne kennis waren, pyn in het hoofd, die by den eenen in het agter, by den anderen in het opper, en verre de meesten over pyn en drukkende zwaarte, in het voorhooft klaagden, even boven de oogen, gaande gemeenelyk verzeld van duizeling, ligtigheid, en by eenen enkelen, met een geruis in de ooren gepaard.

Het aangezicht was, met de verheffing van Koorts, rood en opgezet.

Enkelden, doch zeer weinigen, hebben neusbloedigen gehad.

Eenigen sliepen in den beginnen niets; die, by het herstellen, als in een Slaapziekte vervielen, uit dezelve zeer verfrissende ontwaakten, en zich merkelyk beter bevonden, konden zig van het voorgaande, wel iets verbeelden doch flaauw, wiste niet eens recht datze ziek geweest waren: anderen sliepen byna geregeld, en bleeven by hun verstand, geduurende de Ziekte; daar eenigen van den beginne af aan, anderen van den 3, 4, 5 of 6den dag, niets deeden dan

slaa-

ſlaapen, liggende op den rug, met de beenen opgetrokken, de knien geboogen, onder uit naar het voeten eind van het bed gegleeden, met opene mond en halve opene oogen, als ongevoelig, niet weetende of zy in de wereld waren, en over geen ongemak hoe genaamd klaagende, by hun zelven ſtil praatende, als eene ylende; deeze waren zeer neêrgeſlagen en verzwakt, en de pols meeſt al zeer klein, zwak, of buiten de Koorts geheel onmerkbaar: deeze gevaarlyke ongevoeligheid ging zoo verre, dat de vliegen, die de zieken met menigten vergezelden, tusſchen de lippen liepen, en zelfs in den mond en in den neus kroopen en tusſchen de half geopende oogleden, met menigte aasden, zonder dat men zien konde dat de zieke, noch van het eene, noch van het andere eenigen hinder had: gevraagd zynde hoe zy het hadden, was hun antwoord, redelyk wel, of zeiden, ik weet het niet [*].

By verdere aanhoudendheid en toeneemen deezer verſchynſelen, werd de pols kleiner; de krachten namen meer en meer af, en de handen vry algemeen begonden te beeven, vooral, wanneer zy iets wilden aantaſten en het na den mond brengen; het opſpringen der peezen, omtrent den pols, kleine ſtuipachtige beweegingen, door het ganſche lichaam, een taaie ſlym die de keel bezette, en de doorzwelling moeilyker maakte, of geheel verhinderde, eene benaauwde moeilyke Ademhaaling, waar door eene heete lucht uit

[*] Vergeleeken met het *Bericht* van ROTTERDAM, boven.]

uit de longen geworpen wierd, waren alle onvermydelyke gevolgen; terwyl de tong by den eenen dik, en als gezwollen, by den anderen als een ſtuk verrot vleeſch, zwart, of bleek bruin 'er uitzag, als weêrhouden wierd om uit te ſteeken, of beevende te voorſchyn kwam [*]; de ſpraak, die by eenigen van den beginne der Ziekte, langzaam en zwak, by anderen te vooren kloek was, werd nu belemmerd of beevende; de ſtoelgang en waterloozing, ging ongemerkt af, of hield ten eenemaal op, en weerſtreefde alle aangewende hulpe dienaangaande in 't werk geſteld; een koud en lymig zweet, bedekte het lichaam, en de toeſtand der zieke, was niet alleen allerhaggelykſt, maar de dood maakte gemeenlyk een einde van dit alles.

Een enkelde der Lyderen aan deeze Ziekte geſtorven had bluts-vlakken: een andere loosde bloed met de *Urine;* terwyl by een anderen op verſcheidene plaatſen van het lichaam, by het afleggen der reeds geſtorvenen, *Gangræna* ontdekt wierd.

De Hik verſcheen by eenigen als de Ziekte op zyn hevigſte en de dood naby was; by anderen als zy begonden te herſtellen, 't welk den zulken als dan zoodanig afmatte, en de ruſt belette, dat zy weder verergerden.

Het bloed, dat by enkelen in den eerſten beginne door aderlaaten werd afgetapt, vertoonde

[*] Vergeleeken met het *Bericht* van HAARLEM beneden.]

toonde niets buitengewoons, en was natuurlyk.

Het water door de Lyders geloost, was veel in den beginne der Ziekte natuurlyk, en bleef wel eens de gansche Ziekte door in deezen staat, behalven dat het in het midden der Ziekte wat hooger geel, maar daar na op het einde derzelve heel bleek, wit en dun als pompwater wierd; 't welk by eenigen wel eens tusschen beide voor eenen enkelen dag dik en wit, of by anderen met een rood ros zinksel bezet was, doch zonder dat deeze veranderingen zich aan *crisis* dagen bepaalden; terwyl by eenen enkelen, daar veele openende en geene directe purgeermiddelen, met *Antiseptica*, die men het best uit den Peruviaanschen bast bereide, saamgevoegd, gebruikt werden, was de *Urine* veelmaals met een dik wit zetsel bezwangerd.

De Stoelgang was by meest allen opgestopt: by zeer weinigen regelmaatig; enkelen waren loslyvig met verligting.

Allen die spoedig, het zy door aangewende hulpmiddelen, of uit zich zelven een doorloop kreegen, waar door zy een menigte dunne, veelgebondene, meest stinkende, groene, geele, of zwartachtige stoffe, die dikwyls als modder, ook als pek 'er uitzag, ook wel schuimachtig was, waar in enkele keeren ronde wormen, of maaien gezien werden, kwyt raakten, kreegen zy zeer veel verligting, en als dit bleef aanhouden kwamen zy beter by zich zelven, namen toe in krachten en herstelden zeer wel; terwyl anderen die voor veele afgangen vreesden,

den, of niets gemakkelyk 'er toe te krygen waren, of wanneer hunne verregaande zwakheid, of aandoenelyk zenuw-geſtel, zulks verbood, onder het ſpoedig verminderen hunner krachten, eenen onvermydelyken dood moeſten ondergaan, of zeer langzaam herſtelden.

By enkelden, die tot voorige gezondheid zouden koomen, heeft men na voorgenoemde aanhoudende drooge hitte, eene algemeene vochtigheid, in de huid warm zweet in meer of mindere hoeveelheid waargenoomen, met verligting der toevallen; welke omſtandigheid, men dikwyls eenige uuren voor datze gebeuren zoude, konde voorſpellen, wanneer de huid zeer zacht, en fluweelachtig, en min warm in het aanraaken was, daar die in tegendeel te vooren bar, hard en brand heet op het gevoel zich vertoonde; 't welk by anderen niet eens is waargenoomen.

Maar verre was het 'er van daan, dat zulks geregeld, op den een of anderen *criſis*-dag voorviel; de natuur zegenpraalde over de Ziekte, of de Ziekte overwon de natuur, op zoo eenen dag als het haar behaagde, zonder in het minſte zich aan den eenen of anderen *criſis*-dag te ſtooren; althans in het groote aantal zieken, aan deeze Ziekte ter neêr geveld, en door my behandeld, is niet een eenigen, myns weetens, geregeld op eenen *criſis*-dag beginnen te beteren, of geſtorven, dan enkel by toeval, wanneer eene *criſis*-dag op dien tyd inviel.

Eenigen werden ten eenemaal geel; terwyl een ander na de herſtelling, een plaatſelyke pyn kreeg, die de richting van den Slokdarm volgde,

en

en belette dat 'er niets naar de maag, dan met moeite en groote pyn, konde pasfeeren; terwyl de ademhaaling vry bleef: na het aanleggen van een weekmaakende en pynftillende pap, op en in den omtrek van de pynelyke plaats, verfcheen 'er een toevloed van geel, dun, waterachtig vocht, dat door de poren onder de pap, uitwaasfemde met verligting.

Indien de zieken een afkeer kreegen van hunne Medicynen, en weigerden iets te neemen, zelfs geen drinken; indien de vliegen onophoudelyk de zieken verzelden, en als met een foort van woede op dezelven aanvielen, en indien het vermogen der Spaanfche Vliegen te kort fchoot, zelfs op de gevoeligfte plaatfen des lichaams aangelegd, waren dit alle zoo veele teekenen, dat eene aanftaande en zeekere dood naderende was.

By zeer veelen heeft men ook waargenoomen, daar de Ziekte met eene duidelyke tusfchenpoozende Koorts begonnen en in malkanderen geloopen was, ook met diergelyke Koorts eindigde.

Geene volkomene *crifis*, waar door eensklaps de Ziekte beoordeeld, of befligt kon worden, is in deeze Ziekte, by ons, (myns weetens) ooit voorgevallen; maar eene herhaalde *critique* ontlafting, langs den eenen of anderen weg, meeft door den afgang, duide na eenige dagen, beterfchap aan.

Harthoorigheid, geduurende hunne ongevoeligheid, was onaffcheidelyk; doch na de herftelling heeft men zulks maar by eenige weinigen

gen waargenoomen; terwyl anderen midden uit hunne ongevoeligheid, als ten eenemaal op een oogenblik present wierden, doch gemeenelyk by een nieuwen aanval van Koorts zoodanig verergerden, dat zy den volgenden dag Overleeden.

Het tydperk, waar toe zich de Ziekte met meer of minder hevigheid bepaalt, bond zich in 't geheel, zoo als gezegd is, aan geene dagen: zy stierven op en buiten de *crisis*-dagen, even zoo wel als zy begonden te beteren. De meesten dien ik heb zien sterven, zyn tusschen den 8 en 12den dag, na dat de Ziekte begonnen was, Overleeden.

Uit de Teekenen, Toevallen en Gevolgen, in dit kort en eenvouwdig Bericht ter neder gesteld, meen ik op gelyken voet te moogen besluiten, dat deeze heerschende Ziekte, dit Jaar 1779, zoo algemeen alhier gewoed hebbende, meest al geweest zy eene allerkwaadaartigste, *remitterende*, aansteekende Gal-koorts, die by veelen in eene Rot-koorts overging; ten zy men wilde stellen, dat by eene volkomene Rot-koorts noodig ware de ontbinding van het bloed zelve; dan ja zouden wy weinige Lyders aan Rotkoortsen ziek zynde gehad hebben, in tegenstelling van het groot aantal zieken, dat wy deezen nazomer alhier hadden; en schoon de herstelling by veelen hoopeloos was, zoude als dan myns bedunkens, die meest al verdweenen zyn.

De Ziekte is ons van elders aangebragt, en wel uit de *Bleiswyksche* Droogmakery, door eenige aldaar Koolzaad dorschende lieden, die te BERKEL t' huis hoorden; vermits deeze Ziekte

al een geruimen tyd te BLEISWYK en daar omstreeks gewoed had, en niet voor de t' huiskomst deezer lieden, by ons vernoomen wierd; terwyl kort na hun lieder terugkomst dezelve Ziekte eerst in de huizen waar in deeze hun verblyf hielden en daar na algemeen verspreid wierd, zoo als boven reeds gezegd is.

Van byna midden in *November*, tot 'er tyd toe dat ik deezen schryf, (namentlyk den 7 of 8 *December*,) is by gelegenheid van eene invallende kleine Vorst, deeze Ziekte meest al gecesseerd, en de bykoomende zieken, benevens de reeds gebeterde en weder ingestorte Lyders werden als toen aangevallen, door *intermitterende* Koortsen van een goedaartiger soort en die zuiver afliepen: zeer veelen die om den derden, anderen die om den anderen dag verheften; doch de thans waaiende Weste, Noord-Weste, maar wel meest Zuid-Weste Winden, verzeld van storm, zeer veel regen, met afwisselende koude en warme lucht, heeft gelegenheid gegeeven, om de thans heerschende Koortsen, niet alleen kwaadaartiger te maaken, maar in enkelden dezelve in de zoo even opgegeevene Ziekte te doen veranderen; met dat gevolg, dat 'er wederom hier en daar aan dezelfde Ziekte zyn Overleeden: de Koortsen, voor als nu, zyn meerder van eenen *Catarrhalen* aart; en in deeze is het, dat men thans meest al het water der zieken met een menigte wit, rood, of ros zandig zinksel bezet ziet; zoo als de Heer DE MAN, in zyne beschreevene Ziekte te *Maurik* heeft waargenoomen [*].

Deeze

[*] bl. 41.]

Deeze grasſeerende Ziekte alhier, heb ik alleen in haare Teekenen, Toevallen en Gevolgen, kort en eenvouwdig omſchreeven; en, zoo verre het my toeſcheen, tot den geſchikſten rang bepaald, zonder met genoegzaame zekerheid te willen beſluiten, dat ik den rechten naam aan dezelve gegeeven heb: ook heb ik niets van derzelver Oorzaaken en Voorbehoeding, veel min van haare Geneezing geſprooken, als zynde dit een taak, (ten zy ik al te vermeeten van myn eigen mogte denken,) te groot, om aan my toevertrouwd te kunnen worden.

Hier mede meen ik aan het verzochte oogmerk voldaan te zullen hebben, alzoo de intentie ſcheen te zyn, te moogen hebben een enkel Bericht, wegens de Heerſchende en Jaarlyks min of meer grasſeerende Ziekten hier te BERKEL, en in derzelver om- en bygelegene droog gemaakte Landen.

Eerſt meende ik te melden, dat de doorgaande Ziekte van het Jaar 1779, en de heerſchende van dat Jaar zynde, veel al inſtemde met de Ziekte te MAURIK, in den Ampte van NEDER-BETUWE, zeer wel en kundig beſchreeven door den Geleerden Heer M. J. DE MAN, *Med. Doctor* te NYMEGEN, uitgegeeven in 't Jaar 1771, by A. VAN GOOR te NYMEGEN [*]; en

[*] 'Er is ook een tweeden Druk van deeze voortreffelyke Verhandeling in het Jaar 1772 opgelegd; waar van onzen opmerkzaamen Berichter toen ter tyd geen kennis ſchynt gehad te hebben.]

en ik had haaſt de vryheid genoomen U Wel Ed. te wyzen tot het zelfde Rapport, als my verzeekerd houdende, dat het bovengemelde geſchrift, een voldoend bericht in deezen zoude verſchaffen; maar het zelve inziende, en met myne eigene waarneemingen vergelykende, bevond ik, dat de bovengenoemde grasſeerende Ziekten te MAURIK, en die te BERKEL, en in derzelver om en bygelegene Drooggemaakte Landen, die dit Jaar 1779 gewoed hebben, wel zoo zeer niet in Teekenen, als wel in Toevallen en Gevolgen verſchildden: dat het verſchil te groot ware, om my met enkele aanmerkingen duidelyk uit te drukken, en om dus alle verwarring voor te koomen, ik het gewaagd hebbe, myne geringe krachten te beproeven, en my te verſtouten om de heerſchende Ziekte van dit Jaar 1779, na myne beſte vermoogens, als een Heelmeeſter ten platten Lande fungeerende, wat naauwkeuriger, doch eenvouwdig te omſchryven; in welken my zeer veel is te ſtade gekoomen het meergemelde ſchriftelyk Rapport, aangaande de grasſeerende Ziekte te MAURIK enz. — In het opgeeven der Teekenen, Toevallen en Gevolgen, heb ik my ten eenemaal naar het zelve geſchikt; en daar onze grasſeerende Ziekte, in Teekenen, Toevallen en Gevolgen gelyk ſtond met die van MAURIK, my niet geſchaamd dien geleerden Schryver te bate te neemen; doch daar dezelve Ziekten verſchilden met den anderen, die van myne eigene Waarneemingen 'er wel durven byvoegen; of daar door zyn Ed. iets was opgegeeven, en door my niet was waargenoomen, 'er wel durven aflaaten.

Ik zal myne moeite voldaan rekenen, wanneer

neer ik de *Societeit* van eenigen dienſt zal hebben kunnen geweeſt zyn, om met eenige zekerheid, over de Ziekten in de Drooggemaakte Landen voorvallende, te kunnen denken en oordeelen.

In welke verwagting, ik my met alle ſchuldige eerbied noeme, enz. ———

(*was getekend*)

J. VAN ZWIGT,
Heel- en Vroedmeeſter.

BERKEL,
den 26 December
1779.

NASCHRIFT.

Men bericht my alleenlyk van BLEISWYK, dat 'er ſedert den eerſten *January* 1779, tot den laatſten *December* deszelven Jaars, 138, of 40 perſoonen zyn Geſtorven; en daar men in het zelve Dorp of Diſtrict, 200 huisgezinnen telt, en ieder huisgezin door malkanderen op vier perſoonen gerekend wordt, zal 'er een getal van 800 perſoonen uitkoomen; dus 'er meer dan een vyfde gedeelte geſneuveld zyn.

Aan den BERGSCHENHOEK, dat men rekent niet half zoo groot te zyn als BLEISWYK; en naar evenredigheid ook niet volkryker is, zyn van dien tyd dat de Ziekte begonnen was, tot *December*, 56 of 57 perſoonen Overleeden, en ſedert den eerſten *January*, tot den laatſten *December* 1779, 70 of 71 perſoonen Geſtorven.

Van HILGONSBERG en TERBRUGGE, is geen Bericht ingekoomen.

Men berekent dat BERKEL en RODENRYS, welke beide eene Heerlykheid uitmaaken, in zich bevatten ruim 12 à 1300 persoonen, de Kinderen niet uitgesloten, en zints de Ziekte by ons begonnen is, dat in de maand *Augustus* 1779 was, tot den laatsten *December* deszelven Jaars, hebben wy 63 Dooden gehad.

De LIJST der DOODEN van het Jaar 1779, is dus,

Dood Geboorenen				2	
Beneden het Jaar				13	
Van	1	tot	5 Jaar	8	
	5	..	10 ..	0	
	10	..	20 ..	5	
	20	..	30 ..	2	
	30	..	40 ..	6	
	40	..	50 ..	7	
	50	..	60 ..	10	
	60	..	70 ..	11	
	70	..	80 ..	12	
	80	..	90 ..	7	
	90	..	100 ..	1	
					84
Die waar van de Jaare niet zyn opgegeeven, maaken een getal uit van				.....	10
Dus saamen				......	94 Persoonen.

en onder dit getal bevinden zich 31 Mans, en 34 Vrouwspersoonen: de overige waren Kinderen, die ik met geene zekerheid, ieder tot hunne *sexe* heb kunnen bepaalen.

Uit

Uit deeze opgave zal men zeer wel kunnen bemerken, dat wy, God lof, nog al van de ongelukkigſte niet geweeſt zyn, niet tegenſtaande het na genoeg de helft van ons ordinair getal Dooden, dat wy op één Jaar alhier gewoon zyn te hebben, overtreft: hier by komt nog, zoo als uit de voorgaande Lyſt blykt, dat 'er zeer veele perſoonen van hooge Jaaren onder zyn.

Ten *Tweeden*, zyn 'er eenigen onder, die in 't geheel geene Geneeskundige hulp gehad hebben.

En ten *Derden* zeer veelen, die, uit hoofde van hunnen behoeftigen ſtaat, of om andere reden, een behoorlyken oppas, en het geene hun in deeze omſtandigheid noodig was, gemiſt hebben.

NB. Gelukkig genoeg ben ik geweeſt, dit laatſt leeden Jaar 1779, maar 15 Dooden te hebben gehad, en ſedert de Ziekte begonnen was, en de reſt voor dien tyd: onder deeze waren 8 Perſoonen van 60 tot 90 Jaar.

(*was getekend*)

J. VAN ZWIGT,
Heel- en Vroedmeeſter.

BERKEL,
den 13 February
1780.

BINNE STEDEN.

KORT BERICHT VAN DE ZIEKTEN TE DELFT,

Welke in het Jaar 1779 hebben gegrasseerd, mitsgaders den uitslag van eene

ZENUW-KOORTS.

DOOR DEN HEER

B. PROOT,

Med. Doctor.

De Ziekten, welken op verscheidene tyden des Jaars, te Delft zyn waargenoomen, vloeijen zoo wel hier als elders voort uit eene byzondere Luchtsgesteldheid, en de eigenschappen, dewelken haar vergezellen, als hitte en koude, vocht en droogte; en door haare schielyke omwenteling, van den eenen tot den anderen staat, worden niet zelden veele ongemakken veroorzaakt, vooral echter in zwakke lichaamen, als dewelke zonder in de eene of de andere

andere gevaarlyke Ziekte te vervallen, deeze zoo ſchielyke verandering, niet bekwaam zyn te ondergaan.

Zoo dat dan de meeſte heerſchende Ziekten, die men in den Winter en in het voor- of najaar ontmoet, uit een belette ongevoelige Uitwaasſeming voortkoomen, en van eenen ontſteeken, ſomtyds van een gemengden, en wel byzonder van een catarrhalen aart zyn: als *Anginæ*, *Tusſes*, *Peripneumoniæ nothæ*, *Pleuritides*, *Febres rheumaticæ intermittentes* en *remittentes*, enz.

Dewyl zeer veele menſchen, dikwyls uit eene gewoonte, hunne lichaamen uitwendig zoo zeer niet dekken, als wel dezelven inwendig met heete ſpyzen en dranken verwarmen, of ook niet zelden, door andere oorzaaken, waar door zy de circulatie van het bloed aanzetten, de uitwaasſeming vermeerderen, en zich als dan aan eenen tocht, of koude lucht bloot ſtellen, zonder zich zelven, daar tegen, met eene behoorlyke beweeging te wapenen, wordt de Uitwaasſeming daar door belet, en de Menſchen vallen direct in zwaare verkouwdheden, dewelke, in den beginne, van veelen, zeer weinig geacht worden, maar nochtans niet zelden van eenen gevaarlyken naſleep zyn; daar volgens de dagelykſche ondervinding de verwaarloosde verkouwdheden dikwyls de wezenlyke oorzaak van de Teering uitmaaken, waarop, veel al eene langzaame dood volgt.

Weinig of geene *Variolæ*, of *Morbilli*, heb ik vernoomen.

Het *Ignis ſacer*, (het zoogenaamd heilig of ſpringend Vuur,) heeft zich onder myne Patienten, nu en dan, in het voorjaar, vertoond: het zelve was van eenen zeer kwaadaartigen aart: ook lieten de *Febres ſcarlatinæ* of purper Koortſen zich zien, in veelen gepaard, met eene kwaade Keel, waar op niet zelden ook nog andere gevaarlyke toevallen zich openbaarden; zoo dat ik betuigen kan, in den loop myner Praktyk, nooit zwaarder ontmoet te hebben, hoewel 'er nochthans niemand aan geſtorven is.

In den Zomer heb ik enkele *Choleræ*, en *Diarrhœæ*, maar geene *Dyſenteriæ* ontmoet.

In eene geheele menigte vertoonden zich de *Febres bilioſæ*, en nu en dan heb ik de *Febres bilioſæ putridæ* ontmoet, althans zeer weinige; maar in veelen waren de Gal-koortſen dikwyls van zoo eene kwaadaartigheid, dat zy zeer naar Rot-koortſen zweemden, bykans een ieder hield dezelve daar voor.

Bladders, met een waterig vocht, meeſt op bedekte plaatſen voortkomende, deeden zich by ſommigen op: by eenigen vertoonden zy zich op de handen; maar zoo raſch beginnen de Lyders niet te zweeten, of zy zyn weg, en laaten geen ongemakken na.

De meeſten van de Lyders klaagden over zwaare hoofd en lendenpyn, veeltyds met eenen kleinen en zwakken Pols, bitterheid in den mond, onafgebroken walging, eene vuile beſlagen tong, en afkeer van eeten: zoo dat alle kenmerken eener bedorvene galſtoffe in de eerſte wegen, zich

zich opdeeden; en deeze, naar binnen gevoerd zynde, maakte de wezenlyke oorzaak der Ziekte uit.

In alle de zulken, waren de aderlatingen zeer nadeelig, en niet als om eenige dreigende reden, (want daar is geen regel zonder exceptie,) heb ik my daar van bediend; maar gaf in den beginne een *Vomitief*; 't geen ik van veel vrucht vond, en herhaalde het zelve, zoo dikwyls als ik het nodig oordeelde: zoo van onder als van boven ontlaste zich eene menigte Gal.

De *Purgantia acida antiphlogistica*, *Antiseptica*, en de *Vesicatoria* deeden, op zyn tyd, geappliceerd zynde, veel effect.

By eenigen heb ik, en wel na den 8sten dag, sterke *Hæmorrhagiæ narium* vernoomen, en wel byzonder in die geenen, dewelken van den BERGSCHENHOEK of BLEISWYK [*], alwaar die Ziekte *Epidemicè* grasseerde, tot ons werden gebragt.

By sommigen derzelven, ontdekte ik, in weinige dagen, een *Delirium*, *Convulsiones*, en een *Singultus*, op welken dikwyls de *Aphthæ* volgden, en de gevaarlyksten waren.

In anderen ontstond een *Coma somnolentum*, of Slaap-ziekte, maar weinigen storven aan dezelven.

Veelen

[*] Vergeleeken met het voorgaande *Bericht*, bl. 586, 591.]

veelen heb ik ook ontmoet, die geheel herſteld ſchynende, daar na wederom inſtortten, waar op eene langduurige zwakheid, ja ſomtyds de dood volgde.

Alzoo het zeker is, dat de Landeryen op den tyd, dat zy droog gemaalen worden, het ongezondſte zyn, ſchynt het my toe, dat zulks niet weinig daar aan toebragt; en dat derzelver Uitwaasſeming aan andere naby gelegene plaatſen beſmetting veroorzaakt, is geheel niet vreemd.

De Najaars-Koortſen, zyn voor een groot gedeelte *Intermitteerende*, en al mede even als boven gemeld is, veelal aan eene belette ongevoelige Uitwaasſeming toe te kennen; dit is dikwyls de oorzaak, dat zy ligtelyk weder komen, en zoo men niet ſpoedig genoeg derzelver oorzaaken wegneemt, loopen zy wel eens in elkanderen, duuren ſomtyds vry lang, en gelyk dezelven, in het Voorjaar, beter met *Sal Polychreſt*, *Antimonium diaphoreticum*, *Rob Sambuci*, en ſoortgelyke *Aperientia*, dan met den *Cortex Peruvianus* geneezen worden, zoo ben ik van gevoelen, dat het tegendeel in het najaar, wanneer het lichaam eerſt gezuiverd is, plaats grypt.

Volgens het geen ik onderrecht ben, worden de Dooden te DELFT door malkanderen zeven per week gerekend.

De Zenuw-ziekten en *Hypochondriæ*, ſchynen thans menigvuldiger dan voor heenen, en maaken veeltyds het grootſte deel van de Praktyk uit: want naauwlyks ontmoet men een huishouden,

den, of men vindt 'er den een of anderen, die daar aan laboreert.

Veelen zyn 'er, die byna nooit weezen kunnen, zonder het gebruik van den zoogenaamden *Liq. anod. min. Hoffm.* dewelke, wanneer 'er eenige ontroering of benaauwdheid by hen bespeurd wordt, hun eenige verligting aanbrengt, doch van dezelven worden 'er weinigen radicaal, en ver de meesten alleen palliatief, hersteld.

In sommigen zyn de Zenuw-ziekten zeer ligt, by anderen met gevaarlyke toevallen, als stuipen, kramptrekkingen enz. vergezeld, en daar van heb ik de eer, eene Waarneeming, die my in den loop myner Praktyk ontmoet is, mede te deelen.

WAARNEEMING.

Zekere jonge Dochter, oud 21 Jaaren, zynde van een zeer teder gestel, werd op zekeren tyd door eene sterke Zenuw-koorts, met stuipen en kramptrekkingen gepaard, hevig aangetast; daar by geroepen zynde, vernam ik van de ouderen, dat zy reeds eenige dagen te vooren, sterke ontroeringen, beevingen en Zenuwtrekkingen was gewaar geworden, het welk zich langzamerhand, gelyk men het dikwyls ontmoet, openbaarde, en de wezenlyke oorzaak van de daar op volgende Zenuw-koorts, uitmaakte.

Aanstonds liet ik een *Clysma emolliens carminans oleosum*

oleofum appliceeren: te meer, alzoo ik vernam, dat de Patient eenige dagen te vooren hardlyvig, en fomtyds met krimpingen in den buik was geplaagd geweeft; en dit was van die uitwerking, dat zy daar door van eenige harde ftoffen, die in de Ingewanden zich bevonden, ontlaft wierd.

Op den volgenden dag, vond ik haar een weinig beter, doch zeer pynlyk, en befloot het zoo evengemeld *Clysma* te doen herhaalen.

De krimpingen in de Ingewanden werden merklyk daar door verminderd: ik liet haar vervolgens *Emollientia lenientia*, gepaard met *Anodyna* gebruiken, om ware het mooglyk, de overige pyn, daar door geheel weg te neemen.

Op den derden dag, was de pyn zeer weinig: de Patient had van het tweede *Clysma* weinig of geene ontlafting gehad, en bevond zich zeer walgachtig.

Den vierden dag liet ik wederom een *Clysma* appliceeren, begrypende, dat 'er nog meer harde ftoffen in de Ingewanden hongen: dit was van een gewenfcht gevolg: zy ontlafte kort daar op eene geheele menigte van harde ftoffen, en de pyn en Koorts, werden daar door langzamerhand verdreeven.

Ik ordonneerde haar de bovengemelde *Emollientia lenientia anodyna* te blyven gebruiken.

Den vyfden dag vond ik de Patient zonder pyn, maar zy had weinig of niet geruft, gelyk op-

op andere dagen, zoo dat ik haar des avonds een *Anodynum* liet gebruiken.

Den zesden dag, was zy veel beter, had zeer wel geruſt, en blyft vry van pyn.

Den zevenden dag, werd zy, in den morgenſtond, in het regter been, eene ſterke kramppyn gewaar, die van tyd tot tyd, dan eens verzwaarde, en dan eens wat afnam.

Ik liet aan dat been zachte wryvingen appliceeren; maar zy kon, door haare zwakheid, dezelve niet verdragen, en viel telkens in eene flaauwte, ſomtyds wel van een kwartier, en bekwam dan, door aangewende hulpmiddelen, allengskens wederom.

Den agtſten dag was de pyn in het been een weinig verminderd, en zy had, door middel van een *Anodynum*, dien nacht vry geruſt doorgebragt.

Den negenden dag was zy weinig of geene pyn gewaar geworden, had dien nacht vry wel geruſt, en was veel beter.

Den tienden dag werd zy de pyn weder heviger gewaar, had een zeer onruſtigen nacht gehad, en bevond zich niet beter.

Den elfden dag was de pyn weder lydelyk; en, door middel van een *Anodynum*, had zy dien nacht geruſt doorgebracht.

Den twaalfden dag, bevond zich de Patient wel

wel zonder pyn en Koorts; maar was nochthans zeer zwak.

Den dertienden dag vond ik haar ongelyk ſterker: zy bleef zonder pyn, en had dien nacht, zeer geruſt doorgebracht; ook is zy van dien tyd af langzamerhand gebeterd.

De *Cortex Peruvianus*, dien ik haar liet gebruiken, om de nog overige zwakte weg te neemen, deed eene tegenſtrydige uitwerking, en verwekte by haar eene *Diarrhoea*, zoo dat ik genoodzaakt was daar van af te zien, en my van andere *Confortantia amara*, en wel in *forma Vini medicati* te bedienen: hier door namen de krachten allengkens toe.

Ik ordonneerde haar vervolgens wat op te komen, en direct werd men gewaar, dat zy zeer zwaar mank gong; het geen, dewyl zy te vooren altoos wel ter gang geweeſt was, groote verwondering baarde: het regte been, was vier duimen kleiner dan het linker: zy was genoodzaakt een hoogen ſchoen voor dat been te laaten maaken, en heeft zich, meer dan drie Jaaren daar van bediend; en dat been, is nochthans naderhand, insgelyks tot een ieders groote verwondering, door de byzondere werking der Natuur, tot deszelfs voorige lengte, geheel weder herſteld.

KORT

ZIEKTE-GESTELDHEID,

Geduurende de zes laatste Maanden van het Jaar 1779.

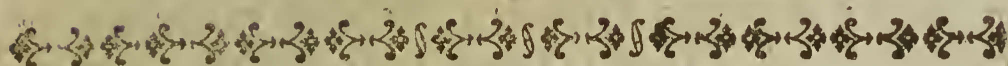
IN

's HAGE,

DOOR DEN HEER

T. TAMÉ,

Med. Doct. enz.

De *Constitutio Epidemica* van het Jaar 1779, is, voor zoo verre die door my alhier is waargenoomen geweest, als volgt:

Van de eerste maanden heb ik geene behoorlyke aanteekening gehouden.

In de maanden *July*, *Augustus*, *September*, *October* en *November* hebben geregeerd Galkoortsen, zoo *remitteerende* als *intermitteerende*.

Onder de *intermitteerende* heb ik in de maanden *September*, *October* en *November* eenige *Quartanæ* waargenoomen, waar van sommige al vry langduurig en hardnekkig zyn geweest.

In de maanden *Augustus*, *September* en *October* heb ik zeer veele Lyders aan eene *Diarrhoeä*

 ziek

ziek liggende behandeld; zoo dat my voorkwam dat de *Diarrhoea* toen alhier de *Morbus ſtationarius* was: te meer, dewyl ik waarnam dat de *Morbi intercurrentes*, als *Febres*, *Anginæ*, *Pleuritides* enz. alle meer of min mededeelden in den aart van den *Morbus ſtationarius:* want genoegzaam alle deeze Ziekten gingen verzeld van eene *Diarrhoea*, of dezelve ontſtond geduurende het beloop der Ziekte. Zelfs heb ik die by twee Vrouwen, in welke de Ziekte met een *Pleuris*-pyn begon eene zwaare *Dyſenteria* geobſerveerd, die by de eene de Dochter aanſtak, die de Moeder had opgepaſt.

Daarenboven heb ik in de maand van *September* drie Patienten aan eene *Dyſenteria* gehad: de eerſte was een Officier, die daar mede uit de *Meyery* van 's HERTOGENBOSCH kwam, alwaar die Ziekte toen zeer ſterk regeerde, en veele menſchen wegſleepte; deeze is herſteld.

De tweede een Schoenmaaker, wiens Vrouw aan eene *remitteerende* Koorts, verzeld van eene *Diarrhoea*, gelegen had; welke ook is herſteld.

De derde was een Vrouw van in de zeſtig Jaaren; deeze is in weinig dagen geſtorven.

Het Roodvonk heeft, geduurende deeze maanden, hier ook geregeerd; hoewel zoo gevaarlyk niet als te DELFT. In het midden van de maand *October* kwam van daar met deeze Ziekte onder myne behandeling eene jonge Juffrouw uit een Koſt-School, waar in reeds twee jonge Juffrouwen aan deeze Ziekte geſtorven waren, en nog eenige gevaarlyk krank lagen. De Ziekte

ging

ging verzeld van eene *Angina*, die zoo hevig werd, dat de Patient op het punt van te ſtikken geweeſt is.

In de maanden *Auguſtus* en *September* heb ik eenige Patienten aan de *Cholera-morbus* gehad.

De *Tusſis convulſiva puerorum* heb ik ook by verſcheidene Kinderen waargenoomen.

In het begin van *October* heb ik voor het eerſt in myne praktyk eene Ziekte waargenoomen die met *Aphthæ* begon [*].

Ik werd 's morgens vroeg geroepen by een Heer die den voorigen dag nog gezond en op ſtraat was geweeſt. Hy was gezond naar bed gegaan, kreeg 's nachts de Koorts, gevoelde eene moeielykheid in het ſlikken en pyn in de keel. Ik vond hem brandig, heet met eene nog ſterke Koorts. Hy verzocht my in zyn keel te zien. Ik zag met verwondering dat de *Uvula*, de *Tonſillæ* en de *Fauces* geheel met *Aphthæ* bezet waren. Dien dag en de twee volgende dagen verſpreidden zich dezelven over de geheele tong, en langs den binnen kant der wangen tot op de lippen.

Dezelve zyn eenige dagen gebleeven en vervolgens afgevallen; en de Patient heeft vry ſchielyk zyne voorige gezondheid weder bekomen.

Eenige

[*] Vergeleeken met de *Berichten* van ROTTERDAM, bl. 567.]

Eenige weeken naderhand heb ik het zelfde nog eens by een anderen Patient waargenoomen.

In het Voorjaar van dit Jaar 1780. heb ik in een Juffrouw, die aan éene *Febris continua remittens*, verzeld van eene *Diarrhoea* laboreerde, de *Aphthæ* op den vierden dag van de Ziekte zien te voorſchyn komen.

BRIEF

BRIEF

VAN DEN WEL ED. GESTR. HEERE

MR. J. P. VANDER HAER,

Secretaris van 's HAGE, *Vice Præsident* deezer *Societeit.*

WEL EDELE HEEREN!

Daar men zich in veele Steeden en Dorpen in ons lieve Vaderland als om ſtryd beyverd, om aan onze nieuwlings opgeregte Societyt toe te zenden de Lyſten der Ziekten en Sterfgevallen, welke jaarlyks in dezelve voorvallen, heb ik, in aanmerking der grootte en volkrykheid van deeze plaats, de zeetel van ons Genoodſchap, het niet ondienſtig geoordeelt om uit de daagelykſche opgaaven ter Secretarye, alhier, waar toe uit hoofde van myn Ampt het beſte acces heb, insgelyks zoortgelyke Lyſten te formeeren.

Dit is echter in den oorſprong myn werk niet geweeſt, maar het was myn dierbaare Oom de Wel Edele Geſtrenge Heer en Mr. JOHAN DIERQUENS, in zyn leeven Oud-Burgemeeſter en Preſident Scheepen van 's GRAVENHAGE, mitsgaders Preſident van onze *Societyt*, die, zeedert jaaren herwaards, het zelve had begonnen, en met allen yver voortgezet; de Lyſten door Zyn Wel Ed. Geſtr. opgeſteld zyn bevoorens gebragt in de *Bibliotheque des Sciences*, en hebben eene

 al-

algemeene goedkeuring weggedraagen, boven en behalve dat dezelve, met fraaye aanmerkingen verrykt, gevonden worden in een afzonderlyk Tractaat door den Overleedenen in den Jaare 1774. uitgegeeven.

Korten tyd voor zyn Overlyden verzocht Zyn Wel Ed. Geſtr. my het verder opſtellen der Lysten op my te willen neemen, en jaarlyks te vervolgen: dit verzoek verſtrekte my tot eene Wet. Zyn Wel Ed Geſtr. naam, by veelen nog in zegen, kan by my nooit vergeeten worden, wanneer ik ſlechts herdenk, dat ik myn tydelyk welvaaren, naaſt God, aan dien Heer wel voornamelyk verſchuldigt ben.

De Uitgaave der voorſz. *Bibliotheque des Sciences* intusſchen opgehouden zynde, heb ik niet lang in beraad geſtaan over het middel, waar door myn arbeid niet vruchteloos zoude blyven.

Aan wien konde ik denzelven beeter aanbieden, als aan eene Societyt, waar van de Heer Dierquens het hoofd is geweeſt, en welkers verlies zy lange zal betreuren?

Door het plaatſen deezer Lyſten in de volgende Stukken van onze Verhandelingen zal aan het oogmerk van den eerſten Opſteller voldaan worden, en ik durf vertrouwen, dat deeze beweegreden alleen by U Wel Edns. niet onverſchillig zal zyn.

Voor,

Algemeene STERFGEVALLEN in 'sGRAVENHAGE, van 't Jaar 1779.

ZIEKTENS.	Jan.	Febr.	Maart	April	Mey	Juny	July	Aug.	Sept.	Octob.	Nov.	Dec.	Totaal.
Beroerte	6	5	3	2	2	5	2	6	6	4	6	3	50
Bloedloosing													
Bloedspoeging		1		2		2	1						6
Bloedstorting								1					1
Borst-Ziekten	21	12	8	10	6	10	9	8	6	6	12	28	136
Breuk		2					1						3
Chirurgicale Ongemakken			1	1	1		1	1			2	1	8
Colicq							1		1				2
Douw-Wurm													
Engelsche Ziekten													
Flauwte													
Gal-koorts	2						1		1		2	1	7
Geelzugt							1						1
Graveel													
Heete Koorts				1	2	2	1	3	4	1	1	3	18
Jigt						1	1						2
Ile Koortsen	1		1				1					1	4
Inflammatie			1	2	2		1	2	2	1	1		12
Kanker	1				2			1		1		1	6
Keel-Gezwel			2	1				2	1	1		3	10
Kinder-Ziekte	65	55	60	32	23	15	15	2	1	5	2	1	276
Kinkhoest						1							1
Koud-Vuur		1	1	1				1	3			1	8
Koorts	3	2	3	3	4	2	3	1	7	6	8	6	48
Kraambedde	2	2	2	1				1	2	1	1	2	14
Kramp	1	1	1	1		1							5
Krankzinnig													
Lamheid	1				1								2
Longeziekten			1	2						1		1	5
Loop		1							11	1	1		14
Maagziekten									1				1
Mazelen							1						1
Miskraam													
Onbekende Ziekte	5	2		2	3	1	2	3	2		2	2	24
Opstopping van Water													
Ouderdom													
Pleuris	2			2	2	1		1			2	1	11
Purper Koorts		1											1
Rheumatique Pynen		1										1	2
Roodvonk				2	2		4	2	1	3	2	10	26
Roode-Loop									2				2
Roos													
Rotkoorts		2	1	2				2	2	1	1	4	15
Schielyke Dood	2	2	1		2	1		1	1	1	1	1	13
Scharlaake-Koorts						2							2
Schrik													
Schurft													
Slaap-Ziekten						1							1
Slym-Ziekten						1			1			1	3
Sprouw													
Steen													
Stuipen	20	20	25	17	28	23	22	28	22	27	21	32	285
Tanden				1	1								2
Teering	11	4	14	10	10	11	16	12	8	10	11	12	129
Toevallig	1			1	1	1	2		1	3	1	3	14
Uitteering	5	4	5	2	4	3	4		3	6	4	1	41
Vallende-Ziekten													
Venus-Ziekten	1												1
Verstoppingen			4	1	1	1	1		1			1	10
Verkouwendheid													
Verval van Kragten	12	18	16	12	13	17	6	8	10	9	12	14	147
Verzwakking			1		1	1			2		1		6
Waterzugt	4	7	5	2	6	7	5	5	4	8	7	6	66
Wurmen		1											1
Zenuw-ziekten				1					1				2
Zuur	1			1	2	2		1	5		2		14
	167	144	156	115	119	112	102	92	112	96	103	141	1459

STERFGEVALLEN IN 'sGRAVENHAGE,

van 't Jaar 1779.

	January		February		Maart		April		Mey		Juny		July		Augustus		Septemb.		October		Novemb.		Decemb.		Totaal.
OUDERDOM	J.	M.	J.	M.	J.	M.	J.	M.	J.	M.	J.	M.	J.	M.	J.	M.	J.	M.	J.	M.	J.	M.	J.	M.	
0	16	13	11	15	22	15	14	8	20	12	12	19	14	8	17	6	12	14	12	11	16	10	11	19	327
1	2	8	5	4	4	4	1	7	4	4		6	5	3	4	1	3	2	4	3	1	3	6	2	86
2	4	6	6	4	6	8	5	6	5	3	4	1	2	3	1	2	3		4	2	1	1	4	1	82
3	7	6	8	4	3	3	2	2	3	1	2		4	2		1	1			2		3	1	1	56
4	6	6	4	4	4	4	3	4	1		1		1	1	2		2	2	1	2		2	2	1	53
5	11	2	3	1	3	4	2	2	1			3	3	3	2	1	1	2			1		1		46
6		1	3	1	2		1						1		1	1		1	1	1	1		3		18
7			1		3	2		2			1				1	1									11
8	2			1	1	1		1	1	1			1								1				10
9	2	1					1			1				2						1			2	1	11
10				1											1					1	1	1		1	6
11			1		1		1		1		1		1		1						1		1		9
12		1			1														2		1			1	6
	50	44	42	35	50	41	30	32	36	22	21	29	32	22	30	13	22	21	24	23	24	20	31	27	721
	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	
13										1			1					1							3
14		1													1		1				1				4
15			1			1											1				1				4
16			1								1	1													3
17	1			1									1								1		1		5
18					1																		2		3
19		1					1																	1	3
20		1					1					1													3
21	1			1									1						1	1	1				6
22					1							1	2	1	1			1		1					8
23			1			1	1		1				1	1	1	2				1		2	1	1	14
24		1	1		1				2																5
25				1															1		1		2	1	6
26	1					1			1	1							1				1		1	1	8
27				1		1	1				1								1						5
28	1					1	1				1		2			1		2	1						10
29													1		1	1							1		4
30	2	1		2	1					1	1			1			1								10
31	1											1	1												3
32					1		1	1		1								1				1	1	1	8
33				1				1	1			1		1					1						6
34	1													1				1		2		1		1	7
35	1	1					1			3									2						8
36								2		1	3	1	1				1		1			1	1	1	13
37											1						1	1							3
38								1						1		1	1				1		1		6
39			1										1				1								3
40	1	1			2	1		1		2				1				1		1		2	2		15
41						1									1		1								3
42						1							1					1				1		1	5
43		1						1		1		1			1			1					2	3	11
44	1				1	1		1		1	2					2		3							12
45					1	1													1					1	4
46	1	1			3				2					1				1	1						10
47	2			1											1						2	1	1	1	9
48				2	1				1			1				1						2	1		9
49			1							1							2		1						5
50	1	2		1	1	1				1					1	2					1	1	1	1	14
	15	11	6	11	14	11	7	8	8	14	10	8	13	8	8	10	11	14	11	6	10	12	18	14	258

Ouderdom	January M.	January V.	February M.	February V.	Maart M	Maart V.	April M.	April V.	Mey M.	Mey V.	Juny M.	Juny V.	July M.	July V.	Augustus M.	Augustus V.	Septemb. M.	Septemb. V.	October M.	October V.	Novemb. M.	Novemb. V.	Decemb. M	Decemb. V.	Totaal.
51	2		1		1			1																	5
52			1			3		3						1	1				1			1	1	1	13
53		1	1			1		1		1		1			1										7
54			1		1			1	1		3							3			1	1	1	1	14
55			1						1			1	1				1	1			1	1	1	1	10
56			1			1			2	1	3		1				1				1			2	13
57									1			1				1	1			2		1	1		8
58			1			1					1		1				1			1	1				7
59					1						1			1	1		2	2			1			1	10
60	1			1		1	1	1							1			1			1		2		10
61	1			1	1		1	1		1														1	7
62	1	1	1		1			2	1			1			1	1		1	1	1					13
63	2				1			1		1						1	1		1		1				9
64		1	3		1			1		1	1	1			2	1								2	14
65	1	1	1	1				1						1	3		1					1			11
66			2	1		1	1	1	1		2	2	1	1		1	1	1	1	2			1	2	22
67	2			2	1	1						1		1				1	1		1			1	12
68	1	1			2		1		1			2		1	1	1	1		2	1	1			1	17
69		1						3		1			2	1	1	1			1			1			12
70	2	2	1	1	1		2		1		1	3		1				1	1		3	1	2	2	25
71	3																1		1	1	1		1		8
72			3	1				1		1		1		1				1		2					11
73								1		1		1	1				1			2	1	1	2	2	13
74		2	2	2	1		1	1			2					2						1	1	1	16
75	1	1						1	1	2	1	2		1		1				1	2		1		15
76		1								1		1		1				1					1	2	8
77	1	1	2	2				1			2			2		1	1	1					1		15
78	2	3		1	2	1	1	2	1			1						1		1		1		1	18
79		2	1	3	1	1	1	3	1					1		1	1			1		1			18
80	1		1	2		2				3	2							1		1	1	2	2	4	22
81		1									1		1				1	1	1	1			1		8
82		1		2		1			2	2				1				1		1	1	1		2	15
83		1		1		1									1	2		1						1	8
84		1				1	1	1	1	1	1		1				1				1			1	11
85	1										1	1						1		1					5
86			1		1	2				2							1								7
87		1														1			1						3
88				1		2											1						1		5
89																									
90		1	1			1				1		1													5
91		1											1												2
92			1	1						1															3
93						1								1		1	1				1				5
94																					1				1
95																		1		1					2
96																									
97																						1			1
98																									
99																									
100																									
	22	25	27	23	16	22	10	28	15	21	22	21	10	16	13	16	19	21	12	20	21	15	2c	29	464

Het getal der Dooden is 1459, daar onder begreepen 16, waar van den Ouderdom of Sexe niet heeft kunnen opgegeeven worden.

Jongens . . .	392
Meisjes . . .	329
Mans	338
Vrouwen . . .	384
Onbekende . .	16
	1459

Byzondere STERFGEVALLEN in 's GRAVENHAGE, van 't Jaar 1779.

ZIEKTENS.	Jan.		Febr.		Maart.		April.		Mey.		Juny.		July.		Aug.		Sept.		Octob.		Nov.		Dec.		Totaal.
	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	
Beroerte	2	4	2	3	3			2	1	1	4	1		2	3	3	3	3	1	3	3	3	2	1	50
Borst-Ziekte	17	4	10	2	4	4	3	7	5	1	8	2	5	4	3	5	4	2	5	1	9	3	16	12	136
Kinder-Ziekte	35	30	33	22	29	31	16	16	16	7	4	11	9	6	1	1		1	1	4	2		1		276
Koorts	3		1	1	2	1	1	2	1	3	1	1	1	2	1		2	5	2	4	4	4	1	5	48
Roodvonk							2		2				2	2	1	1		1	1	2	1	1	7	3	26
Stuipen	11	9	9	11	16	9	9	8	16	12	12	11	13	9	20	8	12	10	15	12	14	7	16	16	285
Teering	5	6	2	2	6	8	3	7	4	6	3	8	7	9	8	4	4	4	4	6	5	6	2	10	129
Uitteerende-Ziekte	4	1	2	2	2	3		2	1	3	2	1	2	2			1	2	4	2	1	3		1	41
Verval van Kragten . . .	1	11	7	11	5	11	4	8	2	11	9	8	3	3	1	7	5	5	4	5	6	6	5	9	147
Waterzugt	3	1	5	2	3	2		2	5	1	4	3	2	3	2	3		4	2	6	3	4	5	1	66
	81	66	71	56	70	69	38	54	53	45	47	46	44	42	40	32	31	37	39	45	48	37	55	58	1204

Voor het overige wensche ik, dat de Heemel Onze zaamengevoegde pogingen tot voortzetting onzer Societyt wil zegenen, en meer en meer voortzetten tot nut en voordeel der algemeene Maatschappye; blyvende met waare achting.

WEL EDELE HEEREN!

U Wel Edelens Gehoorzaame Dienaar
en mede Directeur,

J. P. VAN DER HAER.

'S HAGE,
den 28 February
1782.

AANTEEKENING *van den* THERMOMETER, WINDEN, ZIEKTEN, enz. te LEIDEN *begonnen met* Primo November 1779.

DOOR DEN HEER

ABRAHAM LEDEBOER, JOHZ.

Medicinæ en Stads *Doctor* te LEIDEN, *Assessor Collegii Chirurgici Leidensis*, Lid van het Bataafs Genoodschap der Proefondervindelyke Wysbegeerte te ROTTERDAM.

NOVEMBER 1779.

1 Voorm. 55 gr. Z Z W. Stil, zoel, betrokke Lucht.
Nam. 58 gr. Z. Het zelfde.
2 Voorm. 51 gr. Z W. Stil, koel, betrokke Lucht.
Nam. 54 gr. Z W. Stil, zoel, betrokke Lucht.
3 Voorm. 49 gr. N O. Koel, stil, betrokke Lucht.
Nam. 56 gr. Z Z W. Zoel, stil, betrokke Lucht.
4 Voorm. 52 gr. Z Z W. Zoel, stil, betrokke Lucht.
Nam. 54 gr. N W. Windrig, regen, koel, betrokke Lucht.
5 Voorm. 54 gr. W. Windrig, regen.
Nam. 56 gr. N W. Zoel, windrig, betrokke Lucht.
6 Voorm. 52 gr. N N W. Koel, windrig, betrokke Lucht.
Nam. 55 gr. W. Stil, zoel, betrokke Lucht.

7 Voorm.

DE MEESTE

ZIEKTEN

Die ſedert September geheerſcht hebben,

ZOO IN

LEIDEN,

Als te NOORDWYK, LISSE, ALPHEN, BOSKOOP, HASERSWOUDE *en* WARMOND, beſtaan, in:

Anderendaagſche Koortſen, *Febres tertianæ.*

Afgaande Koortſen, *Febres intermittentes.*
Derdendaagſche Koortſen, *Febres quartanæ.*

Geſtadige Koortſen, *Febres continuæ.*

Veele geduurige of wederkomende Koortſen, *Febres continuæ remittentes* of *putridæ.*
Deeze heb ik ten platten Lande in menigte gevonden, enkelde in LEIDEN.

7 Voorm. 53 gr. N W. Stil, zoel, vochtig.
Nam. 55 gr. W. Stil, zoel, regen.
8 Voorm. 52 gr. Z. Vochtig, ſtil, zoel.
Nam. 55 gr. Z Z W. Het zelfde.
9 Voorm. 52 gr. N N W. Koel, windrig, vochtig.
Nam. 53 gr. N N W. Het zelfde.

10 Voorm. 44 gr. N. Buijig, hagel, koel, windrig.
Nam. 45 gr. N. Het zelfde.
11 Voorm. 44 gr. N. Het zelfde.
Nam. 45 gr. N W. Vochtig, koel, ſtil.
12 Voorm. 42 gr. Z. Buijig, koel, windrig.
Nam. 44 gr. Z W. Het zelfde.

13 Voorm. 42 gr. Z O. Buijig, koel, windrig.
Nam. 46 gr. Z. Het zelfde.
14 Voorm. 38 gr. Z Z O. Het zelfde.
Nam. 44 gr. Z. Het zelfde.
15 Voorm. 36 gr. Z. Helder, koel, windrig.
Nam. 41 gr. Z Z O. Betrokke Lucht, koel, windrig.
16 Voorm. 36 gr. N. Vochtig, koel, ſtil.
Nam. 43 gr. N W. Het zelfde.
17 Voorm. 39 gr. Z W. Miſtig, vochtig, koel.
Nam. 43 gr. N W. Het zelfde.
18 Voorm. 36 gr. Z Z W Het zelfde.
Nam. 43 gr. W. Het zelfde.
19 Voorm. 35 gr. Z Z W. Koel, ſtil, omtrent helder.
Nam. 39 gr. W. Buijig, koel, windrig.

20 Voorm.

Verſcheidene *Diarrhoeæ bilioſæ*; doch die dit gehad hebben zyn ſchielyk zonder Koorts gered.

Verſcheidene Oogontſteekingen, *Ophthalmiæ*.

Enkelde ontſteekingen der Keel, *Anginæ*.

Het ganſche Jaar 1779, tot nu toe, kan ik niet zeggen, zoo binnen als buiten, bevryd te zyn geweeſt van Patienten aan het Roodvonk (*Rubeola*) laboreerende: ik heb onder myne arme Lieden, Huisgezinnen gehad, daar Vader, Moeder en zeven Kinderen te gelyk 'er aan ziek lagen.

Enkelde met Belroos, *Eryſipelas bullatum*.

Mazelen en Kinderziekte hebben hier te LEIDEN weinig geweeſt.

Zinkingpynen, *Dolores rheumatici*, zyn ſedert *October* menigvuldig geweeſt, en blyven nog heerſchen.

Heden heb ik twee Patienten met ontſteekingen der Longen (*Peripneumoniæ*) gekreegen, als een te LEIDEN en een te NOORDWYK.

De Derdendaagſche Koortſen, *Febres quartanæ*, grasſeeren ſterk, zoo te LEIDEN, als in de omliggende plaatſen.

20 Voorm. 36 gr. Z. Regen, koel, windrig.
Nam. 38 gr. Z. Betrokke Lucht, koel.
21 Voorm. 33 gr. O. Helder, ſtil, koel.
Nam. 37. gr. O. Het zelfde.
22 Voorm. 30 gr. N N O. Vorſt, ſtil, helder.
Nam. 34 gr. Z Z W. Het zelfde.
23 Voorm. 33 gr. Z. Hagel, ſneeuw, regen, betrokke Lucht.
Nam. 36 gr. Z Z W. Het zelfde.
24 Voorm. 31 gr. Z Z W. Omtrent helder, Vorſt.
Nam. 34 gr. Z Z W. Het zelfde.
25 Voorm. 31 gr. Z. Zeer betrokken, miſtig, koud.
Nam. 36 gr. Z. Het zelfde, regen.
26 Voorm. 42 gr. Z Z W. Storm, koel, regen.
Nam. 42 gr. W. Het zelfde.
27 Voorm. 36 gr. Z Z W. Koel, omtrent helder.
Nam. 40 gr. Z Z O. Zeer betrokken, windrig, regen.
28 Voorm. 47 gr. Z W. Zoel, zeer betrokken.
Nam. 51 gr. Z W. Omtrent helder, zoel, ſtil.
29 Voorm. 50 gr. Z. t. O. Zoel, ſtil, zeer betrokken, veel regen.
Nam. 46 gr. Z. t. O. Storm, veel regen.
30 Voorm. 42 gr. Z. Veel regen, ſtil.
Nam. 44 gr. W. Het zelfde.

DECEMBER 1779.

1 Voorm. 55 gr. W. Windrig, regen, koel.
Nam. 47 gr. W. Omtrent helder, koel.

2 Voorm.

In het Zuidelyke gedeelte der Stad openbaart zich de Kinderziekte, *Variolæ.*

Ik heb dezelve ook ontdekt in het Noord-Westelyke gedeelte der Stad.

De Kinderziekte verſpreidt zich meer door de geheele Stad doch van een goedaartig ſoort.

Het

2 Voorm. 51 gr. W. Zeer betrokken, wind, regen, zoel.
Nam. 55 gr. Z W. Het zelfde, ſtorm.
3 Voorm. 55 gr. Z W. Het zelfde.
Nam. 54 gr. W. Het zelfde.
4 Voorm. 42 gr. W. t. N. Koel, betrokken, regen.
Nam. 43 gr. W. t. N. Storm, hagel en regen.
5 Voorm. 43 gr. W. t. N. Het zelfde.
Nam. 38 gr. W. t. N. Het zelfde.
6. Voorm. 39 gr. W N W. Koel, hagel, regen.
Nam. 40 gr. N N W. Het zelfde.
7 Voorm. 36 gr. Z Z W. Stil, vochtig, zeer betrokken.
Nam. 39 gr. Z Z W. Het zelfde.
8 Voorm. 36 gr. N N O. Het zelfde.
Nam. 39 gr. N. Omtrent helder, koel, ſtil.
9 Voorm. 38 gr. W. Zeer betrokken, regen, windrig.
Nam. 39 gr. W. Hagel, ſneeuw.
10 Voorm. 43 gr. N N O. Stil, zeer betrokken, regen.
Nam. 45 gr. W. Zoel, ſtil, regen, zeer betrokken.
11 Voorm. 47 gr. Z W. Het zelfde.
Nam. 47 gr. Z W. Zoel, omtrent helder, ſtil.
12 Voorm. 37 gr. Z O. Miſtig, koel, ſtil.
Nam. 43 gr. Z. Zeer betrokken, regen.
13 Voorm. 46 gr. Z Z W. Zoel, regen, ſtil.
Nam. 47 gr. Z Z W. Het zelfde.
14 Voorm. 44 gr. Z Z W. Storm, regen, hagel, koel.
Nam. 43 gr. Z Z W. Het zelfde.

15 Voorm.

Het Roodvonk blyft nog ſterk, niet alleen in deeze Stad, maar door geheel RHYNLAND regeeren, zoo wel in Bejaarde als in jonge Kinderen: die geenen, welke eenige dagen aan eene ligte Buikloop van ſlym (*Diarrhoea mucoſa*) laboreeren, geneezen heel gemakkelyk; doch anderen zyn zeer gevaarlyk ziek, en eindigen deeze Ziekte met eene *Angina ſuppuratoria*, of anderendaagſche Koorts, welke dan vry lang duurt en niet wel zonder den *Cortex Peruvianus* weggenoomen wordt.

De Derdendaagſche Koortſen, *Febres quartanæ* blyven ſterk grasſeeren.

Ik ontmoet dagelyks nog Ontſteekingen van 't Ribben-Vlies, *Pleuritides*.

Zy zyn zeer gemakkelyk te geneezen en wyken genoegzaam naar de eerſte of tweede aderlaating, gepaard met verkoelende middelen.

De

15 Voorm 41 gr. Z Z W. Het zelfde.
Nam. 41 gr. Z Z W. Stil, koel, regen.
16 Voorm. 40 gr. Z Z W. Zeer betrokken, koel, ſtil.
Nam. 42 gr. W. Omtrent helder, koel, ſtil.
17 Voorm. 47 gr. Z Z W. Zoel, ſtil, regen.
Nam. 48 gr. Z Z W. Het zelfde.
18 Voorm. 52 gr. Z Z W. Het zelfde.
Nam. 51 gr. Z Z W. Het zelfde.
19 Voorm. 47 gr. Z Z W. Het zelfde.
Nam. 51 gr. Z Z W. Windrig, regen.
20 Voorm. 50 gr. Z Z W. Storm, regen.
Nam. 49 gr. Z Z W. Het zelfde.
21 Voorm. 43 gr. Z Z W. Stil, omtrent helder.
Nam. 47 gr. Z Z W. Stil, regen, zoel.
22 Voorm. 42 gr. N. Storm, regen, koel.
Nam. 37 gr. N N W. Storm, hagel, ſneeuw.
23 Voorm. 35 gr. Z. Buijig, koel, betrokken.
Nam. 39 gr. W. Het zelfde.
24 Voorm. 32 gr. Z. Miſtig, vochtig.
Nam. 31 gr. Z. Het zelfde.
25 Voorm. 30 gr. N N O. Vrieſend, miſtig.
Nam. 30 gr. N N O. Het zelfde.
26 Voorm. 28 gr. N. Het zelfde.
Nam. 32 gr. N O. Miſtig, vochtig.
27 Voorm. 34 gr. N O. Windrig, betrokken.
Nam. 35 gr. N O. Het zelfde en regen.
28 Voorm. 33 gr. O. Windrig, zeer betrokken.
Nam. 34 gr. O. Het zelfde.
29 Voorm. 29 gr. O. Vorſt, zeer helder.
Nam. 31 gr. O. Het zelfde.
30 Voorm. 25 gr. O. Het zelfde.
Nam. 27 gr. O. Het zelfde.
31 Voorm. 26 gr. O. Het zelfde.
Nam. 28 gr. O. Het zelfde.

De besmetting der Kinderziekte schynt te eindigen; want ik heb in 14 dagen tyds geen nieuwe Patienten, noch hier, noch in de omliggende Dorpen gekreegen.

Onder ALPHEN, BOSKOOP en HAZERSWOUDE heb ik eenige Patienten met de Geelzucht (*Icterus*) gehad, welke allen geneezen zyn, door hun eerst een goed Braakmiddel te geeven, en vervolgens heb ik hun toegediend poeders uit *Rheum* met het *Sal polychrest*; het welk hen allen geneezen heeft, zonder dat zy eenig letsel daar uit gehouden hebben.

Dagelyks ontmoet ik nog nieuwe Patienten met het Roodvonk (*Rubeola*) zoo hier als ook te WASSENAAR, NOORDWYK, VOORHOUT, SASSENHEIM en LISSE.

BERICHT
VAN DE
GELEGENHEID
VAN
HAARLEM,
EN DER
ZIEKTEN ALDAAR,

In het Jaar 1779.

DOOR DEN HEER
JOHANNES WILLEMSE, GERRITSZ.
Stads *Med. Doctor.*

Wanneer ik, eenen geruimen tyd geleeden, door de Bestierderen der Nederlandsche Natuur- en Geneeskundige *Correspondentie-Societeit*, by herhaaling, wierd aangezocht, om, met betrekking tot HAARLEM, hen van de noodige Berichten te voorzien, dacht ik diestyds my slechts te bepaalen tot eene eenvouwdige opgaave der Ziekten van het Jaar 1779, voor zoo verre ik van dezelve hier en daar iets mogt aangeteekend hebben.

By nadere overweeging nochtans kwam het my voegzaam voor, éénmaal, eene korte Beschryving der tegenwoordige Gesteldheid van de Stad en het geen dezelve bevat, zoo wel als van al dat haar omringd, te geeven; wyl misschien daar door over veele zaaken, in dit Bericht voorkomende, eenig licht zoude verspreid worden.

HAARLEM is gelegen op de breedte van twee en vyftig graaden en twee en dertig minuten; en de lengte van vyf en twintig graaden en vier en veertig minuten.

Ik zoude in de eerste plaats hier behooren melding te maaken van de *Luchtsgesteldheid* van HAARLEM. Dan, gemerkt dit, met betrekking tot het *Climaat* van HOLLAND, allernaauwkeurigst gedaan is door den grooten Natuurkenner J. LE FRANK VAN BERKHEY, *Nat. Hist. van Holl.* Iste Deel, 6de Hoofdst. bladz. 252 en vervolgens, en al het ter nedergestelde aldaar, ook omtrent HAARLEM zyne waarheid heeft; zoude ik vruchteloos den tyd spillen, indien ik hier verder intreedde, wyl ik dien kundigen Man zoude moeten naschryven, of anders veelligt in onnaauwkeurigheden vervallen [*].

Te midden in KENNEMERLAND liggende, is de Stad ten Noorden, op eenigen afstand van dezelve beplant met veele boschaadjen, welke

[*] Wegens de *Luchtsgesteldheid* van HAARLEM, zie men de overheerlyke Waarneemingen van wylen den Wel Ed. Heer DR. ENGELMAN.

ke van tyd tot tyd toeneemen, naar maate men bevindt, dat de grond zeer gefchikt is tot den groei van het hout. —— Ten Weften wordt de Stad geheel omvangen door de zeer hooge Zand-duinen, agter welke de Noordzee gelegen is. Deeze duinen zyn zoo naby de Stad gelegen, dat men, weinig meerder dan een kwartier uurs behoeft, om uit de Stad tot op het duin te gaan. —— Ten Zuiden wordt de Stad belommerd door een Bofch, het *Haarlemmerhout* genaamd, het welk zekerlyk eene fierlyke en wel aangelegde Bofchaadje is. Vervolgens zyn aan deezen kant eene groote menigte van kleine Tuinen en Bloem-kweekeryen; terwyl de Stad ten Ooften geheel zonder eenige beplantinge vry ligt, en men niets anders als Landeryen en het *Haarlemmer-meer* Zuid Ooftwaards van dezelve ontmoet.

Uit deeze gelegenheid der Stad zal men zeer gereedelyk konnen opmaaken, dat door het veel lommer, en het nog daaglyks vermeerderen van plantfoenen, de zuiverende Noorde Wind aanmerkelyk belet wordt der Stad dien dienft te doen, dien men anderszins veilig van denzelven kon verwachten; terwyl ook de ganfche keeten van hooge Zand-duinen weftwaards gelegen, veréenigd met het Bofch of *Haarlemmerhout* ten Zuiden, famenfpannen, om den Weften- en Zuid-Weften Wind, die toch het meeft van allen hier te Lande waait, den vryen over- en doorgang door deeze Stad te betwiften.

Men zou my onrecht doen, indien men uit het ter neêrgeftelde wilde opmaken, als of ik het boomlommer voor de gezondheid nadeelig keurde

keurde. Ik verzoek dat men onderſcheid make, tusſchen een groot plantſoen rondsom, of aan eene of andere zyde der Stad, waar door den toegang eener zuiverende wind belet, althans eenigszins gehinderd wordt, en tusſchen het boomlommer in de Stad zelve. Het eerſte is om de genoemde reden eenigszins ſchadelyk: en het tweede, geloof ik, zeer nuttig: zoo wy anders eenig vertrouwen mogen ſtellen op de beveſtigende proeven van de Heeren DEIMAN en PAATS VAN TROOSTWYK, in derzelver Verhandelingen over het nut van den groei der boomen en planten tot zuivering der lucht.

De nabyheid der Noordzee is in de lente en voorzomer allermeeſt, ſoms echter ook in het najaar, de Stad niet gunſtig. Dikwyls toch wordt dezelve zeer ſchielyk overtogen met eenen zeer kouden en ſchadelyken damp, dien men *Zeevlam* noemt. Deeze damp uit de Noordzee opkomende, trekt over de duinen heen, en overdekt in eens de Stad en het omliggende Land, brengende zulk eene merkelyke koude mede, dat de bloeiſems der boomen veel al daar door verſterven; en de bladeren zelfs daar voor niet vry blyven.

Deezen damp of nevel ziet men meeſt in den voorävond, of ook wel eens des morgens vroeg aankomen, en ze is dikwyls de oorzaak van veele *catarrhi* en *rheumatismi*, wyl ze veel al volgt, na dat het over den dag ſchoon en zoel weder geweeſt is; zulks die geenen, welken zich voor denzelven niet hoeden konnen, of op weg zynde onverwacht door denzelven overvallen wor-

den, zeker konnen ſtaat maken, daar van aangedaan te zullen worden.

Met een enkel woord moet ik nog melding maken van het *Zeewater*, het welk des Winters, (ſchoon niet altyd, of ieder najaar,) alle de polders rondsom de Stad gelegen, vervuld; hoewel ik niet geloove dat hier door juiſt zeer veel nadeels voor de gezondheid der Inwoonderen uit ontſtaat, maar veel meer voor de Landlieden, die 'er te midden in woonen.

By harde Noord-Weſte Winden namelyk, wordt het water in het *Te* zoo ſterk opgezet, dat het zelve dikwyls over den *Slaaper-dyk*, welke tusſchen SPAARENDAM en de ZANDPOORT gelegen is, en die ſlechts tot op eene zekere hoogte moet blyven, heen vliet. Zoo dra dit gebeurt, wordt alles rondsom de Stad onder water gezet; zelfs in de Stad geraaken als dan, vooräl zoo de vloed hooggaande is, de meeſte kelders met water. Het is waar: het grootſte gedeelte van dit water ontlaſt zeer ſpoedig in het *Haarlemmermeer*, maar evenwel blyft 'er in de meeſte polders rondsom de Stad een groot gedeelte ſtaan; vooräl, zoo 'er niet veele Ooſte of Zuid-Weſte Winden opvolgen, waar door het zelve geloſt kan worden.

Dit water brengt gemeenlyk eene zeer nadeelige koude mede; en ik heb meermalen gezien, dat 'er kort daar na veele *Morbi inflammatorii* volgden by die huislieden, die in het water woonden.

Tot

Tot hier toe gesprooken hebbende van dat geene, het welk de Stad bestendig of toevallig omringt, gaa ik over tot alles, wat zy bevat, en wel eerst koomt hier in aanmerking *het water*.

De Rivier het Spaaren doorwatert de Stad, geevende aan dezelve genoegzaam water, wyl zy ten Zuiden in het *Haarlemmermeer* uitloopt, welk *Meer* zich by sterke Zuid-Weste of Ooste Winden, door het Spaaren te Spaarendam in het *Ye* ontlast; op welke tyden men zeggen kan dat de Stad versch *Meerwater* ontvangt.

Dit water het welk de Stad van het *Meer* ontvangt, is zoet; dat is drinkbaar water, in tegenstelling van het water, het welk in het Noorder Spaaren gevonden wordt, zynde dit, door de gestadige schutting der Sparendamsche Sluizen, waar door telkens een gedeelte water uit het *Ye* op het Spaaren gebragt wordt, altyd brak en ziltig. Trouwens het is niet dit Rivier-water, het geen in HAARLEM ten inwendigen gebruike gebezigd wordt.

Het *Duinwater*, 't welk uit het duin te OVERVEEN, niet ver van onze Stad, voortkoomt, wordt bestendig gebruikt tot het brouwen van Bier: ook gebruiken de geringe lieden, die digt by eene Brouwery woonen, en van geen regen- of putwater voorzien zyn, het zelve daaglyks; wyl ze vryheid hebben, om zoo veel ze noodig hebben, uit de Waterschuiten te scheppen. — Dit water is zuiver, goed bronwater, zeer geschikt tot allerlei inwendige en uitwendige gebruiken; wyl zelfs de zyde Verwers dit water

verkiezen boven het Rivier-water, ten dienſte van hunne Trafiek.

De Inwoonders in het algemeen bedienen zich van *Regen-water*, het welk, zoo veel ik weet, by allen in gemetzelde regenbakken wordt vergaderd; (ik kan my doch niet herïnneren by iemand een looden regenbak aangetroffen te hebben.) Dit water is ook van eene zeer goede hoedanigheid, en koomt altoos ganſch onbeſmet in de bakken; wyl 'er in onze Stad geene Trafieken geoefend worden, welke door haaren damp en rook het vallende water konnen beſchadigen. Altyd helder, doorſchynend, zonder ſmaak of reuk, wordt het zelve tot allerlei huishoudelyke gebruiken gebezigd.

Behalven het regenwater, is onze Stad zeer rykelyk voorzien van alleraangenaamſt *putwater*. Dit water, verzameld in gegraavene putten, die tot het welzand geboord zyn, is op de meeſte plaatſen, vooräl naar het hoogſte gedeelte der Stad, zeer gezond tot eenen daaglykſchen drank; wyl het zonder eenigen den minſten reuk, kleur en ſmaak is: zelfs vindt men op enkele plaatſen het zelve met eenige yzerdeelen bezwangerd.

'Er zyn echter plaatſen in de Stad, alwaar het Putwater met eenige zoutachtige deeltjes bezet is, en ook wel eenen zeer onäangenaamen reuk van zich geeft. — Dit heeft, meen ik, allermeeſt plaats in dat gedeelte der Stad, het welk ten Ooſten over het Spaaren gelegen is. Dan, wyl 'er veeläl overvloed van Regenwater voorhanden is, behoeven de Inwoonders dit min nuttige

tige water niet ten inwendigen gebruike te bezigen.

Aan dit uitmuntend Putwater heeft men nooit gebrek. Want zoo al sommige Burgers in hunne wooningen daar van mogten verstooken zyn, konnen zy overvloedig te recht geraaken by de Stads-Pompen, die in verre de meeste Buurten, en aan de Kerken, tot verscheidene nuttige gebruiken, gevonden worden, en waar van sommigen zeer gezocht en beroemd zyn, wegens derzelver allerzuiverst en aangenaam water.

De Gronden, in den omtrek van de Stad, zyn verschillende. Immers zoo veel ik by naauwkeurig onderzoek aan des kundigen ben te weeten gekomen, vinde ik, dat de aart van deezen Grond meestal zandachtig is. Hier en daar vindt men echter gemengde klei. Op weinige plaatsen vindt men nu en dan Veengronden, by voorbeeld, in den nieuwen Hout, daar dezelve zich naar het Spaaren uitstrekt, op enkelde plaatsen van de Stads-çingels, enz.

Als men de Rivier het Spaaren nader koomt, vindt men den Grond meerder moerassig, en het schynt, dat op eenigen afstand van de Rivier de zandlaag verlooren raakt.

De Stad zelve beslaat meerendeels eenen dergelyken Zand-grond; ten zy men daar van uitzonderen wilde dat gedeelte, het welk ten Oosten van het Spaaren gelegen is, als het welk door deszelfs laagere ligging meerder broekig is.

Op deezen Grond is de Stad over het algemeen zeer luchtig gebouwd, vooräl dat gedeelte, het welk de nieuwe Stad genaamd wordt. De voornaamste straaten der Stad hebben byna alle hunne richting Noord, Noord-Oost. Alleenlyk dat gedeelte al wederom, het welk ten Oosten van het Spaaren gelegen is, heeft door de kronkeling der Rivier eene eenigszins andere strekking. De Leezers die gelegenheid hebben den *Tegenwoordigen Staat van alle Volkeren* intezien, zullen myn gezegde bevestigd vinden in het XIV. *Deel, bladz.* 361, alwaar eene zeer juiste Grondteekening van HAARLEM is ingevoegd, uitgezonderd alleen eenige Verbouwingen, welke na de uitgave van dat Werk hebben plaats gehad.

De Stad heeft, behalven eenige van minder aanbelang, één voornaam Plein of Markt, de *Groote Markt* geheeten, wyl ze van eene meer dan gewoone grootte is. Het zelve is genoegzaam in het midden der Stad gelegen. Op deeze Markt loopen een zevental zeer voornaame straaten, veeläl regtlynig, uit. De overige voornaame straaten zyn mede van eene voegzaame breedte, zulks men de Stad in haare aanlegging, als voor de gezondheid der Inwoonderen, zeer geschikt moet erkennen. Trouwens alles wat ook hier aan ontbreeken mogt, geloove ik, dat dezelve door veele bykomende zaaken word aangebragt, waar van ik zoo straks zal spreeken, na alvorens nog geroemd te hebben op de zuiverheid der straaten en grachten in de Stad; eene zindelykheid, welke misschien maar weinig weêdergade vindt in ons Land.

Ook ben ik denzelfden lof schuldig aan de In-

Inwoonderen der Stad, welke alle om het zeerst zich bevlytigen om alle onreinheid uit de huizen te weeren, wel zorgdraagende dat daar door althans geen nadeel aan de gezondheid worde toegebragt. Zelfs moet ik ter eere van de behoeftige Gemeente zeggen, dat ook by deeze, (eenige weinigen uitgezonderd,) eene zindelykheid doorstraalt, die men te vergeefsch in andere Steden, by Lieden van denzelfden stempel, zoeken zoude.

Men zal uit dit laatste dan gereedelyk konnen opmaken, dat, schoon ook in onze Stad veele naauwe steegjes gevonden worden, die door geringe Lieden worden bewoond, de Lucht nochtans in dezelven niet zeer onzuiver is, en derhalven deeze by ons niet zoo schadelyk voor de Gezondheid zyn, als dezelve anders wel geöordeeld worden, uit hoofde van de meerdere zindelykheid, die 'er by de Bewooners van dezelve veeläl plaats heeft.

De *Godshuizen* in onze Stad zyn over het algemeen zeer ruim en luchtig gebouwd. De zuiverheid der lucht wordt door de zindelykheid, welke in deeze allen plaats heeft, zoo wel in het oog gehouden, dat men van dien kant, althans voor geene besmetting in dezelve behoeft te vreezen. En schoon men niet kan ontkennen, dat het Aalmoesseniershuis zeekerlyk het eenigste is, het welk, naar het getal der geälimenteerden in het zelve, vry wat bekrompen is; zoo weet ik echter niet, dat in het zelve immer eene *Epidemische* Ziekte uit die oorzaak heeft plaats gehad. De Stuipachtige *Ziekte* toch, welke de Groote BOERHAAVE aldaar in

zyn

zyn tyd waarnam, was van eenen ganſch anderen oorſpronk (*).

Eenmaal ſlechts heb ik geduurende zeſtien Jaaren, dat ik het Weeshuis als *Doctor* bediend hebbe, in het zelve eene *Epidemiſche* Galziekte waargenoomen, in het najaar van 1768 namelyk, ten welken tyde ook deeze Ziekte in onze Stad vry algemeen was. En het is zeer byzonder dat de Kinder-Ziekte in meer dan veertig Jaaren in dat Godshuis niet *Epidemiſch* geregeerd hebbe.

Gelyk de Godshuizen, zyn ook de *Wooningen* der Ingezeetenen der Stad meerendeels ruim genoeg gebouwd. Men ontmoet nergens zoodanige bekrompene woonſteden en opëenſtapeling van huisgezinnen in eene zelfde wooning, als in het nabuurig AMSTELDAM veeläl plaats heeft. Trouwens, het ſchraal getal van Inwoonderen ten deezen tyde, en de ruime wooningen zyn zeekerlyk zeer voorname reden, waarom men van dien kant niet ligt iets beſmettelyks te vreezen heeft, ſchoon het tegenovergeſtelde dit niet altyd voortbrengt; anders moeſt zeekerlyk het naauw bebouwde, en door Inwoonderen opgevulde AMSTELDAM altyd meeſt met beſmettelyke Ziekten worſtelen, het geen de ervarenis nochtans niet leert.

Al eer ik over de Inwoonders der Stad ſpreeke,

(*) ABR. KAAUW BOERHAAVE, *Impetum faciens Hippocratis* Lect. §. 406.

ken, moet ik nog een oogenblik ſtil ſtaan by de *Begraafplaatſen* in de Stad.

Behalven toch in vier Kerken, waar in, volgens de ſchadelyke gewoonte, die allerwege in ons Land plaats heeft, begraaven wordt; heeft de Stad nog twee, en het Gaſthuis en het Weeshuis, ieder één Kerkhof, waar op de lyken begraaven worden.

Het is waar: de Stads Kerkhoven zyn beiden aan de einden der Stad, en zelfs het Zuider Kerkhof buiten de Stad, doch in de Voorſtad, naby de poort, geplaatſt. Het ander is aan het einde der Stad, ten Noorden, op de Stads Wal gelegen. Uit deeze ligging kan men gemakkelyk opmaken, dat zoo dra de Noorde Wind waait en de Stad aankoomt, dezelve alle de uitvloeiingen, welke over deeze Begraafplaats opgeheven zynde, door haare meerdere zwaarte, als 't ware hangen blyven, mede ſleept en over de Stad verſpreidt. Als de wind Zuid, Zuid Weſtelyk waait, wordt het zelfde byna veroorzaakt van de Zuider Begraafplaats; alleenlyk zouden eenige boomen, die tusſchen dezelven en de Stad geplaatſt zyn, dit eenigermate konnen verhinderen; maar wyl dit ſlechts eene ſmalle ſtrook plantſoen is, doet dit niet veel ter zaake.

Het is naar myn inzien, echter wel zeeker, dat deeze beide Begraafplaatſen wel in aanmerking mogen genoomen worden; wyl het getal der Jaarlyks op dezelve begraaven wordende waarlyk niet gering is: want in 1779 werden op deeze beide Kerkhoven 892; en in het Jaar 1780, een getal van 989 lyken begraaven.

Als

Als men nu overweegt, dat de wyze van begraaven op deeze Kerkhoven gansch de beste niet zy; wyl de lykkisten niet daaglyks met eene genoegzaame hoeveelheid, maar alleen de bovenste met één voet aarde worden bedekt; terwyl dezelve, althans aan eene zyde, in den wyden grafkuil bloot blyven staan, tot dat 'er wederom andere naast gevoegd worden; en als men daar by aanmerkt, dat de geheele kuil slechts met losse planken gedekt wordt, tot dezelve vol is, dan zal men ras gelooven konnen, dat deeze begraafplaatsen zeekerlyk der Stad weinig nuttigheids aanbrengen.

Behalven deeze twee, heeft ook het Elizabeths, of groote Gasthuis haare eigene Begraafplaats, die binnen haaren boezem beslooten is. Op deeze zyn in het Jaar 1779, drie en veertig, en in het Jaar 1780. twee en veertig lyken begraaven. En schoon wel de voorzorge op de wyze van begraaven in dit huis door de oplettenheid van deszelfs Bestierderen sedert eenigen tyd merkelyk grooter is, kan men nochtans niet ontkennen, dat ook hier uit niet veel goeds te wachten zy.

De eige Begraafplaats die het Burger Weeshuis heeft, doet hier niet veel ter zaake; wyl aldaar in het Jaar 1779, slechts zeven Kinderen zyn begraaven geworden.

Ten Oosten van de Stad, even over de Rivier het Spaaren is het *vuilrak* gelegen, de plaats alwaar in daar toe geschikte groote vakken de *beer-* of *poortaarde* bewaard wordt, welke aldaar des morgens met schuiten naar toe gevoerd, en

in

in dezelven overgeſtort wordt. Zoo menigmaal de wind Ooſtelyk waait, wordt men, voorål des Zomers, wanneer door de zomerwarmte deeze vlugge loogzoutige uitvloeiïngen meer bewogen worden, deeze ſtank maar al te zeer aan die zyde van de Stad gewaar; te meer nog, om dat de Stad aan die zyde het meeſte open ligt. Men kan al mede niet zeggen, dat dit onder de nuttige zaaken der Stad behoort, wyl men het tegendeel veel eerder zoude konnen bewyzen.

Ik moet ook nog melding maaken van de *Looieryen*, welke alle op één na aan het Westelyk gedeelte der Stad, doch binnen dezelve gelegen zyn. Daar geplaatſt, wordt het water der gracht, waar aan zy liggen, daaglyks tot deeze Trafiek gebezigd, en het zelve is om deeze reden altoos zeer onzuiver; en uit het zelve gaat, voorål des Zomers, een vlugge loogzoutige ſtank op. Men kan nochtans niet zeggen, dat de ſtank deezer Trafiek in het overige gedeelte der Stad, voorål op eenigen afſtand van dezelve, zeer merkbaar is; zelfs niet als de windſtreek daar toe het gunſtigſte zou ſchynen te zyn.

Zoo lang de Huiden, die men tot deeze Trafiek bezigt, niet in de Run liggen, geloof ik, dat derzelver uitvloeiïngen min dienſtig zyn; maar zoo dra ze met het aftrekzel des Eiken-baſts doortrokken zyn, denk ik niet dat deeze ſtank nadeelig kan gezegd worden. Ze is *ſui generis*, maar ſchynt tot de *Acida volatilia* te behooren; en hoe hinderlyk en verwerpelyk dezelve ook veele menſchen voorkoomt, moet men toch beken-

bekennen, dat de Run een ſterk bederfweerend middel zy.

Eindelyk moet ik nog een woord zeggen van zekere *Vuilnis-belt*, ten Noord-Noordweſten aan het einde, doch nog binnen de Stad gelegen. Dit is die plaats, alwaar al het Vuilnis en de Asſche, die met karren langs de huizen daaglyks vergaderd, bewaard wordt; alwaar ook de geſtorvene Paarden gevild en verder weggemaakt worden. Van deeze plaats gaat ſoms mede eenen zeer bedorven ſtank op, en het is eene beweezene zaak, dat alle de bedienden, die daaglyks daar in werken, als ze Ziek worden, altoos zeer gevaarlyk en dikwyls doodlyk krank worden; terwyl derzelver ziekte altoos iets van het *putride* heeft. Ook heeft de Heer VAN DER HOUT, mynen Amtgenoot, my verzeekert, dat hy nergens de *Febres autumnales* kwaadaartiger heeft aangetroffen dan in den omtrek van deeze plaats. Van gelyken kan ik getuigen, wyl die plaats in myn kwartier, als Stads-Doctor, gelegen is, dat ik aldaar, nu en dan, zeer hevige Ziekten heb zien woeden; zelfs meermaalen *inflammatore* Ziekten; doch die teffens eene *materies corrupta in tubo inteſtinali* ten geleide hadden.

Het wordt tyd dat ik van de *Inwoonderen* onzer Stad ſpreeke, en wel eerſt over derzelver waarſchynlyk getal.

Het valt zeer moeilyk een *waarſchynlyk Getal der Inwoonderen* van HAARLEM, zoo als het zelve thans is, optegeeven. Ik zegge een waarſchynlyk getal: want het middel om het zeekere

kere getal te vinden, het welk, zoo als men weet, door tellinge *per capita* bereikt wordt, ſtaat niet in myn magt, wyl het zelve niet als op Hooge orde, om wigtige reden, gebruikt wordt. 'Er is des alleenlyk overig om naar het getal der Woonhuizen een getal van Inwoonderen te bepaalen, of men moet het zelve volgens zeekere regels berekenen naar het getal der geenen die jaarlyks Sterven of Gebooren worden.

De eerſte deezer drie wegen is derwyze ongebaand, dat men, langs denzelven voortwandelende, zeer zeeker aan het dwaalen geraakt. Het Quohier toch der Verpondingen op de Huizen bevat teffens een aantal van Pakhuizen, Stallingen, enz. welke als Woonhuizen op het zelve bekend ſtaan. Wyders nog veele Huizen, die te vooren vereënigd, dat is, onder één Nummer geteekend waren, en waar van een gedeelte aan anderen verkocht, en tot een ander gebruik geſchikt, meerder Nummers uitmaaken, ſchoon deeze alle geen Woonhuizen zyn. Wederom zyn 'er anderen die op zich zelven geteekend ſtaan, en aan den anderen getrokken zynde, maar één Woonhuis uitmaaken, ſchoon het zelve op het Quohier verſcheidene Nummers bevat.

Het blykt derhalven, dat men door dit middel het voorgeſtelde doel niet zal treffen.

De tweede weg, om namelyk uit de Jaarlyks Stervenden, het getal der Leevenden te vinden; en ten dien einde, volgens DUIN het getal der Stervenden met 25, of volgens STRUICK

met 24 te vermenigvuldigen; zal men zien, dat deeze almede niet veilig kan ingeslagen worden, om de zeer veele toevalligheden, waar aan dezelve onderworpen is. Hoe merkbaar toch vermeerdert het getal der Stervenden in *Epidemische* Ziekten, by voorbeeld in Kinderziekte, Mazelen, Roodvonk, Gal-koortsen, Rooden Loop; als een of ander van deeze kwaadaartig is, gelyk dikwyls gebeurt, en onze Stad, nu en dan, zelfs dit Jaar, de droevige gevolgen daar van ondervonden heeft, en waar van de bygevoegde Sterflyst ten bewyze strekt.

Daar nu deeze Ziekten eene groote vermindering van Inwoonderen veroorzaaken, levert integendeel het getal der Gestorvenen in die Jaaren, als zoodanige Ziekten geregeerd hebben, volgens deezen regel berekend, des te grooter getal van Inwoonderen uit. Ik behoef hier niets meer by te voegen, om de onzekerheid van deezen weg te doen bemerken. De proeven in de hier bygevoegde Tafel zullen het voor my ten vollen bewyzen. Deeze toch ingezien zynde, zal een ieder, die eenige kennis aan HAARLEM heeft, ras gelooven, dat het getal der Inwoonderen tegenswoordig geen drie- vier- vyf- of zes- en twintig duizend uitmaakt, zoo als de produkten der eerste en tweede proef zyn; dat het derhalven nog veel onwaarschynlyker zy, dat het getal thans eene menigte van twee of vier en dertig duizend uitmaakt, 't welk waarheid zoude moeten zyn, indien deeze regel doorging; wyl de Jaaren van 1779 en 1780 zulke zwaare sterfjaaren geweest zyn, blykens de derde proef.

'Er

PROEVEN, om uit het getal der Jaarlyks STERVENDEN het waarſchynlyke getal der INWOONDEREN te berekenen.

	Menſchen.
Van 1745 tot 1756 zyn Geſtorven .	12554
—— 1757 — 1768 —————— .	11976
—— 1769 — 1780 —————— .	12214
	36744

Volgens STRUYCK ſtaan de Geſtorvenen tot de Leevenden, als 1 : 24.

Volgens DUYN, als 1 : *25*.

Als men nu het getal volgens deezen regel berekent, zal men vinden, dat men een produkt krygt, veel grooter dan met eenige waarſchynlykheid kan vermoed worden, dat thans in HAARLEM plaats heeft.

Dit produkt is te groot over een gemiddeld jaar uit eene zes en dertig jaarige Tafel; het is ook te groot over drie gemiddelde Tydperken, ieder van twaalf jaaren, (althans zeeker over de twee laatſten.) En als men twee zwaare Sterfjaaren berekent; dan wordt het *facit* geheel onäanneemlyk.

Eerſte Proef over een gemiddeld Jaar uit zes en dertig Jaaren.

Volgens STRUYCK,

Overleedenen in één gemiddeld Jaar . . . . $1020\frac{2}{3}$
24
—— 24496.

Volgens DUYN.

Overleedenen in één gemiddeld Jaar . . . . $1020\frac{2}{3}$
25
—— $25516\frac{1}{3}$.

Tweede Proef over een tydvak van twaalf Jaaren.

Volgens STRUYCK:

Van 1745 tot 1756 zyn Overleeden 12554. gemiddeld, is $1046\frac{1}{6}$
(12 24
—— 25108.

Van 1757 tot 1768 zyn Overleeden 11976. gemiddeld, is 998
(12 24
—— 23952.

Van 1769 tot 1780 zyn Overleeden 12214. gemiddeld, is $1017\frac{5}{6}$
(12 24
—— 24428.

Volgens DUYN:

Van 1745 tot 1756 zyn Overleeden 12554. gemiddeld, is $1046\frac{1}{6}$
(12 25
—— 26154.

Van 1757 tot 1768 zyn Overleeden 11976. gemiddeld, is 998
(12 25
—— 24950.

Van 1769 tot 1780 zyn Overleeden 12214. gemiddeld, is $1017\frac{5}{6}$
(12 25
—— 25445.

Derde Proef over twee der zwaarſte Sterfjaaren.

Volgens STRUYCK:

In 1779 en 1780 zyn Overleeden 2747. gemiddeld, is $1373\frac{1}{2}$
(2 24
—— 32964.

Volgens DUYN:

In 1779 en 1780 zyn Overleeden 2747. gemiddeld, is $1373\frac{1}{2}$
(2 25
—— 34337.

Uit deeze PROEVEN blykt

Voor eerſt: dat het middelgetal uit zes en dertig jaaren, volgens STRUYCK en DUYN berekent, geen Produkt uitleevert van het tegenwoordige waarſchynlyke getal van HAARLEM's Inwoonderen; maar veel te hoog is.

Ten tweeden: dat het eerſte twaalfjaarig tydvak, na dien zelven regel bewerkt, misſchien vry wel ſtrookt met het toenmaalige getal van Inwoonderen; althans in de eerſte jaaren van dat tydperk, waar van de oorzaak mogelyk alleen daar in gelegen is, dat de Stad, tot het Jaar 1750, nog niet zeer kennelyk in Inwoonderen afgenoomen was; 't welk, na dat jaar, zeer blykbaar geworden is. Trouwens, men behoeft de Geboorte Lyſten ſlechts intezien, en men zal ras van de waarheid overtuigd worden. Immers tot het jaar 1750, was het getal der Geboorenen jaarlyks nog ſteeds over de twaalf honderd, elf honderd en duizend: maar na het jaar 1750 ontmoeten wy ſlechts twee jaaren, te weeten 1752 en 1753, in welke het getal over de duizend klom; (misſchien heeft het *Militaire corps*, het welke dies tyds alhier in *Guarniſoen* lag, daar toe iets gedaan;) alle de volgende zyn verre beneden het zelve.

Ten derden: dat de produkten der twee volgende tydperken veel grooter getal leveren, als men op eenigen grond kan vermoeden, dat op het einde van 1768 beſtond, of tegenwoordig plaats heeft.

Ten vierden: dat de proef, genoomen met de berekening van twee zwaare Sterfjaaren, middagklaar toont, dat de Regel, om uit het getal der Stervenden, dat der Leevenden te zoeken, ganſch verwerpelyk zy.

Eindelyk: dat het om het even zy, of men de berekening volgens STRUYCK, of DUYN doe; wyl de Produkten volgens beiden veel te hoog zyn. Wat dan? Men zie de volgende Proef.

PROEF, om uit het getal der Jaarlyks Geboorene KINDEREN het waarſchynlyke getal der INWOONDEREN te berekenen.

	Kinderen.
Van 1745 tot 1756 zyn Gebooren .	12858
—— 1757 — 1768 —————— .	9959
—— 1769 — 1780 —————— .	9385
	32202

Als men nu volgens dezelve bewerking, gelyk in de *tweede Proef* der eerſte Tafel, deeze getallen met 12 tot een middel-getal brengt, en dan dat produkt, volgens den byna algemeen aangenoomen regel, met 25 multipliceert, dan zal men bevinden, dat het waarſchynlyke getal der Inwoonderen was

Van 1745 tot 1756	26787
—— 1757 — 1768	20745
—— 1769 — 1780	19558

Zes en Dertig Jaarige TAFEL der Gebooorene KINDEREN te HAARLEM, doch welke in drie tydvakken, ieder van twaalf Jaaren verdeeld is, om het afneemen der Inwoonderen te beter te kunnen bemerken.

Jaar	Gebooren	Som
1745	1273	
1746	1234	
1747	1129	
1748	1054	
1749	1047	
1750	1151	
1751	933	
1752	1038	
1753	1046	
1754	987	
1755	987	
1756	979	
		12858
1757	953	
1758	806	
1759	845	
1760	747	
1761	755	
1762	751	
1763	772	
1764	884	
1765	859	
1766	898	
1767	875	
1768	914	
		9959
1769	898	
1770	886	
1771	772	
1772	779	
1773	791	
1774	836	
1775	796	
1776	763	
1777	743	
1778	788	
1779	730	
1780	603	
		9385

Dus Gebooren in 36 Jaaren 32202.

Zes en Dertig Jaarige TAFEL der OVERLEEDENE MENSCHEN, zoo ouden als jongen, te HAARLEM. Zynde op die Jaaren, welke met een * geteekend zyn, in de Stad de eene of andere *Epidemische Ziekte* heerschende geweest.

Jaar	Gestorven	Som
1745	1068	
1746	1005	
1747	923	
1748	1279	
1749	1300	
1750*	1442	
1751	1167	
1752	1024	
1753	934	
1754	826	
1755	791	
1756	795	
		12554
1757	889	
1758	888	
1759	1146	
1760	1056	
1761*	1306	
1762	1070	
1763	928	
1764	910	
1765	890	
1766	1027	
1767	951	
1768	915	
		11976
1769*	1180	
1770	878	
1771	820	
1772	1005	
1773	873	
1774	866	
1775	955	
1776	1009	
1777	966	
1778	915	
1779*	1311	
1780*	1436	
		12214

En Gestorven in 36 Jaaren 36744.

Men ziet uit deeze *Geboorte-* en *Sterf-Lijsten*

Voor eerst: dat in het Eerste 12 Jaarige Tydvak, te weeten, van 1745 tot 1756. meerder Gebooren, dan Gestorven waren 304 Menschen. Dus won de Stad op dien tyd nog aan.

Ten anderen: dat in het Tweede Tydperk, namelyk, van 1757 tot 1768, integendeel meerder Gestorven dan Gebooren waren 2017 Menschen; doch hier van afgetrokken zynde het baatige van het eerste Tydperk, te weeten 304, komt 'er te kort een getal van 1713. De Stad verloor derhalven, in dat Tydperk, Jaarlyks 142¾ Menschen.

Ten derden: dat in het Laatste 12 Jaarig Tydvak, het welk van 1769 tot 1780. zich uitstrekt, al mede eene merkelyke afneeming heeft plaats gehad, overmits het getal der Gestorvenen 2829 merder was, dan dat der Gebooreneen: dat dienvolgens, in deeze laatste 12 Jaaren, het verlies is 235¾ 's Jaars.

Ten vierden: dat als men deeze twee laatste Tydvakken te samen voegt, en het afneemen der Inwoonderen als dan over dezelve berekent, dat men zal bevinden, dat 'er geduurende die 24 Jaaren verlooren is Jaarlyks 189¼.

De seders deeze Tydperken metter Woon in de Stad gekomenen, zullen nagenoeg gelyk staan met het getal der na elders vertrokkenen; dus dit geen *Artikel* van nadere overweeging uitmaakt.

De Jaaren met een Sterretje getekent, waren zwaare Sterfjaaren, ter oorzaake van *Epidemische* Ziekten. In 1750 regeerde een Galziekte; in 1761 de Roodeloop; in 1769 de Kinderziekte; en eindelyk, in 1779 en 1780 wederom eene Galziekte.

'Er is derhalven niets overig als den laatſten weg in te ſlaan; en uit de Jaarlykſche Gebooreñen een getal van Inwoonderen te berekenen.

De algemeene regel, welke door verre de meeſte Uitrekenaars voor waar aangenoomen wordt, is, dat men het getal der Jaarlykſche Geboorenen met 25 vermenigvuldige; en dat dit product als dan het waarſchynlyke getal der Inwoonderen uitmaakt.

Als men dit doet, dan zal men bevinden; en de voorgemelde Tafel toont het ten klaarſten: dat in den tusſchentyd van 1745 tot 1756, het getal der Inwoonderen was 26787; welk product zeer wel ſtrookt met de telling *per Capita*, die in 1748 heeft plaats gehad: gemerkt men toen bevond, dat de Stad ruim 26000 Inwoonders bevatte. Vervolgens blykt, dat in de volgende twaalf Jaaren, te weeten van 1757 tot 1768, het getal geweeſt zy 20745. En eindelyk ziet men daar uit, dat in dit laatſte twaalfjaarig tydvak het getal der Inwoonderen zich ſlechts tot 19552 bepaalt.

Hier mede rekene ik de vraage over het getal, zoo wel, als over het toe- of afneemen der Inwoonderen van onze Stad voor genoegzaam beantwoord.

Ik koome tot de *Levenswyze* van HAARLEMS Inwoonderen.

Den *Aanzienlyken en Ryken* moet ik het recht doen, dat hun toekomt, te weeten: dat hunne

levenswyze, over het algemeen, vry goed is: hoe zeer toch dezelve by sommigen voor den welstand van het lichaam min geschikt mogt zyn; zyn 'er integendeel zeer veele anderen, die bedachtzaamer te werk gaan, en zich zelven naauwkeurig gadeslaan; terwyl zy daar van ook de aangenaame gevolgen ondervinden in hunne alleszins gezonde lichaamen, en de eersten tot treffende voorbeelden konnen strekken hoe men gezond kan leeven.

Immers men ziet nu niet zoo gemeenzaam, (ten zy in een of ander staatlyk gastmaal,) die groote verscheidenheid van op allerleie wyzen met kruideryen als anders aangezette spyzen, welker meesten de maag tot ballast en niet tot voedsel zyn. Vooral zorgen onze Aanzienlyken zeer naauwkeurig voor het diëet hunner kinderen, altoos oplettende, dat derzelver voedsel zeer gezond zy. Sedert dat het vernuft de konst heeft uitgevonden, om byna allerlei Zomergroenten, ook des Winters, voor het bederf te bewaaren; ziet men deeze altoos op de tafels der Ryken, en zy maaken daar van een daaglyks gebruik. Versch Vleesch het zy Runder- Kalfs- of Lams-vleesch is daaglyks voedsel. Nu en dan, het is waar, wordt ook wel van gerookt Rund-vleesch gebruik gemaakt, en men ziet allerlei wildbraad steeds op hunne tafels. Maar wyl 'er altoos meer dan eene soort is, wordt nooit een geheele maaltyd gedaan alléénlyk met dat geene, 't welk juist het moeilykste of minst geschikt voor de maag zyn zou. Zeevisch is mede voor veelen hunner een zeer geliefd voedsel; 'er zyn 'er nochtans weinigen,

die

die ook hier mede alléén hunne maaltyd doen, eetende de allermeesten altoos daarna nog eenige groenten, en een weinig vleesch, enz.

De Zomervruchten worden dikwyls in eene ruime maate by veelen gebruikt, en zyn misschien nu en dan wel eens oorzaak van ongesteldheden in de maag.

De gewoone drank by het eeten is veel al zuiver putwater; of met rooden wyn gemengd. Anderen gebruiken enkelde roode wyn. Eenige weinige drinken Moesel-wyn met water. De minsten gebruiken bier by hun voedsel. Algemeen wordt roode wyn by verkiezing gedronken; en men kan niet zeggen, dat 'er eenig misbruik by de lieden van deeze Clasfis, noch in wyn, noch in morgen-drank gemaakt wordt.

De lichaamsöefeningen by deeze lieden zyn ook meer met de gezondheid overëenkomende als wel voorheen. Schoon men toch hier of daar een vadzig gestel, dat traag tot beweeging is, moge aantreffen; moet men echter bekennen, dat over het algemeen genoomen, by verre de meesten onzer Ryken, de beweeging, het zy met wandelen, of ryden, boven het zittend leven gesteld wordt; en zoo dra eene korter nachtrust by veelen hunner verkieslyker zal gerekend worden, dan eenen te lang gerekten slaap, zal 'er veel ter bewaaring der gezondheid gewonnen zyn.

Wat *den Burgerstand* betreft, kan ik over het algemeen niet zeggen, dat hunne leevenswyze ter behoudenis der gezondheid geheel ongeschikt

zy. Het is waar: men vindt zeer veele lieden, die een verregaande misbruik maaken van verslappende warme dranken; en, niet alleen dat dit onder de sexe plaats heeft, treft men integendeel veele Manspersoonen aan, die zwaar moeten werken, en evenwel drie- en viermaal daags de Koffy- en Theepot ledigen. 'Er is een aantal handwerkslieden, die nooit bier drinken. Anderen zyn 'er, die niet, als versch bier drinken, 't geendes Zomers rasch bederft. Veelen drinken des morgens vóór den arbeid een teug Jenever, en laaten het daar den ganschen dag by, doch 'er zyn 'er genoeg, en voornamelyk onder de volgende Classe van Inwoonderen, by wien dit vocht nimmer ten onpas komt, en die daar in een groot misbruik maaken.

By den deftigen Burger zyn de meest gewoone spyzen, allerlei groenten met Vleesch, het zy Runder- Kalfs, of Lams-vleesch. Ook wel gerookt Runder-vleesch, Ham, Worst, enz. Deeze volgen, om dit met één woord te zeggen, den Aanzienlyken en Ryken, en komen hun in de maaltyden, waardoor ik spys en drank verstaa, zeer naby.

Veelen doch onder den Burgerstand drinken by hun eeten een glas rooden wyn. Ook in de gezelschappen is deeze by hun het meest gezocht, doch de matigheid wordt by de allermeesten zeer naauwkeurig in het oog gehouden; zulks ik mynen mede-burger te kort zoude doen, als ik deswegens eenige ongunstige aanmerkingen maakte.

Veelen van een minder vermogen in deeze

Clasſe hellen zeer over tot grutters waaren, en eeten des middags veeltyds Gort, Ryſt, Geerſt, Boekwyte-meel met gekarnde melk gekookt. Op een anderen tyd witte kool met aardäppelen, welke ook veel op zich zelven gebruikt worden. Nu wederom erwten en boonen, enz.

Tot Viſch hellen zeer veele lieden zeer ſterk over, en deeze is by veelen boven het Vleeſch verkieslyk. Ondertusſchen zyn ze over het algemeen zeer genegen tot allerlei platviſch; terwyl ſtokviſch en labberdaan by hun niet min gezocht wordt in het najaar en winterſaiſoen.

Onder de geliefkoosde voedſels uit Viſch bereid, munt boven veele andere uit eene ſoupe van Aal of Paling met eenige groenten te ſamen gekookt. Deeze ſpys willen zy voor zeer gezond gehouden hebben, ſchoon ik dikwyls daar van het tegendeel bevonden hebbe in ſommige lieden.

Zy maaken ook vry veel werk van Spek, en eeten dit zeer dikwyls: zy ſlagten dit ſomtyds in zulk zoel weêr, in het begin van *October*, dat het niet zelden eenigen trap van bederf ondergaat; terwyl een en ander het zelve aan behoeftigen moeten weg geeven, om dat zy het niet konnen eeten.

De beweeging deezer lieden hangt af van de handwerken die zy verrichten. En de zulken die uit dien hoofde te weinig beweeging mogten hebben, weeten dit gebrek met wandelen aan te vullen, waar van zy over het algemeen groote liefhebbers zyn.

Wenſchelyk zoude het zyn, dat zeer veele lieden van den burgerſtand zich onthielden van eene ſchadelyke gewoonte om des avonds aan de deur te gaan zitten, ten einde zoo als men het noemt, een avondluchtje te ſcheppen. Men begint daar mede reeds vroeg in den voorzomer, en die gewoonte is by ſommigen zoo hebbelyk geworden, dat men dit aanhoudt, ondanks de veele veranderingen die 'er in den dampkring daaglyks, vooral in ons klimaat, voorvallen; en die zulk eenen aanmerklyken invloed op onze lichaamen hebben. Het is waar: veele moeten dit bezuuren met *Catarrhale* Ziekten, kies- en oorpyn, ook meermaals met *Rheumatismi*; maar onaangezien deeze gevolgen, ſchynen nochtans veele lieden niet te konnen gelooven, dat deeze gewoonte ſchaadlyk is. Ik vertrouwe echter, dat zy veele der opgenoemde ongemakken zouden konnen ontgaan, indien zy éénmaal het beſluit namen, dit zoo genaamd avondluchtje te laaten vaaren.

Een derde en laatſte Claſſe van Inwoonderen, tot welke ik *de kleine, en behoeftige gemeente* brenge, is uit nood veel al gedwongen minder gezonde ſpyzen te nuttigen.

De meeſt gewoone voedſels zyn ongegiſte meelſpyzen. Zy kooken veel al meel met water of met gekarnde melk, en anders twee- en driemaal daags Aardäppelen, welk voedſel zoo ſterk gebruikt wordt, dat ik 'er kenne, die geduurende verſcheidene weeken niets anders als Aardäppels voor hun ganſche gezin eeten. Deeze ſpyze, hoe zeer anders op zich zelven geen ongezond voedſel, wordt voor de kleine kinde-

ren

ren van deeze Clasſe zeer nadeelig, wyl dezelve byna geene beweeging maaken, maar veeläl des Winters den ganſchen dag in een zitſtoel geplaatſt worden, of aan den byna kouden haard liggen; en des Zomers aan den ingang der huizen op tocht, of op de ſtoepen neder zitten. Op deeze wyze maaken deeze voedſels by de kinderen zwaare verſtoppingen; en de aanmerking van den Heer J. LE FRANCQ VAN BERKHEY (*) met betrekking tot deeze voedſels, heeft ook by ons haare waarheid.

Men moet zich ook bedroeven, als men veele der kleine kinderen van de behoeftige gemeente onzer Stad beſchouwdt; wyl dezelve 'er zeer wankleurig uitzien. De allermeeſten hebben een zeer harden en gezwollen buik, en den afgang is by ſommigen zoo traag, dat ik 'er verſcheidenen heb aangetroffen, waar van my de ouders verzekerden dat zy in geen zes en agt dagen ſtoelgang gehad hadden.

De vochten worden by deeze kinderen dikwyls zoo bedorven, en by hun zulk een hevig *Scorbut* gebooren, dat ik menigmaal ooggetuige geweeſt ben van de allerbeklaaglykſte verwoestingen, welke de *Gangræna Scorbutica* aanregtte eer dezelve ſtierven. Dan, ik keere ter zaake.

De behoeftige gemeente eet ook veel witte boonen, erwten en ſomtyds gort, met een weinig vet, reuſel of boter, die niet van de beſte ſoort is,

(*) *Nat. Hiſt. van Holland*, 3de Deels 5de Stuk, bladz. 1702 en verv.

is. Tot eenen hartigen beet eeten zy dikwyls *Kibbeling* (*), die zeer zout is. Slegte ſtokviſch des Winters, en in het voorjaar veel platviſch en panharing, die ze of verſch eeten, het zy gekookt, of in de pan gebakken; of gerookt, het welk zy doen, na dat ze alvoorens een dag of twee in 't zout gelegen hebben; anderen hangen ze verſch in den rook, en eeten ze dan, na dat ze gerookt zyn, by hun middag- of avond voedſel. Zy eeten ook veel gedroogde, en gerookte viſch, als bokking, ſchol, enz.

By deeze lieden is eene ſoupe van Aal of Paling met eene of andere groente mede een zeer geliefkoosd voedſel. Deeze zeer dunne Viſch konnen zy nu en dan voor een weinig gelds bekomen, en deeze diſch is voor hun dan een gaſtmaal. Zy kooken ook dikwyls ſoupe van nuchter Kalfs-vleeſch met groente, en zy roemen deeze ſoupe zeer hoog, om dat, zoo zy zeggen, dezelve hun veel ſtoelgang verwekt. Ik heb altyd vermoed, dat uit dit voedſel, vooral by de kinderen, een taai ſlym gebooren wierd. Het vleeſch van geſtorvene Runderen wordt allergemeenzaamſt by de lieden van deezen ſtempel genuttigd; en vraagt men my, of ik daar van geene kwaade gevolgen gezien hebbe, dan kan ik niet ontkennen, deswegens meermaals kwaad vermoeden gehad te hebben, doch ſlechts éénmaal eene rottige Ziekte uit deszelfs gulzig gebruik, waargenoomen te hebben, met eene doodlyke uitkomſt in twee of drie der vyf huisgenooten.

Ik

(*) Dit zyn die beenige gedeelten die aan het voorſte einde der Labberdaan zitten, en die met weinig Viſch voorzien zyn.

Ik moet echter hier by aanmerken, dat dit Vleeſch niet behoorlyk was gezouten, en toen men 'er een bedorven reuk aan beſpeurde, hong men het in de lucht, op dat het zelve daar door verbeteren zoude, doch met eene tegen overgeſtelde uitwerking.

De meeſt gewoone drank by de Lieden van deeze Claſſe is ſlap Koffy, of Theewater, van de allerſlechtſte ſoorten getrokken. Ik kan niet ontkennen, dat in deeze verſlappende drank algemeen een zeer groot misbruik gemaakt wordt. Als eene zeer groote byzonderheid moet ik hier aanmerken, geduurende 18 Jaaren, dat ik Stads *Doctor* geweeſt ben, nimmer eenig behoeftig menſch te hebben aangetroffen, die voor zyn daaglykſchen drank zuiver water dronk, hoe zeer onze Stad daar van allerwege zeer overvloedig voorzien is.

Het Bier is by hun ganſch niet gemeenzaam, ook niet zoo ligt te bekomen. Eenige drinken het zoo genaamd *Scharrebier*; doch de allermeeſten houden het met de Koffy- en Thee.

Het kan niet ontkend worden, dat 'er by de lieden van deeze Claſſe veel misbruik gemaakt wordt in ſterken drank, en wel allermeeſt in Jenever. Geen tydſtip van den dag is 'er, waar in zy dit zoo geliefkoosd vocht niet met graagte drinken, en het is by hun zoo gemeenzaam, dat zy daar voor alles zouden laaten ſtaan. Men maake egter hier uit geen beſluit, dat de Lieden van deezen ſtempel alle dronkaarts zouden zyn, om dat zy dit geeſtryk vocht zoo zeer beminnen: ganſch niet! Hoe gemeenzaam doch het zelve

zelve gebruikt wordt, pleegen niet allen daar in dezelfde buitenſpoorigheid. Ondertusſchen legt het daaglyks en geſtadig gebruik van dit en andere geeſtryke vochten by veelen den grondſlag tot ongeneeslyke en doodlyke kwaalen, waar van ik meermaals ooggetuige was.

De lichaamsöefeningen van deeze Lieden verſchillen zeer veel naar maate van het werk dat zy verrichten. Die tot de Twyndery en Lintwevery behooren, hebben veel ſterker beweeging, dan de Kantweevers. De zydene Stoffenweevers moeten met de voeten mede zeer veel beweeging maaken, en deeze zyn uit dien hoofde vry ſterk onderworpen aan Breuken. Voor het overige is 'er een aantal, het welk zich met allerlei ſtraatwerk den koſt tracht te verſchaffen, en wier beweeging gering is.

Eindlyk ben ik gevorderd tot de opgave der *Ziekten*, die in onze Stad veeläl plaats hebben.

Dezelve zyn of *algemeene*, of meer *byzondere*.

Onder de *algemeene* behooren de verſchillende ſoorten van Koortſen, het zy men dezelven tot de *continuæ*, of, zoo als veeläl, tot de *intermitteerende* wil brengen. De laatſte zyn of daaglykſche, anderdaagſche of derdendaagſche; terwyl wy de beidene laatſte nu en dan wel eens zien verdubbelen. Zy zyn ook niet altyd enkelvouwdig, maar zeer dikwyls ſamengeſteld; wyl ze in den Winter en het Voorjaar veeläl van eenen *Catarrhalen* aart, met een *Rheumatismus* gepaard, bevonden worden: daar ze integendeel

gendeel in den Nazomer meer of min van eene Galachtige eigenſchap zyn; vooral zoo de zomer-warmte eenigszins hooggaande is geweeſt; wyl deeze by ons altyd veele zieken brengt.

Men beſluite echter hier niet uit, dat HAARLEM jaarlyks vruchtbaar zy in het voortbrengen van Gal-koortſen. Dit ontkenne ik ten ſterkſten. Het zou toch, onzes erachtens, min naauwkeurig zyn, alle onze Najaars-ziekten, die by de ſcheiding van het Saiſoen voorvallen, den naam van Gal-koortſen te geeven, naardien 'er veele Menſchen ziek worden, en de Koorts krygen, die met eene waare Gal-ziekte geene de minſte overëenkomſt heeft. Te recht zegt daarom elders de meermaals geroemde Heer LE FRANCQ VAN BERKHEY: „ Het woord „ Gal klinkt inzonderheid deftig in den mond „ der Naam-Doctoren en Apothekers, althans „ in zeekere Steeden, van waar genoegzaam „ alle, zoo heete als andere Koortſen, met den „ naam van Gal-koortſen beſtempeld worden, „ ſchoon 'er dikwerf geheel andere oorzaaken „ werkzaam zyn".

Men heeft opgemerkt, dat onze Najaars-ziekten genoegzaam altyd het eerſt ontſtaan ten Weſten der Stad, onder OVERVEEN en BLOEMENDAAL, by het Werkvolk op de kleêrengaaren- en lynwaad-bleekeryen; dat ook in dit diſtrict altoos veel meerder Zieken zyn, als onder het SPAARWOUDER diſtrict, het welk ten Ooſten der Stad gelegen is. 'Er loopt veel ſamen, om onder het Werkvolk deezer Bleekeryen Ziekten te verwekken. Hun daaglyks voedſel beſtaat genoegzaam altyd in gerookt Spek,

Spek, het welk zy in Boekwyte koeken bakken, of met Roggenbrood raauw eeten. Voeg daar by de schielyk belette uitwaasseming, die deeze Menschen des morgens vroeg ondergaan; wyl zy, met het krieken van den dageraad veeläl te Veld moeten, om het linnen en gaaren uit te leggen of te keeren, daar ze nog kort te voren, immers slechts eenige minuten, op één Zolder, met twintig en dertig te samen, den korten nacht hadden doorgebragt, en dus door en door verwarmd waren. Als men nu begrypt, hoe zeer de Najaars-nachten en vroege morgenstond geschikt zyn om de uitwaasseming te beletten en op eenmaal te stoppen, valt het niet moeilyk, eén oorzaak tot Ziekten in deeze Lichaamen optespooren.

Overweegt men verder de uitvloeingen uit de kleederen, die ter reiniging op de Bleekeryen gezonden worden; die van het gaaren en lynwaten, vooräl, als deeze laatsten voor de eerste reis in het werk worden genoomen; dan zal men moeten bekennen, dat ook deeze het hunne toebrengen om den dampkring in de waschhuizen deezer Bleekeryen onzuiver te maaken, en het Werkvolk, aan wiens Long deeze stank onmiddelyk medegedeeld wordt, te besmetten.

By dit alles komt nog eene voornaame besmettende oorzaak des dampkrings rondöm deeze Bleekeryen, te weeten, derzelver Spoelsloot, of, zoo als de Bleekers denzelven noemen, *de Stinkert* (*). De ondraaglyke stank, welke uit deeze

(*) Dit is die Sloot, waar in al het onzuivere water, 't welk van het gewasschen Linnen komt, uitloopt,

deeze Slooten opgaat, is het beſt bekend by die geenen, die dezelve des Zomers moeten voorby gaan. Zelfs is ze op eenen verren afſtand reeds merkbaar.

De *Rheumatieke* Ziekten zyn onder onze Inwoonderen zeer gemeenzaam, en dezelve leggen dikwyls den grondſlag tot volgende Jigt-pynen, wyl ze niet zelden verwaarloosd worden.

Nog erger zyn de gevolgen die uit verzuimde Borſtziekten in het algemeen, en byzonder uit *Peripneumoniæ nothæ* by bejaarde Lieden ontſtaan, een Ziekte, die by ons mede, zeer dikwyls in het Winterſaizoen, veele Lieden aanvalt, en door deszelfs langzaamen voortgang bedrieglyk is; wyl de meeſten ſlechts denken, dat zy verkouwdheid behebd zyn, en uit dien hoofde hoeſten; zoekende veeläl geen hulp, voor het te laat is. Daar van daan het groot aan tal der jaarlyks Stervenden aan Borſtziekten en Teering; en geenszins om dat deeze Ziekten, en vooräl de laatſte, aan onze Stad meer eigen zoude zyn, als wel aan andere Steden van onze *Provincie*, zoo als my wel eens is voorgekomen, dat men uit de Sterflyſten onzer Stad had opgemaakt.

De gaapingen (om dit in 't voorby gaan hier aantemerken,) die 'er in de Sterflyſten in het algemeen, tot hiertoe, plaats hebben, zyn te wel bekend, dan dat het nodig zoude zyn, dat ik

loopt, in denzelven ſomtyds zeer lang ſtil ſtaat, en eene merkelyke trap van bederf aanneemt.

ik in 't breede betoogde, dat men uit dezelve geen gevolg tot deeze of geene Ziekte kan trekken. En hoe zeer de Drukker onzer Maandlykſche Sterflyſten ſedert eenige jaaren zich bevlytigt, om dezelve hoe langs zoo naauwkeuriger te maaken, en deswegens Lof verdient, zullen dezelve nimmer den vereïſchten dienſt doen, zoo lang de Opgave der Ziekten niet naauwkeuriger geſchiede.

Onder de *byzondere* Ziekten, die by de Inwoonderen onzer Stad of in den omtrek van dezelve plaats hebben, telle ik, voor eerſt, de verſchillende ſoorten van Maag-kwaalen, waar over men zoo menigmaal hoort klagen, en welke den Lyderen zoo ſmertelyk, als de Artſen verdrietig vallen, om dat veele derzelver zoo moeilyk te geneezen zyn. En daar anderszins de *Cardialgia* de Sexe meer eigen is, is dezelve by ons onder beiderlei geſlacht zeer gemeenzaam.

Een ander doodlyk gebrek der maag heeft veel plaats by dezulken, die in hun leven aan ſterken drank zeer zyn overgegeeven geweeſt. Ik bedoele de *Scirrheuſe verharding* van den *pylorus*, waar door de opening naar de darmen zoodanig vernaauwd wordt, dat 'er byna niets kan doorgaan, zelfs geen lucht (*). Deeze Lyders

(*) Dit ſchynt vreemd, en echter is het waarheid. Ik heb herhaalde reizen met den Heelmeeſter FRANKEN dergelyken lyken geopend, en meer dan eens den zeer vernaauwden, en verharden *pylorus* geſlooten gevonden met een allertaayſt ſlym, het welk de geringe opening, die 'er nog was overig gebleeven, zoo digt vulde dat men niet in ſtaat was, om door een

Lyders sterven geheel uitgemergeld, na alvoorens weeken lang alles wat zy gegeeten of gedronken hadden, onder de gedaante van eene zwarte en stinkende stoffe te hebben uitgebraakt.

Onder de jonge Sexe heeft by ons zeer dikwyls eene *Chlorosis* plaats: allermeest onder de Bleekers-meiden, welke gezond uit BRABAND en de *Meijery* van 's BOSCH komende, veeläl in deeze Ziekte vervallen; doch vry gemakkelyk met *Stomachica* en *Martialia* geneezen worden, indien zy niet lang wachten om naar behoorlyke hulp om te zien.

De *Roos* is mede zeer gemeenzaam onder de Inwoonders onzer Stad, en dezelve gaat by veelen zeer spoedig tot *Belroos* over, richtende somtyds zeer hevige verwoestingen aan in het aangezicht, nu en dan gevolgd van den dood zelve.

De *Kanker* is mede gansch geen onbekend gebrek by veele Inwoonders, schoon veele dit zoo lang verborgen houden, als zy maar eenigszins konnen. Ik kenne verscheidenen, die reeds jaaren lang *Scirrheuse gezwellen* in de borsten gedragen hebben, welke van tyd tot tyd toeneemen en pynlyker worden, zonder dat zy daar tegen iets anders doen, als de uitwendige drukking afkeeren en een geschikt dieet houden; schoon zekerlyk by deezen of geenen het gebrek, met hoop van eenen goeden uitslag, voorheen wel zoude hebben konnen weggenoomen geweest zyn.

De

een kopere pyp sterk blaazende de lucht in de darmen te brengen.

De verouderde *Ulceratien aan de Beenen* van de beide geslachten zyn by ons zoo gemeenzaam, dat ik zeer twyfel, of wel eene Stad in onze *Provincie* daar van talryker voorbeelden zoude konnen opleveren. Onbegrypelyk is het gemorsch der Lyderen met dezelven. Allerlei schadelyke dingen, hoe vreemd, hoe averrechts of hoe schadelyk, worden greetig ter hand genoomen en aangelegd. Maar van eene voorzigtige en naar den aart des gebreks alleszins wel ingerichte Heelkundige behandeling, daarvan is men over het algemeen zeer schuuw.

Het is lang aangemerkt, dat in onze Stad de *Breuken* zeer veelvuldig heerschen. De Weeveryen, vooral die der Zydene stoffen, gaven daar toe, voorheen, zeer veel aanleiding; wyl de Weever daartoe zyne voeten zoo wel als de handen moest gebruiken. Maar, daar deeze Fabriek thans merkelyk in onze Stad verminderd is, en echter het getal der breukelingen zeer groot is, moet men besluiten, dat 'er ook andere oorzaaken tot dit gebrek aanweezig zyn: te meer nog, wyl ook dit ongemak by de Sexe onzer Stad niet vreemd is. Daarenboven, het getal der Kinderen, die gebroken zyn, is by ons aanmerkelyk groot. Zou niet de slapheid der vezelen, door het daaglyks misbruik van verslappende dranken, eene aanleidende oorzaak tot dit gebrek uitmaken? Immers hier in gaat Man en Vrouw onder de kleine gemeente en den laageren burgerstand zich even zeer te buiten, en het is onder deeze Classen, dat men de meeste breukelingen vindt. Menigmaal verwonderde ik my, als ik by voorb. eenen zieken Weever de pols voelde, over de teerheid van zyne huid, en de

week-

weekheid zyner vaste deelen, welke veel meer naar het Vrouwelyke geleeken als naar het Mannelyke. Waarom? Om dat hy van jongs af aan is gewend geworden aan de Koffy- en Theepot; zyn voedsel veel al verslappende, en zyn werk niet zwaar was. *Labor corpus firmat.*

Uit die zelfde oorzaak geloof ik, dat de Sexe by onze kleine gemeente en ook wel onder den burgerstand, zeer veel aan eene *prolapsus uteri & vaginæ* onderhevig is, en dit gebrek by ons meerder dan in veele andere steden onzer *Provincie* plaats heeft. Men zal teffens ligtelyk willen gelooven, dat de *Fluor albus* mede een gebrek is, het welk by onze Sexe zeer gemeenzaam bespeurd wordt.

Dat de *Metastases Lacteæ* by onze Kraamvrouwen gansch geen ongewoon toeval zyn, is bekend, en dat dezelve alhier den eenen tyd veel gemakkelyker geneezen worden, als wel op eenen anderen, ondervinden met my alle onze Geneeskundigen. Het Jaar 1759 en 1781. konnen daar van getuigen zyn. Doch hier van op zyn tyd.

BERICHT
VAN DE
ZIEKTEN

In het Jaar 1779.

Dit Jaar was met betrekking tot de Ziekten voor onze Stad zeer gewigtig. Twee *Epidemische* Ziekten van onderscheiden aart heerschten in dezelve. Het *Roodvonk* namelyk, en de Najaars-ziekte, gemeenlyk met den naam van *Gal-koortsen* bestempeld.

Om eene eenigszins voegzaame orde te houden, zal ik van Maand tot Maand de onderscheidene Ziekten, die wy zagen, opgeeven.

In *January* was het Roodvonk, het welk reeds in het najaar van 1778 ontstaan was, de eenige doorgaande Ziekte.

Meermaals ziet men, dat dezelfde *Epidemische* Ziekte, echter op onderscheidene plaatsen gelyktydig, doch zeer verschillende in soort, woedende zy. Het Roodvonk, 't welk in 1778 en 1779, te ROTTERDAM en HAARLEM geregeerd heeft, strekt tot bewys van myn gezegde. De beschryving van deeze Ziekte, op dien tyd te ROTTERDAM heerschende, door den Zeer Geleerden Heer L. BICKER, draagt alle de kenteekens van kwaadaartigheid, en is daarom met recht door dien uitmuntenden Geneesheer *Febris Scarlatina epidemica, in multis maligna* genaamd. By ons noch-

nochtans zag men zoo veel kwaadaartigheid niet; want ſchoon deeze Ziekte wel eenige ſterfte ten gevolge had, (en in welke *Epidemiſche* Ziekte gebeurt dit niet?) zoo kan men echter niet zeggen, dat dezelve eenigszins evenaart met de doodlykheid te ROTTERDAM: trouwens dit zal nader blyken uit de Lyſt der Geſtorvenen aan deeze Ziekte.

In het Najaar van 1778. begon zich de Ziekte het eerſt te openbaaren: dezelve bepaalde zich allermeeſt tot de Kinderen, ſchoon hier en daar een enkelde bejaarde door dezelve overvallen wierd.

De Ziekte begon langzaam voort te gaan in *September*, en ſcheen in *October* reeds te verminderen, doch in *November* hoorde men dat dezelve meer en meer ontſtak. Schoon men moeſt bekennen dat dezelve goedaartig was, bleek het echter wel haaſt, dat ze *Epidemiſch* van aart ware; wyl in ſommige huisgezinnen verſcheidene Kinderen te gelyk; in andere de eene veele dagen na den anderen door dezelve aangevallen wierden: daarenboven zag men wel eens de oppasſers der Kinderen al mede door deeze Ziekte aangegreepen: ook ſloeg de Ziekte van de eene buurt tot de andere over.

Ik meen zeer duidelyk Drie Soorten van Lyderen met deeze Ziekte gezien, en onderſcheiden te hebben, en ben daar in door myne Amptgenooten beveſtigd geworden.

Van die geenen, die tot het Eerſte Soort behoorden, kreegen ſommigen met de eerſte

Koorts, en dus den eersten dag der Ziekte, anderen den tweeden dag na den aanval der Koorts, een kleinen uitslag, even als roode stippels, met weinig jeukte. Zy bevonden zich onlustig, klaagden over eene traagheid in de leden. Dit alles was verzeld met een weinig hoofdpyn. By den eenen was een slymachtig beslag op de tong, by anderen was de tong zeer rood. De pis was by de meesten natuurlyk.

Het uitslag bepaalde zich by deezen allermeest tot den hals en de armen. Allen nochtans hadden dit kleine uitslag niet, maar allen hadden wel eenig ongemak in de keel. Ik kan my doch niet herïnneren eenen Lyder aangetroffen te hebben, die niet over eenige zwelling en ontsteeking in de keel klaagde; zulks wy deeze klagte, toen de Ziekte gevestigd was, en het uit alle de verschynselen bleek, dat wy met een waar Roodvonk te doen hadden, als het waare *Signum pathognomicum* deezer Ziekte aanmerkten; schoon 'er geen uitslag mede gepaard ging.

Deeze Lyders werden, nadat ze eenige dagen, voor al tegen den avond, meerdere Koorts genad hadden, als wanneer ook de keel ongemakkelyker en drooger wierd, en zy over het algemeen veel zieker scheenen, na verloop van zes of agt dagen weder gezond, onder het houden van een goed en matig diëet, het gebruik van veel verdunnenden drank; het aftreksel en de konserf van Vlier; de *Oxymel simplex* en eenige poeders van *Nitrum stibiatum*; terwyl het gorgelen met het sap van gekookte Raapen, en een weinig witten Honing de ontsteeking der keel te hulpe kwam.

Be-

Behalven dit was 'er een Tweede Soort van Roodvonk, het welk zoo door den aart van het uitslag, als door de verdere verzwarende toevallen merkelyk van het eerste onderscheiden was. Dit bestond uit zoodanige Lyderen, welke, zoo dra zy ziek wierden, eene vry hevige Koorts kreegen, verzeld met veel hoofdpyn, dorst, walgingen, en het braaken, zelfs van groene gal. Deeze begonden teffens ook te klagen over pyn in de keel, en 'er kwam zeer schielyk merkelyke zwelling by, zulks zy gestadig moesten drinken en gorgelen, ten einde de keel, die aanstonds wederom droog was, vochtig te houden.

Na deeze Koorts, die somtyds twaalf, zestien of twintig uuren geduurd had, vertoonde zich een uitslag, geheel van het eerste onderscheiden, te weeten: het aangezicht, de hals, borst, rugge en armen beliepen met vry groote, langwerpige of rondachtige, veel al onregelmatige, wat verheevene plekken, waar van sommige zoo groot als een zesthalf, anderen als een drie gulden, wederom anderen veel grooter waren, en welker meesten zich vereënigden, even als in de confluente Kinder-ziekte plaats heeft. De kleur van dit uitslag was ook hooger rood dan die van het eerste soort, en de jeukte was voor sommige Lyders ondraaglyk: anderen klaagden over merkelyke pyn in de gezwollene huid.

Dit uitslag duurde drie, vier en vyf dagen; en als dan begon langzaam de roodheid minder te worden; de zwelling nam af, en men zag by sommigen van tyd tot tyd een witächtig stof op de huid voor den dag komen; terwyl anderen op die plaatsen, alwaar het uitslag geweest was,

geheel vervelden, en gansche lappen van de opperhuid gelykelyk wegnamen.

Met het uitslag verdween ook gemeenlyk de zeere keel, en na verloop van tien of elf dagen waren zy hersteld; al mede onder het daaglyks onderhouden van een zeer geschikt diëet, en het gebruiken van zachte uitwaasseming bevorderende en verdunnende middelen; en wanneer de zwelling in de keel te schielyk toenam, dan moest men eene aderlaating, klysteer en zachte buikzuiverende middelen, uit *Cassia*, *Manna* en een of ander middelzout, te baat neemen.

Van dit Tweede Soort mogt men met recht onderscheiden een Derde en meer gewigtig, hier in bestaande: dat by deeze alle de voorige toevallen niet alleen veel heviger waren, maar dat by dezelven zich nog voegde eene aanmerkelyke zwelling van de Amandelen, met vrees van verstikking: dat deeze zwelling by sommigen tot verzweering overging: dat behalven de *Tonsillæ*, ook teffens by eenige de *Parotides* zeer sterk begonden te zwellen en steen hard te worden; terwyl by anderen wederom iets dergelyks in de Onderkaaks-klieren, by eenige weinigen alle deeze klieren te gelyk begonden te zwellen: dat de Koorts by hen na deeze zwelling niet kennelyk verminderde, maar aanhield, en dus met reden voor slechte gevolgen deed vreezen. Voorts werd by sommigen een Hoest gebooren, die al mede niets goeds voorspelde; te minder, om dat eenigen over pyn in de Borst, onder het Schouderblad, of in de Zyde klaagden.

By dit alles had eene drooge huid plaats; en

'er

'er voegde zich wel dra onrustigheid en ylhoofdigheid by, waar door de Lyders buiten staat geraakten eene behoorlyke hoeveelheid vochts te drinken, schoon dit evenwel allermoeilykst ging door de zwelling van de keel. Hier by kwam een Sprouwachtig uitslag in de keel en mond, na dat zy vooraf slaperig geweest waren: doch deeze Sprouw was geenszins van eenen *critiquen* aart, maar volkomen *Symptomatisch*. Sommigen raakten aan het kwylen, en verlooren door deezen weg nog zeer veele vochten tot hun nadeel. Eindelyk zag men by sommigen, dat de zwelling der *parotides* zich meer buitenwaards uitzette; en na het aanwenden van veele uit- en inwendige middelen tot verëttering overging en doorbrak, waar door zy dan verligting kreegen.

By anderen brak de keel door, en als dan minderde de zwelling der Oorklieren langzaam, en zy herstelden. By eenige weinigen nam de Ziekte op het laatst zoo geweldig toe, dat men, ondanks alle aangewende poogingen, hen zag bezwyken onder eene aanhoudende hevige Koorts, volkomen sluiting der keel, zonder dat 'er iets kon doorgespooten worden; en dus in een staat van stikking, ten einde toe behoudende eene drooge huid, gepaard met geduurig raaskallen en het loozen van eene zeer dunne ongekleurde pis.

De behandeling van dit laatste Soort was meer omslachtig, en vorderde krachtdadiger middelen als die van het eerste en tweede soort. Immers daar de zwelling in de keel zich somtyds zoo schielyk by dit uitslag voegde, ja daar deeze zwelling dikwyls alleen de Ziekte uitmaakte en

zeer hevig was, moest men in de geneezing zich tot deeze alleen bepaalen, en met herhaalde aderlaatingen, klysteeren, zachte buikzuiverende middelen, stovingen met het *Aqua vegeto mineralis*, of *Eau de* GOULARD, gorgeldranken van het zelfde water met honing, ontbindende pappen, voetbaden, mostertpappen, enz., de van tyd tot tyd toeneemende zwelling, was 't mogelyk, te keer gaan, althans eenigszins te matigen. Somtyds zag ik, dat het gorgelen met een aftreksel van *Scrophularia*, *Honing van Roosen* en *Borax* zeer veel dienst deed.

Ik kan my niet herinneren eenen Lyder gezien te hebben, by wien de *inflammatie* tot *gangræna* is overgegaan, of dat ik zulks uit de teekenen in den pols, enz. heb vermoed. Het was doch door de zwelling niet altyd mogelyk in de keel te zien; te minder, om dat de Lyders door de zwelling den mond byna niet konden openen.

Sommige Kinderen der kleine gemeente, die de Ziekte gelukkig waren te boven gekomen, en waar van eenigen dezelve niet zwaar gehad hadden, te vroeg aan de lucht bloot gesteld wordende, begonden, na verloop van een week of twee, over het geheele lichaam zuchtig te zwellen, raakten aan het kwynen en stierven, als ze niet by tyds geholpen wierden door zachte buikzuiverende middelen, gevolgd van *Stomachica amara* en *Martialia*, nu en dan ook van de *Kina*. ———

Uit dit klein Bericht deezer Ziekte blykt het, dat dezelve, met betrekking tot de verschynselen, zeer veel overeenkomst gehad heeft met

de

LIJST der OVERLEEDENEN aan het *Roodvonk* en *kwaade Keel* te HAARLEM, geduurende deeze *Epidemische* Ziekte van *September* 1778 tot *Augustus* 1779: wordende door *Ouden* verstaan Menschen boven de twaalf Jaaren Oud; terwyl door *Jongen* dezulken begreepen worden, welke dien Ouderdom nog niet bereikt hebben.

	Aan het Roodvonk.		Aan kwaade Keel.	
	Ouden.	*Jongen.*	*Ouden.*	*Jongen.*
1778 *September* . . .		8 Dagen.	43 Jaaren	10¼ Jaaren
		4 Jaaren		
October	. . . .	. . . .	. . . . .	. . . .
November . . .	14 Jaaren	7 —	21 —	1¾ —
	41 —	3 —	16 —	4½ —
		7½ —		11 —
December . . .	. . . .	11 —	. . . . .	. . . .
1779 *January*	26 —	5 —	. . . . .	. . . .
		10 —		
		7 —		
		8 —		
		4 —		
		6 —		
		4 —		
		7 —		
		4 —		
February	. . . .	7 —	63 —	
		9 —	19 —	
		2½ —	58 —	
		10 Weeken	52 —	
Maart	. . . .	5 Jaaren	30 —	
		8 —	60 —	1 —
		2 —	12 —	8 —
April	31 —	10 —	17 —	8 —
		3½ —		4 —
		1½ —		7½ —
		9 —		
		3½ —		
Mey	. . . .	4½ —	19 —	5½ —
		¾ —		
		5 —		
		7 —		
		5½ —		
		5 —		
		5 —		
		5¾ —		
Juny	19 —	8 —	. . . . .	6 —
		6 —		
		9 —		
		4 —		
July	. . . .	7 —	25 —	1 —
		5 —		
		4 —		
		7 —		
		4 —		
Augustus . . .	34 —	11 —	. . . . .	2 —
		3 —		
		10 —		
		8 —		
		6 —		
Geheel . . .	6 *Ouden.*	49 *Jongen.*	13 *Ouden.*	13 *Jongen.*

de ſcharlaken Koorts, ter zelver tyd te ROTTERDAM geregeerd hebbende; maar dat dezelve, ſchoon ook *Epidemiſch*, echter niet zoo kwaadaartig, of zoo doodlyk geweeſt zy, als in de zoo even genoemde Stad. Immers daar volgens den Heer BICKER in ROTTERDAM, van *Augustus* 1778, tot *July* 1779, een getal van 283 aan deeze Ziekte geſtorven zyn; bepaalt zich het getal der Overleedenen aan deeze Ziekte, van *September* 1778, tot *Auguſtus* 1779, by ons ſlechts tot 81; daar onder gerekend 26, die aan eene kwaade Keel geſtorven te zyn, opgegeeven zyn geworden: ſchoon onder deeze laatſte zekerlyk eenigen zyn, die niet aan deeze Ziekte, het Roodvonk namelyk, zyn geſtorven, maar aan eene waare *Angina ſeroſa*, welke in de maanden van *February* en *Maart* 1779, by ons zich hier en daar vertoonde, zonder eenig kennelyk teeken, dat dezelve in het Roodvonk gegrond ware.

Ik heb door eene gunſtige toelaating der Ed. Heeren Geheimſchryveren onzer Stad gelegenheid gehad, het Lyk-regiſter van 1778 en 1779 na te zien, en den ouderdom der Overleedenen aan deeze Ziekte en aan kwaade Keel, (zoo als doorgaans opgegeeven is,) naauwkeurig aan te teekenen, en na die aanteekening de bygevoegde Lyſt gevormd, waar in men, behalven den netten ouderdom, deeze byzonderheid zal gewaar worden, dat juiſt in die maand, waar in te ROTTERDAM de grootſte ſterſte geweeſt is, te weeten in *December* 1778, als wanneer aldaar 118 aan deeze Ziekte ſtierven; dat zeg ik, in die zelfde maand by ons ſlechts één Kind overleed,

leed, en dat dus de Ziekte by ons in die maand, na genoeg, het minst doodlyk zy geweest.

Dat integendeel in de maand *January* van 1779, by ons de zwaarste sterfte onder deeze Ziekte voorviel, gemerkt 'er toen tien Lyders onder bezweeken; daar 'er in die zelfde maand te ROTTERDAM alleenlyk twee en twintig stierven; het welk, in vergelyking van de voorige maand aldaar, zekerlyk eene verbaazende schielyke vermindering is: trouwens de snelle vermeerdering der doodlykheid aldaar was byna even aanmerkelyk, naardien 'er in *October* 1778, 31; en in *November* slechts 33 aan deeze Ziekte Overleden waren; waar op aanstonds de maand *December* het zeer groot getal van 118 leverde. —

Ik ga over tot het opgeeven der overige Ziekten, die zich in deeze maand vertoonden.

De Noorde- en Oostelyke Winden, die tot over de helft deezer maand waaiden, en een drooge koude aanbragten, verwekten by sommigen *Pleuritides*, en by veele oude lieden *Peripneumoniæ nothæ*. Het *Pleuris* was zuiver inflammatoir, doch liet zich niet zeer gemakkelyk geneezen.

Nog moeilyker ging het met de *Peripneumoniæ nothæ*. Deeze Ziekte voor oude lieden altoos gevaarlyk, vooral in het Winter-saisoen, den regten tyd deezer Ziekte, was ook nu voor hun zeer doodlyk. Men oordeele hier over uit de Sterflyst van deeze maand, wyl 'er vier en twintig persoonen onder zyn, oud tusschen de zeventig en tachtig jaaren.

De

De *Rheumatismi*, welke deeze maand zich vertoonden, hadden niets byzonders; alleenlyk werd by een en ander, uit dezelven een *Dolor arthriticus* gebooren.

Eenige teeringachtige Lyders vervielen in Bloedſpuwingen en ſtierven.

Sommige derdendaagſche Koortſen, die ſedert *November* ontſtaan waren, genazen te deezer tyd vry gemakkelyk door het gebruik van een konſerf uit de *Kina*, het *Sal Ammoniacum*, *Sal Abſynthii* en eenige greinen *Tartarus emeticus*, met een of andere ſyroop gemengd. De Lyders moeſten nochtans vooraf één of tweemaal een braakmiddel gebruikt hebben.

In *February* zag men nog ſommige Lyders door Jigt overvallen, die voor hun zeer afmattende was.

Hier en daar vond men verſcheidene waare Long-ontſteekingen, verzeld met een droogen hoeſt en pynlyke ademhalinge, in onderſcheiding van andere tyden, wanneer men het Borſtpleuris wel eens gepaard ziet met het uitwerpen van bloedige fluimen in den beginne: in welk geval de pyn altoos minder is, ſchoon 'er een meerder gevoel van zwaarte in de Borſt wordt beſpeurd.

Een dampbad voor de Long verbeterde den hoeſt merkelyk, ſchoon men teffens de aderlaatingen niet uit het oog moeſt verliezen.

Het

Het Roodvonk hield mede in deeze maand nog aan, schoon men niet kon zeggen, dat het kwaadaartig wierd.

Hier en daar was ook een enkeld Kind met Kinder-ziekte, en het scheen of in het Roomsche Weeshuis deeze Ziekte doorgaande worden zoude, wyl 'er in korte dagen tot twee- en twintig toe aan deeze Ziekte geraakten, behalven nog eenige weinigen, die 'er ligt van aangedaan wierden, en in hun kamer speelende bleeven. Hoe zeer de Ziekte wel van eenen goeden aart was, vreesde men echter, niet zonder grond, voor de besmettende gevolgen door de gansche Stad, indien men daar tegen niet behoorlyk waakte. Waarom ook de Heer ROCQUETTE, als gewoon *Medicus* van dat Godshuis, met overleg der Bestierderen zoodanige wel ingerichte schikkingen maakte, dat de besmetting geheel tot het gezegde getal Kinderen bepaald bleef, zonder dat de overigen daar door zyn aangedaan geworden: waar voor men Zyn Ed. zeer veel verplicht is.

Van deeze stierf één Kind, het welk van jongs af zeer kwaadsappig geweest was, en nog twee anderen, welke naauwlyks vyf jaaren bereikten.

Sommige lieden werden in deeze maand door Beroerte overvallen, welke voor eenige schielyk doodlyk was.

'Er was ook nog hier en daar een overblyfsel van derdendaagsche Koorts, doch deeze verminderde

derde van tyd tot tyd, zelfs zonder het gebruik van eenige Geneesmiddelen; zulks men daar van in de volgende maanden weinig of niets meer bespeurde.

Eenigen enkelde daaglyksche, als ook anderdaagsche Koortsen vertoonden zich in deeze maand, doch dezelve genazen vry gemakkelyk onder het gebruik van *Decocta* uit *Rad. Graminis* en *Cichorei*, met *Manna* en *Sal Polychrestus*.

Op het laatst van deeze maand zag men eenige *Anginæ serosæ*, die voor sommige Lyderen doodlyk wierden, om dat zy te lang gewagt hadden na eene behoorlyke geneeswyze om te zien, maar zich beholpen hadden met ik weet niet welke beuzelingen, ja schadelyke dingen, die eene drieste onkunde en stoute kwakzalvery gewoon is allerwege uit te venten, en waar van onze Stad zoo min als eene andere bevryd is, en ook niet ligt gezuiverd zal raaken.

By die geenen, welke spoedige hulpe zochten, deed een braakmiddel zeer veel af. Zy ontlastten daar door eene zeer groote hoeveelheid scherpe slym, en vonden zich als dan verligt. Voorts gebruikten zy verdunnende warme dranken, en laxeermiddelen uit het *Sal mirabile*. 's Avonds liet ik een aftreksel van Vlierbloemen met *Oxymel* en een weinig *Nitrum stibiatum* gebruiken; waar door de uitwaasseming des nachts merkelyk bevorderd wierd.

Uitwendig liet ik gorgelen met een aftreksel van *Kamilbloemen*, *Scrophularia*, met wat Honing en een weinig *Sal Ammoniacum*. Ook liet ik

ik wel eens moſtertpap om de keel leggen, en zoo de nood zeer dringende wierd, dan ter zelver plaats een Spaanſche Vlieg-pleiſter.

Ten laatſten liet ik als de *Uvula*, het *Palatum molle* en de ganſche omtrek der keel te veel verſlapt was, daaglyks gorgelen met ſlap Aluinwater en een weinig honing van Rooſen.

In de maand *Maart* zag men ſommige *Aſthmatici* eenen nieuwen *Paroxysmus* der Ziekte ondergaan. De benaauwdheid werd het ſpoedigſt verligt door het toedienen van een braakmiddel uit de *Oxymel ſquilliticum*.

Hier en daar hoorde men, dat een enkeld Kind de Kinder-ziekte had: zelfs ſtierven 'er in deeze maand vier aan die Ziekte, doch dezelve werd niet *Epidemiſch*. Het Roodvonk bleef mede nog in denzelfden ſtaat aanhouden. Eenige Lyders, die lang in een teeringächtigen toeſtand geweeſt waren, vervielen nu in eene volkomene Waterzucht en ſtierven.

Vry algemeen waren de anderendaagſche Koortſen in deeze maand. Dezelve nochtans werden, gelyk veeläl in dit Saiſoen, zeer gemakkelyk geneezen na het toedienen van eenige zachte buikzuiverende middelen: loopende de Ziekte met 3, 5 of 7 *Paroxysmi* af, eenige weinige uitgezonderd, by welken de Koorts doorliep, en tot 16 reizen aanhield.

De Lyders, by welke dit gebeurde, waren door de vooräfgegaane Koortſen reeds zeer verzwakt, en men moeſt uit dien hoofde hun de *Kina*

Kina toedienen, (hoe zeer dit middel anders in Voorjaars-koortsen zelden noodig is.) Zy gebruikten des dit middel met eenen zeer goeden uitslag, de Koorts week spoedig, en zy herstelden in weinige dagen. Deeze Lyders hielden tot in de maand *Mey* aan met het gebruik van een weinig *Kina*, en bleeven voorts wel: waartoe het aangenaam Voorjaar niet weinig nut deed.

In de volgende maand *April* bleeven de anderendaagsche Koortsen nog aanhouden, doch verre de meesten hadden niets anders noodig als eenige *Resolventia amara;* by voorb. het *Extractum Cichorei*, en *Trifolii fibrini* met *Flor. Chamæmeli Romani*, en *Rhabarber.*

In deeze maand was ook hier en daar een enkeld Kind aan Kinderziekte, doch van een goedaartig soort, aangedaan. In het Diakonie-huis werden 'er verscheidene door deeze Ziekte aangetast; doch die zelfde goede voorzorg, die wy te vooren zagen, dat in het Roomsche Weeshuis, ter bepaalinge van het smet was in het werk gesteld, werd ook hier met even gelukkigen uitslag ter hand genoomen door den zeer ervaaren Geneesheer BERNARD, wiens tourbeurt het deeze maand was, dit Godshuis als *Medicus* waar te neemen.

Het Roodvonk bleef ook nog voortduuren, en schoon de Ziekte wel niet kwaadäartig kon genaamd worden, zoo als ik te vooren zeide, stierven nochtans in deeze maand zes aan het zelve, en vier aan eene kwaade Keel.

Het algemeen verwonderde zich des tyds, en de Doctoren zich met het zelve, dat de maandelykſche Sterflyſten telkens een kennelyk getal der Overleedenen aan deeze Ziekte opgaven; daar men byna niemand der Geneesheeren vond, die zich kon herinneren eenige doodlykheid van belang gehad te hebben; noch de Ziekte als zoodanig kon verklaaren. Dan, men behoefde niet angſtvallig naar de oorzaak te zoeken, zoo dra men zich te binnen bragt het algemeen vooröordeel onder de lieden der kleine gemeente: *dat 'er* namelyk *aan Kinderen, als ze Ziek zyn, niets te doen zy; dat ze niets konnen inneemen;* enz. Voegt daar by de vry algemeene denkwyze over Ziekten met uitſlag gepaard, om namelyk ſoortgelyke Lyders zeer ſterk te broeien; hun ſaffraan met melk te laaten drinken, en veele andere ſchadelyke dingen te gebruiken. Daarenboven: de middelen tegen de zoogenaamde zeere Keel, zoo talryk, ſchadelyk als ſtinkende; welk vertrouwen wordt daar in niet geſteld (*)?

Ik ben dus wel verzekerd, dat door deeze oorzaaken byna de helft, zoo niet meerder, is omgekomen van die Kinderen, welke, aan het Roodvonk en kwaade Keel geſtorven te zyn, bekend ſtaan. Het ſpreekt van zelven, dat men hier

(*) Deeze vooröordeelen zyn zoo ſterk, dat ik niet ſchroom te zeggen, dat dezelve, gepaard met de verdwaasde en ongeſchikte manier, om eerſtgeboorene Kinderen te voeden en te behandelen onder lieden van deeze Claſſis, de voornaame rede is, waarom 'er zoo veele jonge kinderen in onze Stad ſterven. Men zie dit in de nevensſtaande Tafel.

Twintigjaarige TAFEL der Geboorene KINDEREN te HAARLEM, als ook van die geenen, welke van dat getal, beneden een Jaar oud zynde, zyn Overleeden; zynde daar onder niet gerekend de Doodgeboorenen.

Anno	Gebooren.	Overleeden.
1761	755	266
1762	751	272
1763	772	258
1764	884	285
1765	859	311
1766	898	245
1767	857	281
1768	914	300
1769*	898	314
1770	886	262
1771	772	201
1772	779	218
1773	791	217
1774	836	225
1775	796	248
1776	763	272
1777	743	260
1778	788	251
1779	730	291
1780	603	292
	15075	5269

Volgens de gewoone berekening ſterft van een rond getal eerſtgeboorene Kinderen, binnen het eerſte jaar Levens, niet wel een vyfde gedeelte. Met andere woorden: gemeenlyk ſterven van 1400 eerſtgeboorene Kinderen, binnen het jaar, 275. Ondertusſchen blykt het uit de nevenſtaande Tafel, dat in twintig Jaaren, (welk tydvak immers genoegzaam zal geöordeeld worden, om daar uit te mogen beſluiten,) van 15075 zoodanige eerſtgeboorene Kinderen, vóór dat zy één jaar Levens hadden bereikt, geſtorven zyn 5269; het welk dus een zeer groot verſchil uitmaakt, wyl het, in plaats van niet wel een vyfde gedeelte, zoo als boven, omtrent een derde gedeelte wordt.

In het Jaar 1769, met een * geteekend, heerſchte de Kinderziekte *Epidemiſch.*

hier van moet uitzonderen de geenen, welke in *February* en *Maart* aan de gevolgen van eene *Angina ſeroſa*, als welke met de boven genoemde Ziekte niets gemeen had; bezweeken zyn.

Behalven eenige Lyders met eene *Pleuris*, welke zuiver inflammatoir was, zag men verder geene andere Ziekten in deeze maand.

In de volgende maanden *Mey* en *Juny* hadden wy nog eenige intermitteerende Koortſen. Het Roodvonk bleef mede nog aanhouden, en 'er ſtierven in deeze twee maanden nog wederom verſcheidene Kinderen aan deeze Ziekte.

Hier en daar zag men by ſommige ſcorbutique lieden dit gebrek zich ſterk vertoonen. Immers na eene luſteloosheid en geneigdheid om te bed te liggen van eenige dagen, verzeld met klagte, als of het vleeſch van de beenderen wierd afgeknaagd, begon de mond zeer pynlyk te worden; het Tandvleeſch ontſtak en bloedde op het minſte aanraaken; 'er kwam een zeer onaangenaame ſtank uit den mond, en by eenigen werden de Tanden geheel los, zoo dat zy niets konden byten. Op de huid zag men hier en daar, doch meeſt op de onderſte ledematen, blaauwächtige, of liever bruine plekken, en te deezer plaatſe was het Vleeſch zeer pynlyk.

Na eenige zachte ontlaſt-middelen gebruikt te hebben, werden deeze Lyders beſt geholpen met een aftrekſel van *Drieblad* en *witte Kaneel* op Bier, of witten Wyn; terwyl een aftrekſel van *Kamillen*, met honing van Rozen en een

weinig *Sp. ſalis marini* tot een mondſpoeling geſchikt, aan dat oogmerk zeer wel voldeed.

Eenige ſleepende Borſt-ziekten waren voor deeze Lyderen te deezer tyd doodlyk. 'Er ſtierven ook in *Juny* nog twee Kinderen aan de Kinderziekte, ſchoon dezelve niet *Epidemiſch* grasſeerde, en men byna niet wiſt dat 'er Ziekte van dien aart in de Stad ware.

De maand *July* leverde zeer weinige zieken op. Het is waar: tot nog toe hield het Roodvonk wel aan, maar men zag toch dat het begon te verminderen, en vermoedde daar uit dat de *Epidemie* ten einde liep.

Een en andermaal hoorde men zeggen dat de Kinderziekte vermeerderde, maar dit gerucht werd in de gevolgen niet beveſtigd. 'Er ſtierven ſlechts twee Kinderen aan deeze Ziekte, en het duurde naauwlyks meer dan twee weeken, dat men 'er niets meer van hoorde.

Hier en daar vondt men een Lyder met een *Pleuris*, welke zich zeer gemakkelyk, door eene geſchikte geneeswyze, met aderlaatingen en verdunnende dranken liet verdryven.

Nog zag men in deeze maand eenige anderendaagſche Koortſen, welke mede vry gunſtig genezen wierden; evenwel niet zoo gemakkelyk als wel in de voorige maanden.

Minder gemakkelyk ging het nog met de alledaagſche Koortſen, die zich in deeze maand be-

gonden

gonden te vertoonen, (men had toch deeze de voorige maanden, zoo veel ik weet, niet gezien.) Deeze eifchte één en fomtyds tweemaal een braakmiddel, en voorts verfcheidene buikzuiverende artzenyen. In een en ander enkeld geval moeft men, uit hoofde van te fterken aandrang van het bloed naar het hoofd, of by een ander, door eene plaatfelyke pyn in de Borft, eene aderlaating doen. Maar de meer algemeene geneeswyze beftond in *Surfum & Deorfum* te ontlaften.

Eindelyk koom ik tot het Tydperk, waar in dit Jaar aanmerkelyk werd, uit hoofde eener tweede *Epidemifche Ziekte*, te weeten de Najaars-koortfen.

Schoon men in de maand *July* en het begin van *Auguftus* in onze Stad zeer weinige zieken had, en men ook van het omliggende Land nog niets kwaads hoorde, vreesde men echter met reden, dat de buitengewoone aanhoudende Zomerhitte onzen Inwoonderen zeer hinderlyk zoude worden. De ondervinding toch leerde reeds van lange tyden, dat de Zomerwarmte by ons altoos veel meer zieken brengt, dan eene ftrenge Winterkoude; wyl deeze laatfte, als ze droog is, by ons vry wel kan verdragen worden.

Naauwlyks was de maand *Auguftus* ter helfte gekomen, of men begon reeds hier en daar de eerfte beginfels der Najaars-ziekte te befpeuren. Het is waar, in den aanvang fcheen het, dat de Koortfen intermitteerende waren; en men kon ook in waarheid zeggen, dat ze by fommige Lyders intermitteerden, gelyk de zeer geleerde

 Heer

Heer DE MAN zulks mede in verſcheidene zyner Lyderen waargenoomen en beſchreeven heeft.

Men zag ook, dat by de eerſte zieken de oorzaak der Ziekte gemakkelyk te beweegen en uit te dryven ware, wyl de Ziekte-ſtof, in de eerſte wegen geplaatſt, nog geen merkelyken trap van ſcherpte of bederf had aangenoomen. Zoo dra derhalven deeze door gepaſte *Corrigentia* en *Evacuantia*, langs de geſchiktſte wegen, was uitgeworpen, en de Lyders een goed diëet hielden, overëenkomſtig met den aart der Ziekte, herſtelden zy vry gemakkelyk binnen eenige dagen. Zy derhalven, die het eerſt ziek werden, waren 'er het gelukkigſte aan. Trouwens 'er waren zelfs in de hevigſte woede der Ziekte ſommige Lyders, die de Ziekte zeer maatig hadden.

Het is my voorgekomen dat de Ziekte Drieſoortig was: 'Er waren toch

Voor eerſt: ſommige lieden, die door de Koorts ſchielyk en hevig overvallen werden. Deeze door hunne byzondere geſteldheid, of door eene gunſtige pooging der Natuur, van zelfs aan het braaken en afgaan geraakende, of ſpoedig door Geneesmiddelen van dien aart geholpen wordende, herſtelden binnen vyf of zes dagen. Van deeze kon men zeggen, dat zy een ligten aanval der Najaars-ziekte, maar geenszins dat zy eene Gal-ziekte gehad hadden.

Een Tweede Soort van Lyderen was 'er, van welk by ſommigen de Ziekte mede met eene harde Koorts begon; terwyl by anderen de

Ziekte zeer langzaam aankwam, en na verloop van twee, drie of vier dagen eerſt heviger wierd. Deeze allen werden zieker als die van het eerſte ſoort. Sommige braakten niets als ſlym; eenigen van deeze hadden veel hoofdpyn, anderen niet. 'Er verliepen 10 of 12 dagen met deeze Ziekte, en zy herſtelden onder het aanwenden van eenige *Julapia acescentia*, en het toedienen van eenige braak- en laxeermiddelen, zoo dra men zag, dat de Ziekte-ſtoffe voegzaam kon ontlaſt worden.

Een Derde en Laatſte Soort kreeg de Ziekte zeer zwaar, ſchoon dezelve by veelen van deeze zeer langzaam begon, en men in den beginne zou gezegd hebben, dat zy niet hevig ziek zouden worden; naardien de eerſte Koorts maatig was; de tong weinig beſlagen, en zy niet zeer benaauwd ſcheenen: maar na dat zy het eerſte tydperk doorgeloopen hadden, werd alles erger, en zy vervielen in eene volkomene *Febris biliosa*, die by ſommigen in eene *Febris bilioſa putrida* uitliep, zoo als in de nu volgende algemeene Beſchryving der Ziekte nader zal blyken (*).

Sommigen werden eensklaps, zonder vooräf eenige voorloopende ongeſteldheid beſpeurd te hebben, door eene hevige Koorts overvallen: anderen

(*) De Geneeskundige Leezer duide niet euvel, hier de herhaaling eener Ziekte te vinden, die hy verſcheidene maalen te vooren elders las. Men oordeelde deeze opgave noodig, om dat, hoe veele *Conſtitutiones Epidemicæ* 'er ook mogten opgegeeven zyn, iedere *Conſtitutio* toch *in ſuâ ſpeciè ſingularis* bleef. — Ik heb my dit, ſchoon met eenigen weêrzin, getrooſt.

anderen kreegen één of twee dagen vóór de Koorts eene zekere ongefteldheid in de maag, waar van de een de oorzaak in dit, een tweede wederom in iets anders zocht, tot dat eindelyk de volgende verfchynfels duidelyk genoeg te kennen gaven, wat 'er gaande was.

Wel haaft voegde zich hier by een gevoel van traagheid en zwaarte in de leden, verzeld met pyn in den nek; by anderen in den rug, lendenen, of ook wel in de ledematen, voorál in de onderften. Allen klaagden over een zeker gevoel van zwakte reeds den tweeden dag der Ziekte.

Schoon zy te vooren nog al eenigen trek tot voedfel gehad hadden, was dezelve geheel verdweenen en 'er volgde eene volkomene fpyswalging, zoo dra 'er eenige Koorts zich opdeed; voorál als 'er eenig ontlaftend middel gebruikt was. De afkeer van allerlei dierlyk voedfel werd by hun zoo groot, dat het noemen van het zelve by enkelde Lyders genoeg ware, om hen te doen walgen. De meeften begonden ook over eene bedorvene oprisping uit de maag te klaagen. Eenige weinigen nochtans waren 'er, die dit niet zeer merkten. By de meeften was de mond in den beginne zeer flymig; wel haaft werd alles wanfmaaklyk, zelfs kreegen zy een bitteren en bedorven fmaak in den mond.

De tong bleef by eenige weinigen de eerfte dagen der Ziekte vry natuurlyk en zuiver; maar na den derden of uiterlyk den vierden dag, was de tong by de meeften geelächtig wit, fomtyds droog en hoog rood: by anderen wederom

graauw

graauw (*). Somtyds zag men bestendig eene vochtige tong, en die maatig beslagen was: by deeze liep de Ziekte niet ten hoogsten.

Veelen klaagden over een gevoel van pyn in de maag; anderen over een lastig en zwaar pak in den omtrek van den harte kuil, en van aanmerkelyke benaauwdheid ter zelver plaatse.

Eenigen begonden reeds den eersten dag der Ziekte te walgen en gal te braaken, zelfs in eene buitengewoone hoeveelheid (†): by anderen had dit verschynsel vóór den derden of vierden

(*) De ondervinding heeft my herhaalde reizen geleerd, dat hoe graauwer de tong is in deeze Ziekte, hoe langduuriger dezelve zyn zal; schoon ik zelden zag, dat deeze Lyders in het grootste gevaar kwamen. —— Menigmaal zag ik eene zeer geele beslagene tong, even eens of 'er gal op geverwd ware, welke na een braak- en laxeer-middel reeds zuivere randen had; zynde de korst by een getrokken naar het midden der tong, het welk een vast teeken is, alles gelyk staande, dat na een of ander zacht buikzuiverend middel gebruikt te hebben, de Ziekte geweeken zal zyn.

(†) Schoon het waarheid zy, dat sommige Lyders zeer veel Gal braakten, werd deeze hoeveelheid by eenigen zoo verbaazend vergroot, dat zy het niet zelden *potten vol Gal* noemden, welke de Lyders gebraakt hadden. Men kan dit voor het ziekbed aanhooren, gelyk men dikwerf eene menigte andere dwaasheden en ongezoutene reden moet doen: maar alle Geneeskundigen, die de zeepäartige eigenschap der Gal kennen, weeten, dat ze uit dien hoofde zich zeer gemakkelyk met de vochten der maag geheel vermengd; en dat het dus geen enkelde Gal zy, maar de vochten, die in de Maag waren, met Gal vermengd, welke brakende uitgeworpen worden. Het onkundig gemeen is voor deeze uitlegging niet vatbaar.

vierden dag geen plaats. 'Er waren 'er die in 't geheel geen gal, maar flechts eenig flym, of ook wel eenige leevende of doode ronde Wormen, zelfs na gebruikte braakmiddelen uitwierpen. Men vond 'er eenige enkelden, die gedurende de geheele Ziekte niet braakten.

Zeer ongelyk waren de klagten over dorft. Eenigen hadden eenen onlefchbaaren dorft, anderen dronken maatig en klaagden niet fterk over dorft, wederom anderen hadden in 't geheel geen dorft, en moeften tot veel drinken aangefpoord worden.

De hoofdpyn, vooräl ter plaatfe van het voorhoofd, was voor de meefte Lyderen ondraaglyk; te meer, om dat dezelve gemeenlyk veele dagen aanhield, en daar tegen zoo veele middelen vruchtloos gebruikt wierden.

In den beginne was de ftoelgang zeer verfchillende. Sommigen hadden natuurlyken afgang: andere hadden geene ontlafting, wederom anderen hadden fterken afgang. Eenigen waren 'er, by welken de Ziekte met eene *Cholera* begon; zelfs waren eenigen beducht, *dat zy*, zoo als ze zich uitdrukten, *een foort van Loop hadden*: fchoon niemand der Artfen eenig zweemfel van deeze Ziekte gezien heeft (*).

Op

(*) Het is niet vreemd te hooren, dat veele Lyders hunne Ziekte *Rooden-loop* noemen, zoo dra zy by fterken afgang eenig bloed gemengd zien, fchoon die geene overeenkomft ter waereld daar mede heeft. De fcherpte der ontlafte drekftoffen is immers genoegzaam in ftaat eenige fyne Bloedvaatjes in de darmen doorteknagen, waar door dan dit weinige bloed ontftaat.
Geheel

Op de pis, die deeze Lyders ontlaſteden, was geen ſtaat te maken, en men kon uit dezelve niets voorzeggen, gemerkt ze ſomtyds geduurende de geheele Ziekte daaglyks veranderde: dan eens was ze zeer helder en niet hoog van kleur; dan wederom zeer rood, wordende ſchielyk dik, even eens als in de Geelzucht: nu wederom citroenkleurig, aan gezonde gelyk; by veelen bleef ze echter dun met eene *Nubecula*. Op een anderen tyd zag men pis zonder eenige kleur, even als ſchoon water in eene groote hoeveelheid ontlaſten. Als dit laatſte gebeurde, kon men vry zeker ſtaat maken, dat, zoo het niet alreede erger met den Lyder ware, 'er wel haaſt iets kwaads zou gebooren worden.

By verre de meeſten was in den beginne de ademhaaling onbelemmerd. Eenige weinigen klaagden wel van moeilyke ademhaaling en van een weinig zyde-pyn: doch dit verdween veeläl na gemaakte ontlaſtingen.

De pols was by veelen geduurende de eerſte dagen der Ziekte van den natuurlyke ſtaat niet veel afwykende, (dit had byzonder plaats by de geenen, by welken de Ziekte langzaam aankwam.) By anderen was dezelve een weinig radder, ook wat volder; zelfs teekende die nu en dan eenige hardheid, vooräl in drooge geſtellen. Voorts hing dezelve af van de meerdere of mindere hevigheid der Koorts, die in het lichaam aanweezig was, en die ook den eenen

Geheel anders is het met den Rooden-loop gelegen; dan, dit behoort niet tot dit onderwerp.

eenen tyd by den anderen merkelyk verſchilde in het begin der Ziekte; het geen te minder vreemd moet voorkomen, als ik hier herhaale, 't geen ik te vooren zeide, namelyk: dat de Ziekte zelve in den beginne dikwerf de gedaante van eene anderendaagſche, dan wederom die van een alledaagſche Koorts vertoonde.

Het was toch niet vreemd Lyders aan te treffen, by welken huivering, koude en hitte, wederkeerig, elkander daaglyks afwisſelden. By anderen vond men des avonds ſomtyds eene huivering van een uur twee of drie, welke van eene hitte geduurende het grootſte gedeelte van den nacht gevolgd werd en hun geweldig afmatte. Deeze Koorts ſcheen in den morgenſtond eenigszins te *remitteeren*, maar 'er volgde nimmer eenig verligtend zweet: integendeel, de Lyders, welke in dit eerſte tydperk der Ziekte ſterk zweetten, zag men onder het zelve dikwyls zeer verërgeren.

Den volgenden dag vervroegde dit Koortsverſchynſel verſcheidene uuren, tot dat men eindlyk dit zoo niet zeer waarnam, wyl de Koorts geheel overging tot eene *Continua remittens*, of *Continua*, dat is: de byzondere *Paroxysmi* vervroegden van dag tot dag zoo merkbaar, dat ze eindelyk in malkander liepen; derwyze, dat de koude van de volgende Koorts reeds aanweezig was, op dien tyd, als de Lyder nog in het zweet van de voorafgegaande Koorts moeſt zyn, zulks het een het ander vernietigende, men eindlyk niets anders als eene aanhoudende hitte beſpeurde. Daar van daan misſchien dat byzonder gevoel van hitte, 't geen

de

de Geneesheeren gewaar worden, als zy Lyders van deezen ſtempel de pols voelen: eene hitte, welke zich beter laat gevoelen dan beſchryven, doch welke men vry wel onder de eigenaartige kenmerken deezer Ziekte mag plaatſen (*).

Dit waren genoegzaam de meeſte verſchynſels, die zich in het eerſte tydperk der Ziekte opdeeden. Men moet echter wel in het oog houden, dat by elke Lyder niet alle deeze verſchynſels, ook niet de volgenden allen juiſt plaats hadden, ook niet by allen in dezelfde hevigheid. 'Er waren veelen, by welken de Ziekte tot die hoogte niet kwam, en genazen, eer de Ziekte in het tweede tydperk overging.

Men kan toch voegzaam Drie Tydperken in deeze Ziekte onderſcheiden. Het Eerſte loopt van den aanvang der Ziekte tot den vierden dag. Het Tweede begint met de merklyke verheffing der Koorts, op, of na den vierden dag, en loopt tot den elfden dag toe, als wanneer gewoonlyk het Derde Tydvak, het welk het lot deezer Lyderen beſliſte, een aanvang nam.

In het Tweede Tydperk zag men de Toevallen alle vermeerderen. De Koorts naamlyk was nu genoegzaam aanhoudende, en men beſpeurde zeer

(*) Hier mede komt zeer wel overeën, 't geen de zeer geleerde Heer DE MAN, in zyne uitmuntende Verhandeling over deeze Ziekte, *pag.* 13, in een aanteekening zegt: „ Deeze ſteekende hitte wordt men „ voornaamlyk dan eerſt gewaar, als de Ziekte recht „ geformeerd, en zonder veel aflaatinge meer aan„ houdende geworden is."

zeer duidelyk dat gevoel van hitte, zoo even gemeld. De pols werd van tyd tot tyd radder, zulks dezelve verre over de honderd ſlagen in eene minuut deed. De ademhaaling was nu ook zoo ruim niet als in het eerſte tydperk der Ziekte: nu en dan zag men de Lyders zuchtende zeer ſchielyk den ademhaaling afbreeken, even eens als of zy op dat ogenblik door ſteekende pyn wierden verhinderd diep in te ademen. Als men hun vraagde? of zy eenig beletſel in de ademhaaling gevoelden, wiſten zy dit niet te beſchryven, en zeiden geene pyn te hebben.

De pis was in dit Tydperk veelal weinig, dik en met een rood zetſel; en by vermeerderde Ziekte in ſommigen dun en van de natuurlyke niet zeer afwykende, ſomtyds ſchuimende. Ook zag men dezelve niet veranderen, zelfs bleef zy eenige weeken na de geneezing zoodanig.

De ſtoelgang was by ſommigen ryklyk genoeg, maar de meeſten hadden daar gebrek aan, ſchoon ook de eerſten geenen dienſt hadden van die ontlaſtingen, die van zelfs kwamen, wyl ze ſlechts *Symptomatiſch* waren. De ontlaſtte drekſtoffen waren ook van zulk eenen bedorven aart, dat de ſtank dikwyls voor de omſtanders of helpers ondraaglyk was.

De hoofdpyn werd hoe langer hoe heviger, en dezelve was oorzaak der aanhoudende ſlaapeloosheid van veele Lyderen: 'er waren toch veelen die geduurende dit geheele Tydperk byna niet ſliepen, en zoo 'er al eenige ſlaap kwam, was dezelve zeer verward, benaauwende; en de Lyders

Lyders waren, in plaats van verkwikt te zyn, integendeel daardoor zeer vermoeid.

Het walgen en braaken begon by de allermeesten in dit tydstip der Ziekte te minderen, of geheel optehouden: maar de dorst vermeerderde by de meesten, schoon men toch zoude gedacht hebben, dat deeze Lyders veel meerder moesten drinken, dan zy wezenlyk deeden.

Het gevoel van zwakte werd van tyd tot tyd grooter, en nam zoo schielyk toe, dat de Zieken somtyds den vyfden dag der Ziekte niet in staat waren zich zelven in het bed behoorlyk omtekeeren, of te verleggen. Dit had wel eens in het hevigste der Ziekte flaauwten ten gevolge. Sommigen kregen *Passiones hypochondriacæ*, en de Sexe *hysterike* toevallen.

Weinig tyds daar na zag men, dat het wit der oogen ontstoken was, en de lyders begonden wel haast plat op den rug te liggen. Zeer gemeenzaam was ook by veelen het onvermogen om de tong uit te steeken, en als zy daar toe eenige poogingen deeden, beefde dezelve binnen in den mond, en zy kwam zelden tot over de onderste tanden [*]. De tong was somtyds nog wel eenigszins vochtig en slymig, maar by de meesten droog, ruuw en gespleeten met eene bruine of zwartachtige korst. De mond raakte by veelen ook met eenen sprouwachtig uitslag bezet, 't welk somtyds bruin van kleur was.

By

[*] Vergeleeken met het *Bericht* van BERKEL, bl. 593.]

By deeze verſchynſels voegde zich veeläl eene ligte ylhoofdigheid en een geduurig ſtilpraaten; en men zag, dat het van tyd tot tyd met den Lyder verërgerde, als 'er door gepaſte Geneesmiddelen geene paalen aan de Ziekte konde geſteld worden, noch door eene of andere gunſtige pooging van de Natuur iets goeds voor hem wierd te wege gebragt.

Eene ligte doofheid was veeläl een goed teeken, maar als dezelve meer en meer toenam, voorſpelde zy alles kwaads. Eenmaal heb ik dezelve zoo ſterk zien toeneemen, dat de Lyder, die geduurende veele dagen in het alleruiterſte gevaar was, niets meer hooren konde. Hy kreeg eene *Gangræna* aan het *os ſacrum* van eene aanmerklyke grootte, en de Ziekte liep niet af dan na den 40ſten dag. De doofheid is tot heden toe dezelfde gebleeven.

Met den elfden dag, indien de Ziekte tot de grootſte hevigheid voortliep, nam het Derde Tydperk een aanvang, en men zag dan nog wederom eene merklyke verzwaaring der toevallen, en dit ſomtyds zeer onverwagt; waar uit men kon opmaken, dat de Ziekte nu en dan iets bedrieglyks in zich had. Het was toch niet vreemd, den Lyder, die het tweede Tydperk der Ziekte doorgeloopen had, en die men uit een en ander verſchynſel zoude vermoed hebben, dat hy het kwaad begon te boven te komen, die men 's avonds te voren vry gunſtig verlaaten had, den volgenden morgen zeer gevaarlyk krank te vinden, ter oorzaake van eenen kwaaden nacht, waar in alles verägterd was, zonder dat noch de Lyder, of zyne oppasſers,

pasſers, of iets hoe genaamd, zoo veel men wiſte, daar toe aanleiding gegeeven hadden.

De radde en kleine pols, die zich in het begin van dit tydperk deed gevoelen, was altoos zeer verdacht, al was het dat al het overige nog niets kwaads aanduidde. Meermaals herïnnerde ik my, by dit verſchynſel, het zeggen van den uitmuntenden TISSOT: *Mitiſſima ſymptomata morbum initio aliquoties larvantia, monſtroſi quid ſubalere, mihi indicabant pulſus parvus & celer, leviſſimus ſed univerſalis tremor, cita faciei mutatio, anxietas neſcio quæ & moroſitas, lenitati ſymptomatum alienæ* (*).

Het duurde dikwyls niet lang of eene toeneemende ylhoofdigheid en ongeduurigheid, gepaard met een wild uitzicht, volgden op de zoo even genoemde radde en kleine pols, en gaven den zorgelyken toeſtand des Lyders te kennen. Dit gevoegd by de ſpanning van den onderbuik, waren de beide vaſte kenmerken, waar door men het Derde Tydperk van het Tweede moeſt onderſcheiden.

By ſommigen deezer Lyderen kwam eene ſlaaperigheid, die hen in eene volkomene ongevoeligheid en zorgeloosheid bragt. Als men hun iets vraagde, gaven zy veeläl onverſchillig antwoord. Vraagde men hun hoe zy het hadden, dan was het gemeenlyk: „ ik ben zeer „ wel" terwyl zy de oogen ſterk op den vraager geveſtigd hielden, en kort daar na wederom ſcheenen

(*) *Hiſtor. Epidemiæননbilioſæ, Lauſannens*, pag. 13.

Ty

ſcheenen te ſlaapen (*). Dit was eene uitdrukking die het grootſte gevaar te kennen gaf. „ *Si reduit à cet état* (zeide daarom een voor„ naam Geneeskundige) *le malade dit, Je me* „ *porte bien, tremblons à ce ſeul mot, il n'eſt plus* „ *à lui*" [†]. Wel haaſt zag men den hik en peeshuppelingen te voorſchyn komen: niet zelden verdubbelde de hik, en by toeneemend gevaar hoorde men denzelven niet ſlechts dubbeld, maar driedubbeld.

De ylhoofdigheid nam nu ook van dag tot dag toe, en men hoorde deeze Lyders geſtadig doch onverſtaanbaar by hun zelven praaten: ook zag men hen de hand dikwyls aan het Voorhoofd brengen.

Het beſtendig op den rug liggen in dit Tydperk der Ziekte was zeer gemeenzaam, en voorſpelde mede niets goeds. Op den buik heb ik nooit gezien, dat deeze Lyders genegen waren te liggen (‡). Men zag ook ſchielyk *Gangræna* aan het *os ſacrum* en op de *Trochanteres* te voorſchyn komen, het welk ſchoon meeſttyds *Symptomatiſch*, echter nu en dan *Critiſch* is voorgeko-

(*) BANG zegt: „ *Coma haud raro in putridis, nunquam* „ *in alia acuta Febre obſervavi.*" Act. Societ. Medic. Harniens, Vol. II. pag. 159.

[†] Vergeleeken met het *Bericht* van den Heere ROUPPE van ROTTERDAM, bl. 579. en dat van BERKEL, bl. 592.]

(‡) RIGLER heeft dit waargenoomen, pag. 7. *Conſtitut. Epidem.* Annor. 1775—1779. in SILESIA AUSTRIACA.

gekomen [*], wyl ik meermaals onmiddelyk na de verſchyning van het zelve eene volkome wyking van alle de toevallen gezien heb. Onder verſcheidene anderen, kan ik my althans twee aanmerkelyke gevallen van deezen aart herïnneren, die ik in ons Gaſthuis voorheenen zag in twee Vryſters namelyk met deeze Ziekte zeer elendig worſtelende, waar van de eene zulk eene aanmerkelyke verſterving aan den bil kreeg, dat zy dit geheele

[*] Vergeleeken met het *Bericht* van CAMPEN, in het I. D. 3. St. bl. 431, en de fraaie Verhandeling van J. F. CONSBRUCH, onder Voorzitten van den Hooggel. Heere P. F. GMELIN te TUBINGEN, in het Jaar 1769, verdedigd, *de Febribus malignis*, en aldaar §. 19. Hoewel men door het aanleggen van Spaanſche Vliegen, gelyk in het geval, door den Heere LIST aangehaald, geſchied is, deeze *criſis*, of *metaſtaſis* niet heeft kunnen verhoeden, zoo als in gemelde *Disſertatie* opgegeeven was. Om het gewigt van dit Verſchynſel meer licht by te zetten, heeft men noodig geöordeeld die plaats zelve hier by te voegen, ter vergoeding van het getal Exemplaren, welke voor een iegelyk niet te bekomen zyn. *Sed, quam ſollicite hîc notandum cenſemus, eſt illa exulceratio gangrænoſæ quodammodo indolis, circa os ſacrum, coccygis, criſtam poſteriorem oſſis ilei vel trochanterem majorem oſſis femoris huic morborum generi adeo conſueta. Ea pro lethali ſigno haberi poteſt, ſi jam ſub primis febris diebus apparet, minus autem ſi ſerius ingruit, tum potius diuturnum morbum ſignificat, atque metaſtaſeos cujusdam ſeu ulceris naturalis indolem habet, reliquias morbi exhaurientis. Melioris etiam judicationis eſt, ſi non ad ipſa oſſa profundius deſcendit, ſuperficiem magis tenens, atque in ſuppurationem prona, pus bonæ notæ fundit. Exinde capere poſſumus, nullo modo hanc exulcerationem, pro ſimplici intertrigine eſſe habendam, licet quidem locus eruptionis, in eo latere fiat, cui ægri crebius incumbunt, atque id ex Cl.* BRENDELII *experientia nobis conſtat, poſt tempeſtive adhibita Veſicatoria, etſi diutule vix adhuc ſuppurent, multo rariores fieri ejusmodi metaſtaſes, natura tunc potius per factas exulcerationes ſe ſe exonerante.*

geheele deel verloor, en toen alles gefepareerd was, vertoonde zich eene holligheid, als de bol van een kinderhoed. De andere kreeg eene verftikking der *Cellulofa* langs den ganfchen ruggegraat; welke begon aan den nek even onder den *Atlas*, en voortliep tot den bovenrand van het *Os facrum* toe, zynde in deeze geheele lengte van buiten alles zwart, en van binnen hol; zulks men hier en daar de uitfteekzels der Wervelbeenderen bloot zag. Zy herftelden beiden zeer gelukkig onder een langduurig gebruik der *Kina*, zonder welke haare geneezing *Phyficè* onmooglyk zoude geweeft zyn (*). Alle de toevallen der Ziekte waren nochtans op het eerfte verfchynen van de *Gangræna* bedaard. Dan, ik keere ter zaake.

De fpanning des onderbuiks van tyd tot tyd toeneemende door de lucht, die uit de bedorvene en rottige galachtige drekftoffen gebooren werd, was een beveftigend teeken van fteeds vermeerderend

(*) Eene *critike* fcheiding der Ziekte is niet altyd eene volkomene geneezing derzelve, derwyze dat na de voorgevallene *crifis* 'er geene Geneesmiddelen zouden behoeven aangewend te worden. Als het lichaam door de geleedene Ziekte zeer verzwakt is, ziet men zelden goede *crifes* gebooren worden: maar gebeurt dit, dan is het een blyk, dat de Natuur nog eene laatfte poging aanwent om zich, ware het mooglyk, te redden; en het is dan wel deeglyk de zaak der Geneeskunde, dit begonnen werk met alleszins gepafte middelen te onderfteunen, ten einde het zelve geheel voltooid worde.

Het is derhalven geene tegenftrydigheid van de *critike* fcheiding eener Ziekte te fpreeken, en gelyktydig de onmooglykheid der herftelling te beweeren, zonder het gebruik van eenige gepafte Geneesmiddelen.

derend gevaar. Zoo dra men te deezer tyd flechts even met den vinger den buik aanraakte, klaagden de Lyders reeds van pyn, zy gaven een zucht, of zeiden *o my!* terwyl zy te gelyk na die plaats taftten, die men had aangeraakt; ten bewyze dat dit hun hinder deed. Offchoon dit een zeer flecht en dikwyls doodlyk teeken was, heb ik doch eenige enkelden zien herftellen, die zoo ver heenen waren; vooral, zoo zy eenen ruimen afgang van eene groote hoeveelheid bedorvene en zeer ftinkende drekftoffen kwyt raakten: Schoon men anders niet zeggen konde, dat uit eene of andere ontlafting veel goeds gebooren wierd.

By anderen waren de veele ontlaftingen in de laatfte dagen een zeer flecht voorteeken, wyl ze daar door te meerder verzwakten, en alles hoe langer hoe drooger wierd; ook volgde daar op veelál ras de Sprouw. Men zag dan de altyd beevende tong veeltyds zwart worden, met eene drooge gefpleetene korft, door welker reeten men een bloedrooden grond zag. De tanden en lippen begroeiden met eene zelfde korft. Uit de kliertjes der oogleeden werd geftadig een lymig maar niet min fcherp vocht afgefcheiden, het welk tot korften groeiende, de haairtjes der Oogleden op malkander lymde, en verder onder op de wangen tot eene korft droogde.

De Neusbloedingen, veel eer een gewrocht van meerdere ontbinding en ontaartinge der vochten, dan eene pooging der Natuur, om iets goeds voor den Lyder te wege te brengen; heb ik in dit Tydperk altoos gezien dat kwaade gevolgen hadden.

 Men

Men werd nu, naar maate het gevaar toenam, een ſtank by den Lyder gewaar, die men den naam van *fœtor cadaveroſus* geeft; maar ze heeft iets eigenaartigs, en laat zich beter door den reuk onderſcheiden dan beſchryven: zy is, *Sui generis.*

De krampachtige beweeging in de Spieren van het aangezicht, en vooräl der *Levatores anguli oris*, gepaard met eene algemeene beeving des lichaams, kondigden eenen naderenden dood aan. Van uur tot uur zag men dan ook de krachten afneemen, de ademhaaling benaauwder en korter worden; de pols byna ontelbaar in radheid; aanhoudende peestrekkingen; onwilligen afloop van pis en drekſtoffen; een ganſch onvermogen om vocht te konnen doorzwelgen; een heeſch geluid, een geſtadig woelen met handen en voeten, het pluizen aan de deekens, en eindelyk een allerſterkſt zweet, verzeld met een zeer heet en rood aangezicht, doch het welk na eenige uuren afgewisſeld werd met koude en klamme handen, op welken een kleevend zweet te ontdekken was; terwyl de oogbollen diep in hunne holtens zonken, de neustop zich veel ſcherper vertoonde, en 'er een volkomen *Facies Hippocratica* te zien was. De polsſlag was in deeze laatſte ogenblikken zeer klein, beevende en tusſchenpoozende, ja naauwlyks voelbaar, en men zag den Lyder den 17den, 19den, 21ſten, of ook, doch zelden den 28ſten dag der Ziekte bezwyken.

Sommigen deezer Lyderen werden door de ſchielyk toeneemende zwakte wel eens door een zinvang overrompeld, zoo dat ze van de hunnen

nen voor dood gehouden wierden. Zeer zelden zag men dat zy *petechiæ* kreegen, en daar by anderen is waargenoomen, dat dit uitſlag zelfs na den dood zou te voorſchyn gekomen zyn, weet ik niet, dat dit by eenen onzer Lyderen heeft plaats gehad.

Onder onze Lyders waren eenigen welken in de eerſte dagen der Ziekte een droogen hoeſt hadden, die daarna vochtig werd met het uitloozen van eenig ſlym; doch deeze hoeſt was geene rede om de eerſte Ziekte uit het oog te verliezen, integendeel zag men duidlyk dat dezelve een *Symptoma morbi* was.

Zwelling der Okſel- en Lieſch-klieren is zeer zelden, zoo ooit, by ons, in deeze Ziekte waargenoomen.

De ontlaſting van Wormen uit de keel, of door den afgang, was in deeze *Epidemie* niet zoo gemeenzaam als in die van het volgende Jaar.

Na den dood zag men dikwyls bloed uit den neus en mond loopen; de lyken bleeven zeer lang warm, ook zwol de buik van dag tot dag meer en meer op, ten bewyze der toeneemende bederving van de inhebbende ſtoffen: ook werd men zeer ſchielyk een ganſch bedorven ſtank by de lyken gewaar. En ſchoon dit zekerlyk vry wat afſchrik baart om zoodanige lyken te openen, ten einde naauwkeurig te onderzoeken welke inwendige deelen in deeze Ziekte aangedaan worden, was deeze afkeer nochtans de rede niet, dat zulks by ons niet geſchied zy. De

eenige rede was gebrek aan tyd tot het noodige onderzoek, wyl men van den zeer vroegenmorgen, tot aan den nacht altyd bezig moest zyn in het bezoeken der zieken.

Onder de geenen die herstelden, waren 'er verscheidenen, die wederom op nieuws instortten; ja zelfs tot tweemaalen toe. Deeze waren meest de zoodanigen, die de Ziekte niet in den hoogsten graad gehad hadden, en die dan, ter oorzaake van eene of andere fout in het diëet, of door zich te spoedig aan een ongunstig wêder te hebben bloot gesteld; of met zich op eene andere wyze verwaarloosd te hebben; op nieuw de Koorts kreegen, terwyl zy dan door de voorgaande verzwakking somtyds zeer gevaarlyk ziek wierden.

Ik heb dikwyls alle oplettendheid gebruikt, om te ontdekken, of deeze Ziekte zich aan eenige *dies critici* verbond: maar behalven dat sommigen den 9den en 11den dag der Ziekte herstelden, genazen ook anderen den 6den, 7den, 12den en 13den dag. Sommigen stierven den 17den, 19den en 21sten dag; anderen zag men den 14den, 16den en 18den dag bezwyken [*]. BAGLIVIUS schreef reeds ten deezen opzichte, en VAN ELSACKER nam, lang na hem, waar: „ dat het in de geneezing van dit „ soort van Koortsen nutteloos ware op de kri- „ tike dagen acht te geeven, want dat deeze „ Ziekte de kracht en het vermogen eener *crisis* „ verydelde".

Voor

[*] Vergeleeken met het *Bericht* van BERKEL, bl. 595—597.]

Voor de oude Luiden, die door deeze Ziekte aangevallen werden, was dezelve veeläl zeer gevaarlyk, en niet zelden doodlyk. Ik meen ook zeer kennelyk befpeurd te hebben, dat die geenen, welke gewoon waren veel fterken drank te gebruiken, deeze Ziekte doorgaans zeer erg gekreegen hebben, en dat veelen derzelven daar aan bezweeken. Een- en andermaal heb ik in zoodanige Lyderen reeds den tweeden dag der Ziekte zulk eene doodfche koude aan handen en voeten waargenoomen, gepaard met een onmerkbaare pols, flaaperigheid en roodheid der oogen; dat men zoude gedacht hebben, dat de Lyder geen twee dagen konden leeven: zoo zeer was de *vis vitalis* door het geweld der Ziekte onderdrukt. Na flechts een enkeld zacht buikzuiverend middel gebruikt te hebben, nam ik aanftonds toevlugt tot een zeer fterk afkookfel van de *Kina*, en ik gaf de Kamfer in een mixtuur. Ik kon nochtans de verfterving aan het *Os facrum*, het *Olecranon*, en by een ander aan de toonen der voeten, niet beletten. Zy herftelden dus ter naauwernood.

Uit de befchryving der noornaamfte verfchynfelen deezer Ziekte, meen ik te mogen opmaken dat dezelve beftond in eene *Febris biliofa, & biliofo-putrida autumnalis epidemica.*

Het is waar: by de meeften waren teekenen van gal. Ik zoude echter niet durven zeggen, dat by allen de Ziekte eene Gal-koorts geweeft zy. Men herinnere zich het eerfte foort der Ziekte, bladz. 682.

Zeer veelen kreegen zekerlyk eene Gal-koorts:

 doch

doch naardien de Ziekte-ſtof by hun zich ſlechts tot de maag en darmen bepaalde, en 'er van dezelve nog niets in het bloed was overgegaan, behielden deeze krachten genoeg om *Surſum & deorſum* de ſtoffen te ontlaſten; en zy herſtelden en bleeven daar na gezond, als zy een zeer naauw diëet in acht namen. Met andere woorden: de Ziekte was by hun goedaartig.

Maar men zag in anderen, of door de meerdere geſchiktheid van het geſtel tot deeze Ziekte, of door andere voorafgegaane of toevallige oorzaaken, dat de ſtof der Ziekte wel haaſt kwaadaartig wierd, in de tweede wegen wierd overgevoerd, en het bloed daar mede bezwangerd raakte; zulks 'er wel ras eene rottige ontbinding in het zelve werd te wege gebragt, welke zich door verſcheidene toevallen naar buiten liet zien; terwyl door de prikkelende ſtoffe het Zenuwgeſtel in ſommige Lyderen niet minder aangedaan wierd, en daar uit zeer droevige verſchynſels ontſtonden. Deeze kon men zeggen, dat eene *Febris biliosſo-putrida* hadden.

Dat de Ziekte *Epidemiſch* ware, is gebleeken; wyl dezelve zich niet ſlechts tot een enkeld menſch in een huis bepaalde, maar ſomtyds twee, drie en meerder daar door werden overvallen. Dit maakte het werk voor de *Doctoren* zoo moeilyk. Het gebeurde toch niet zelden, dat men, ergens geroepen zynde, éénen Lyder meende te zullen aantreffen, dat men 'er drie en vier vond. Men zag ook zeer gemeenzaam dat eerſt den eenen en vervolgens een tweeden en derden, in één huis, kort na elkanderen wierden aangedaan.

De

De Ziekte bepaalde zig allermeeſt tot de kleine Gemeente en Dienſtboden: niet zoo ſterk heerſchte dezelve onder den Burgerſtand, en by de Aanzienlyken en Ryken vernam men dezelve zeer ſpaarzaam.

Beſmettelyk kon men dezelve niet noemen, wyl men niet bevonden heeft dat door aanraking, of door den adem der Lyderen in anderen, dezelfde Ziekte is te wege gebragt. En als men door eene *Febris maligna* zoodanig eene Koorts zal verſtaan, die door deszelfs ongewoone en bedrieglyke, zoo wel als allerzwaarſte en gevaarlykſte toevallen, onaangezien de beſte Geneeswyze, de meeſte Lyders in het grootſte gevaar ſtort, of zeer ſchielyk doet bezwyken, dan kan men niet zeggen, dat de Ziekte onder dit ſoort behoorde; wyl 'er zeer veel meerder Lyders, van de Ziekte herſteld, dan geſtorven zyn; en ik my niet kan herinneren zoo veelen der opgenoemde verſchynſelen bygewoond te hebben; ook weete ik niet, dat ze door myne Amtgenooten waargenoomen zyn. Maar gelyk in alle *Epidemiſche* Ziekten de eerſte Lyders het gemakkelyſte geneezen, zoo ging het ook hier. De Ziekte werd op het laatſte der *Epidemie* veel moeilyker geneezen, en de Lyders werden veeläl gevaarlyker ziek, dan in den beginne. Ondertusſchen moet ik tot lof van onze Artzen zeggen, dat niemand hunner eenige moeite geſpaard heeft, om den Lyderen de meeſte en beſte hulpe aan te bieden; volgende alle in het behandelen deezer Ziekte de Geneeswyze, die door de grootſte Geneeskundigen is opgegeeven,

ven, en by ieder tot nog toe voor de beſte wordt gehouden.

Het is waar: als men het getal der geſtorvenen, geduurende de vyf laatſte maanden van dit Jaar, aan Koortſen, Gal-koortſen en Rot-koortſen overweegt; dan moet men zekerlyk erkennen dat het zelve vry groot zy, wyl het 214 uitmaakt: maar als men teffens overweegt de zeer groote menigte der menſchen, die ziek geweeſt zyn; als men daar en boven gadeſlaat, dat onder dit getal mede genoemd is al wat geduurende deeze vyf maanden aan Koortſen geſtorven is, onder welke zekerlyk veelen zyn, die niet in de *Epidemie* gegrond waren; en als men verder bedenkt, dat 'er vooräl by de kleine gemeente veelen geſtorven zyn uit gebrek aan behoorlyke en naauwkeurige oppasſing, reiniging en verkwikking; by anderen door het niet naauwkeurig nakomen der voorſchriften van de *Doctoren*, uit wantrouwen of vooröordeel tegen de voorgeſchreevene Geneesmiddelen, uit eene kwalyk geplaatſte teederheid jegens de Lyders, om dezelven (zoo als men het beliefd te noemen) niet te plaagen met uit- en inwendige middelen, en dat vooräl in die Tydperken, in welke het Geneeskundig beſtuur het allermeeſte behoorde te gelden; als men dit alles wel overweegt, dan voorzeker heeft men geen reden om zich te verwonderen, dat het getal der Overleedenen zoo groot zy. Daarenboven: hoe menigmaal vond men tegenſtand in het andermaal toedienen van een braakmiddel. Oordeelde men een herhaald laxeeren hoogſt noodzaakelyk, wel haaſt hoorde men zeggen: „al weer purgeeren" terwyl

terwyl de onbeſchoftheid eenen onzer Artzen toeduwde: „ purgeer gy"! Een altoos nuttig en in deeze Ziekte nooit ſchaadend klyſteer oordeelde men zeer dikwyls den Lyder te veel vermoeiende en verzwakkende. Moeſt men, ter oorzaake van ſlaperigheid, ylhoofdigheid, of ongevoeligheid en ſtuiptrekkingen, Spaanſche Vliegen pleiſters aanleggen, om daar door de werkelooze Natuur optewekken, of den aandrang der vochten naar de herſſenen af te leiden; dan voorzeker kon men ſtaat maken, by veelen den grootſten tegenſtand te zullen vinden: ja my geheugt, dat ik, in een dringend geval, naauwlyks een voetbad, en na het zelve moſtertpappen aan de voeten, konde verwerven, om dat men meende dat dit te veel zoude trekken. Het was derhalven ſlechts by Lieden van gezond verſtand en die van alle vooröordeel ontbloot waren, by welken men met alles gelukkig konde ſlagen.

Ons allen heugt nog, hoe verregaande het algemeen de *Kina*, het eenige waare plecht-anker in deeze Ziekte, veroordeeld heeft. De Artzen ondertusſchen moeſten daar van daaglyks gebruik maken, en deeden dit ook zoo getrouwelyk en veelvuldig, dat zelfs dit middel den voorbyganger aan deszelfs kleur kenbaar wierd.

Veelen zyn bezweeken om dat zy weigerachtig bleeven dit middel in dien tyd te gebruiken, toen zy het zelve volſtrekt noodzaakelyk hadden.

De Oorzaaken deezer Ziekte zyn in het algemeen door veele voornaame Geneeskundigen zoo naauwkeurig beſchreeven, en zyn ook, met betrekking tot de *Conſtitutie*, waar van wy ſpreeken,

ken, zoo volkomen overeenkomſtig, dat ik het overtollig achte, over dezelve in het breede uit te weiden.

Immers, daar in ons geſtel iets is, het welk uit eigener aart tot bederf overhelt; daar deeze overhelling by den eenen grooter is dan wel by den anderen, het zy door eene toevallige verſlapping der vaſte deelen, of door eene te groote ontbinding der vloeibaare, of eindelyk door die beiden; en als daar by komt de doorgaande warmte van het Zomerſaiſoen, gelyk te deezer tyd by ons plaats had; dan wordt die natuurlyke geſchiktheid tot bederf merkelyk grooter, en men kan zeggen dat dit vooral de *voorſchikkende oorzaaken* der Ziekte uitmaaken (*); terwyl

(*) De doorgaande warmte van het Zomerſaiſoen in dit Jaar, welke maar zelden door zuiverende Noorde winden verbeterd werd; de vochtige dampkring, welke by ons zoo dikwyls vochtig en warm teffens was, vooräl in den laatën Zomer; en dus niet alleen eene geſchiktheid tot bederf voortbragt, maar eindlyk wezenlyk bedorven raakte, bragt niet weinig toe tot het voortbrengen deezer Ziekte.

Deeze warme en tot bederf hellende dampkring, was des voor de wooningen der kleine gemeente min gunſtig. De lucht toch in dezelven niet zeer zuiver zynde, wyl deeze Lieden veeläl in één vertrek ſamen woonen, nam dezelve eenen merklyken trap van bederf aan, te eerder, om dat dikwyls twee, drie en meerder te gelyk Ziek zynde, 'er naauwlyks één kind overſchoot om de Zieken optepasſen, en behoorlyk te reinigen; terwyl anderen op de goedwilligheid hunner Buuren moeſten wachten: waar door wel haaſt de lucht zoodanig bedorven raakte in deeze wooningen, dat men dezelve niet konde verdragen.

De

wyl ik tot de *gelegenheid geevende oorzaaken* voornamelyk brenge de belette uitwaasſeming, ſlechte voedſels, onreinheid en eene ſcherpe gal.

De kenteekenen deezer Ziekte waren niet moeilyk. Immers daar men wel ras het verloopen, vervroegen en in malkander loopen der byzondere aanvallen van Koorts gewaar werd; daar men de tong zoo duidelyk zag teekenen; daar de meeſten over eene duizeligheid klaagden, zulks zy niet durfden te ſtaan; daar veele walglyk en braakende waren, ſommigen enkelde gal uitwierpen; daar de meeſten een ondraaglyke pyn en zwaarte in het hoofd boven de oogen hadden, en over eene inwendige hitte klaagden, die uitwendig zich zoo ſterk niet vertoonde; daar 'er by ſommigen zulk een ſchielyk verlies van krachten bykwam, en allen eindelyk zulke onnatuurlyke bedorvene galachtige drekſtoffen loosden; daar voorzeker behoefde men niet angſtvallig naar de kenteekenen deezer Ziekte

De Avond-lucht, welke na warme dagen iets verkwikkelyks, maar niet min ſchadelyks bevat, bragt mede iets toe tot deeze Ziekte, om dat, zoo als ik te vooren heb aangemerkt, by onze Inwoonders de ſchadelyke gewoonte heerſcht, om na gedaanen arbeid, waar door de onzichtbaare uitwaasſeming merklyk bevorderd, ja dikwyls een ſterk zweet gebooren was geworden, aan de deur ſtil te gaan zitten, zulks dan dit zweet op eenmaal geſtopt wierd.

Dit was te erger en baarde nadeeliger gevolgen, naar maate de lichaams-oefeningen geduurende den dag ſterker, en het zweet meerder geweeſt waren. En ik heb 'er verſcheidenen gezien, by welken de Ziekte niet ſlechts enkelvouwdig, maar, uit deeze oorzaak, eene *Febris bilioſo-rheumatica* geworden was.

te te zoeken. Behalven nog, dat het waarheid is, 't geen de Zeer Geleerde Heer DE MAN gezegd heeft: „ dat 'er iets in het gelaat en de „ houding deezer Lyderen is, het geen niet „ wel onder woorden kan gebragt worden: — „ doch waar door iemand, die deeze krankheid „ gewoon is te behandelen, dezelve aanſtonds „ onderſcheiden kan". Ik voeg 'er by, dat het my is voorgekomen, dat 'er by deeze Lyders in het aangezicht zulk een byzondere mengeling van kleur plaats heeft, welke zich mede veel gemakkelyker door een naauwziende oog laat onderkennen, als beſchryven.

Ter geneezinge deezer tot hier toe beſchreevene Ziekte volgden de Geneesheeren deeze *Indicatien*:

De Eerſte was: De Ziekte-ſtof uit te werpen.

Ten anderen: deszelfs ſpoedigen overgang tot bederf tegen te gaan, of, die reeds aanweezig zynde, te verbeeteren, en de lichaams krachten te onderſteunen.

Ten derden: de bykomende toevallen te geneezen.

Eindelyk: de weder-inſtortingen zoo wel als de gevolgen der Ziekte voor te komen; en, zoo veel mooglyk, wegteneemen.

De ontlaſting der Ziekte-ſtoffe werd volbragt door herhaalde braakmiddelen, geduurende de eerſte dagen der Ziekte, of als men nog tydig genoeg by den Lyder geroepen wierd, en men nog geene teekenen had, dat de ſtof der Ziekte

Ziekte alreeds in het bloed was overgegaan. In dit geval voldeeden het beſt de *Ipecacuanha* met den *Tartarus Emeticus* ſamengevoegd; en het is my voorgekomen, dat men dan vry zeker is van eene goede en dikwyls dubbelde werking, *Surſum & deorſum* namelyk. Trouwens het gebeurde wel, dat de Lyders de eerſte reis niets als een weinig ſlym braakten, maar als by deeze het braakmiddel den volgenden dag herhaald wierd, deed het veeläl eene zeer goede uitwerking, het welk door den Heer DE MAN mede is waargenoomen.

Ik heb bevonden, dat, als het braakmiddel niet deed braaken, maar den Lyder aan den afgang bragt, hy daar door niet genoeg verligt ware. Dit gebeurde het meeſte, als men de *Ipecacuanha*, of *Tartarus Emeticus* ieder afzonderlyk in eene *doſis* gaf; maar als men die ſamen voegde, by voorb. ½ drachma *Ipecacuanha* en 2 greinen *Tartarus Emeticus*, dan deed het middel vry zeker braaken, en maakte daar na ook nog ſtoelgang.

Behalven de ontlaſting der ſtoffen hadden de meeſte Lyders ook nog dit voordeel van de werking van het braakmiddel, dat de huid, daar door zoodanig ontſpannen wierd, dat zy, die te voren beſtendig droog, heet en om dat ze niet konden zweeten, zeer benaauwd waren; nu in een ſterk en algemeen zweet geraakten; het welk vry wat verligting aanbragt.

Na de braakmiddelen deeden de zacht buikzuiverende, uit *Manna*, *Tamarindi*, Krenten,

ten, Senebladen, *Cremor Tartari*, en het GLAUBERS Zout veel dienst, om de overgebleevene bedorvene stoffen, die in de darmen nog mogten vergaderd zyn, uit te dryven.

Men denke nochtans niet, dat men daarin altyd zoo gelukkig en schielyk slaagde. 'Er waren verscheidene Lyders, by welken de Ziekte wel niet tot de grootste hevigheid kwam; maar die nogtans daaglyks de Koorts hadden, verzeld met ontlasting van galachtige stoffen, en die dus sleepende bleeven, zonder dat men zag, dat men veel vorderde. Dit waren dezulken, van welken ik Bladz. 685. zeide, datze eene graauwe tong hadden. By deeze bleef na opgenoemde en gebruikte braak- en buikzuiverende middelen de tong al in denzelfden staat; en het scheen, als of de laxeermiddelen slechts een doorgang door de stoffen gemaakt hadden, terwyl de wanden der darmen daar mede nog bezet bleeven. Men moest derhalven tot meerder zeepaartige middelen den toevlucht neemen, en over het algemeen scheen dan het beste te voldoen de *Rhabarber* met het *Extractum Cichorei*, *Taraxaci* en den *Tartarus Solubilis*, met *Syr. Rosar. pallidarum*, of de konserf van dezelve: en onder derzelver daaglyks gebruik zag men veelal den Lyder meer gebondene stoffen ontlasten, en alles zich ten besten schikken. Ik meen ook als eene zekere waarneeming te mogen opgeeven, dat 'er in deeze Ziekte door den afgang geene volkomene geneezing te wachten zy, zoo lang dezelve zoo dun en vloeibaar is: maar zoo dra de drekstoffen meerdere consistentie beginnen te krygen, is het zeker, dat de Lyder begint te beteren.

Een

Een derde ontlaſtmiddel, 't welk wy op het voetſpoor van waardige Geneeskundigen, die ik niet als met eerbeid noeme, ter hand naamen, waren de Zweetmiddelen.

Immers daar eene belette uitwaasſeming onder de oorzaaken deezer Ziekte behoort, dient deeze zoo ras mooglyk weggenoomen te worden; te meer, om dat men weet, welk eene groote menigte van ſcherpe en bedorvene ſtoffen 'er konnen ontlaſt worden, als door een geſchikt middel, de ganſche oppervlakte van het lichaam in een matig zweet kan gebragt en gehouden worden.

Het ſpreekt ondertusſchen van zelve, dat deeze middelen overeenkomſtig moeten zyn met den aart der Ziekte. Te recht zegt daarom de meergemelde Heer DE MAN. „ Heete Zweetmiddelen, waar door de drift des bloeds vermeerderd en de Natuur overhaaſt wordt, zyn te veroordeelen; daarentegen zyn de zachtere alleszins te pryzen (*)". De *Spiritus Mindereri*, door Zyn Ed. opgegeeven, voldeed ook in onze Ziekte zeer dikwyls. Men moeſt nochtans meermaals gebruik maken van de Kamfer in die gevallen, daar het eerſte middel niet, of ſlechts gedeeltelyk deed zweeten.

Aderlaatingen zyn niet, of alleenlyk in eenen dringenden nood, en dan gansch ſpaarzaam, door ons gebezigd; wyl wy te wel overtuigd waren van de ſchadelykheid van dit ontlaſtmiddel in een Ziekte, die uit eigener aart zulk eens

(*) Bladz. 126.

eene ſchielyke zwakte dikwyls ten gevolge had, zonder dat daartoe door Aderlaatingen eerdere aanleiding behoefde gegeeven te worden; ik zwyge nog van verſcheidene andere onheilen, die in dit geval daar uit te wachten waren.

In die zeer enkelde gevallen, waar in uit onkunde, eer de *Doctor* geroepen was, eene Aderlaating gedaan wierd; of waar in, door dringenden nood, door een of ander wigtig toeval, 't welk den Lyder overkwam, de Arts genoodzaakt was, tot dit middel te komen, zag men altoos de gevolgen daar van weeken lang; wyl vooral deeze Lyders, ondanks allerlei gepaſte middelen, allertraagſt herſtelden. Men kon byna de darmen van de inhebbende ſtoffen niet ontlaſt krygen, en verſterkende middelen deeden mede den vereiſchten en verwachten dienſt niet. Alles ging even traag.

Daar wy met eene Ziekte te doen hadden, die ſomtyds zyne kwaadaartigheid zeer onverwacht liet zien, was het geen wonder, dat men met yver daar op uit was om dit voor te komen; gedachtig het zeggen van den Hoogleeraar TISSOT: „ *Quem veſpera cum ſpe mitioris paroxys-* „ *mi reliqueram, ſæpe inveni aurora ſequenti poſt* „ *acerbam noctem perculoſè jam decumbentem* " (*). Alles wat derhalven het bederf der ſtoffen in de eerſte wegen kon tegen gaan, of verbeteren, werd ter hand genoomen, en den Lyderen in eene ruime maate toegediend.

Ju-

(*) *Hiſtor. Epidemiæ bilioſæ Lauſannenſis*, pag. mihi 10.

Juleppen met het Vitriool- of Zwavel-zuur liet men in menigte drinken. De ondervinding toch had ons reeds lang geleerd, dat verre weg de meeste Lyders het Mineraal-zuur veel beter dan het Plant-zuur konden verdragen; schoon men van het laatste ook dikwyls gebruik maakte. Ik bevond my zeer wel by een mengsel van *Rob Ribesiorum*, *Pulpa Tamarindorum*, *Syrupus Citrei* en een gedeelte *Cremor Tartari*. Dit beviel den meesten Lyderen zeer wel voor den smaak, en daar het wederkeerig met Juleppen gebruikt werd, bleef ook de stoelgang vry wel gaande. De gewoone drank bestond inmiddels in wei van gekarnde melk, in limonade of gekookt water met het sap van aalbezien: by anderen in het zoogenaamd Imperiaal water.

Gedeeltelyk werd hier door het voorgestelde oogmerk bereikt; doch niet altyd, noch ook volkomen; wyl men van tyd tot tyd in 't geval geraakte, om, door een meer vermogend middel, de *Kina* namelyk, den vyand te keer te gaan. Trouwens, hoe zeer wel de opgenoemde middelen uit eigener aart bederf tegenstaande zyn, bezitten zy nochtans dat vermogen niet om den *tonus vasorum* te herstellen, en de ontbinding van het bloed, die een gedeeltelyk gevolg van het verslapte vaatgestel is, voor te komen. Daar toe was toch alleen de *Kina*, hoe zeer ook door een onkundig en wantrouwend publiek afgekeurd, in staat; vooral, indien men by dezelve het Mineraal-zuur liet gebruiken, wanneer zy dan des te beter voldeed.

Onder het aanwenden van dit middel zag men, ten zy de Ziekte tot den hoogsten trap van

 kwaad-

kwaadaartigheid steeg, wel haast eene gunstige verandering te voorschyn komen; vooral zoo men den Lyder door te sterk en te lang purgeeren niet te veel had verzwakt (*).

Zag ik dat de Lyders geen daaglykschen stoelgang behielden, dan volgde ik wederom het voetspoor van den zeer kundigen DE MAN, en gaf dit middel in poeder met *Rhabarber* gemengd in een mixtuur, het welk ik niet weet, dat my tot dat einde immer verlegen liet.

Over het Diëet in het tydperk der Ziekte, waarïn deeze tweede *Indicatie* te pas kwam, had men nog niet noodig zeer bezorgd te zyn; wyl de Lyders weinig of geen trek tot voedsels hadden, en de Natuur althans een afschrik toonde van al dat geene, het welk nadeelig zoude geweest zyn, by voorb. dierlyke voedsels, enz. Maar zoo al tot iets eenige genegenheid gevonden wierd, dan was het tot zuure of zuurachtige plantgewassen en vruchten. By den gemeenen man was zeer algemeen in gebruik gekarnde melk, gekookt met zuuring en krenten, het welk ganfsch niet ongeschikt was. Voorts stond men den Lyderen allerlei rype zuurachtige vruchten, in eene voegzaame hoeveelheid, toe; wyl daar door de dorst dikwyls op eene aangenaame en smaakelyke wyze geleścht, het bederf ver-

(*) Het is gewisselyk eene grove dwaling in de Geneeskunde, te stellen, dat men moet purgeeren tot dat de tong zuiver zy. Meermaals zagen ik en anderen met my, dat een zeer beslagene tong, onder het gebruik van Maagmiddelen, volkomen zuiver wierd, en dat de Zieke genas. ——

verbeterd, of afgekeerd, en het vermogen van het lichaam verſterkt, gevoed en onderſteund wierden.

By minder bekrompene Lyders, liet ik, als ik het dienſtig oordeelde, nu en dan des avonds een wynſop van beſchuit met Rhynſchen- of Rooden Wyn, een weinig water en wat citroenſap en ſuiker gebruiken. Ook liet ik ter verkwikking en verſterking der levenskrachten by hunnen gewoonen gerſten drank of limonade, veelal een gedeelte Rhynſchen- of Moezelwyn voegen, wel verzekerd, dat de wyn op deeze wyze gegeeven, aan het hoofd nimmer eenige ſchade kon doen: integendeel zag ik daar van menigmaal de werkelooze Natuur als 't ware opgewekt, en op nieuws in werking gebragt.

Men denke nochtans niet, dat wy op deeze wyze alle onze Lyders gelukkig in de haven der behoudeniſſe bragten. Ganſch niet! Eene geheele heirſchaare van meer of min gewoone toevallen, in de Ziekte gegrond, waren zoo veele ſtormen, die de veege kiel moeſt verduuren, of, zoo niet, eindelyk bezwyken deeden.

De Hoofdpyn, die voor veelen deezer Lyderen ondraaglyk was, kon naauwlyks met allerlei afleidende uitwendige middelen verzacht worden (*), en week zelden geheel, voor dat

(*) Door deeze Middelen verſtaa ik, *Voet-baden*, *Moſtert-pappen*, of *Pappen van Kamil-bloemen aan de voeten*, *Klyſteeren*, *Lucht-koppen*, *Bloedzuigers* en *Spaanſche Vliegen-pleiſters*.

dat de Ziekte-ſtof uit de maag en darmen volkomen ontlaſt, of getemperd was.

De Ylhoofdigheid des eenen, de ſlaaperigheid en ſtuiptrekkingen van anderen, ten tyde der Koorts, konden byna niet afzonderlyk behandeld worden, wyl dezelve allen uit de Ziekte oorſpronkelyk waren. Ik heb in navolging van den zoo dikwyls geroemden Heer DE MAN, my in deeze gevallen het beſt gevonden by *Veſicatoria* op de ſcheenen aan te leggen. Ik zeg meer: Nu en dan zag ik daar van wonderen. De *Muskus*, by ſommigen zoo hoog geſchat, voert in dit geval niets uit. Veel beter is *Kina* met *Kamfer*.

In deeze *Epidemiſche* Ziekte vernam men nu en dan ook Wormen, dat is te zeggen: de Lyders braakten een- en andermaal leevendige Wormen, en raakten ook wel doode door den ſtoelgang kwyt; ſchoon men niet kon zeggen, dat dit een bewys ware van eene *Epidemiſche Conſtitutie* deezer Inſecten. Tegen dezelve voldeed al mede niets beter dan de zoo even geroemde *Kina* en *Kamfer*, wyl de Ziekte het gebruik der gewoone *Antihelmintica* niet gedoogde.

Den Doorloop, die in den beginne der Ziekte kwam, behandelden wy met *Ipecacuanha* en den volgenden dag met *Rheum*, of *Tinctura Rhei aquoſa*. Maar die afgang, welke zich ſomtyds den tienden, elfden, of twaalfden dag vertoonde, werd aanſtonds met *Rhabarber* behandeld; waar by dan het een of ander *tonicum* gevoegd werd.

De

De *Cardialgia* en *Dolores colici*, welke den Lyderen in deeze Ziekte nu en dan, vooral na het gebruik van zeer veele zuure dingen, overkwamen, werden het beſt te boven gekomen met een ligt aftrekſel van gemeene Kamillen-bloemen in water, en vervolgens voor eenige dagen zich te onthouden van allerlei zuure dranken.

Het ſchielyk verval van krachten, verzeld met eene langzaame en ſtamelende ſpraak, beevende handen en tong, en opſpringende peezen, kondigde al dikwyls iets doodlyks aan, en verydelde meermaal alle Geneeskundige poogingen, hoe wel ook ingericht. Evenwel zullen braave Geneesheeren met my moeten getuigen, dat al wederom de ſtraks geroemde *Kina* en *Kamfer* de eenige middelen waren, waarvan men met grond iets goeds tegen deeze verſchynſels wachten konde; vooral, indien men onder het afkookſel van de *Kina*, of onder den gewoonen drank des Lyders een gedeelte Rhynſchen wyn mengde. Dan toch zag men meermaals de levenskrachten ſpoedig opgewekt, de Natuur meerder werkzaam worden, en door de *Kamfer* werd de onzichtbaare uitwaasſeming merkelyk bevorderd; zulks al dat krampachtige, 't welk men te voren in den pols beſpeurd had, langzaamerhand verdween.

Tegen de opzwelling van den onderbuik (*Meteorismus*,) zoo zeer te vreezen in deeze Ziekte, wyl ze altyd eene vermeerderde rotting der galachtige ſtoffen veronderſtelt, kon men niets met meerder hoop van eenen goeden uitſlag in het werk ſtellen, dan alle die middelen, die de rotting op het ſterkſte tegen ſtonden, te blyven

gebruiken, of verdubbelen: en daar in dit geval de Lyders dikwyls zeer over dorst klaagden, en veelal eenen byzonderen trek naar koud water hadden, was ik hun te wille, en liet ze van uur tot uur eenen smaaklyken teug daar van drinken; somtyds met dat gevolg, dat ze eenige krimpingen in den buik kreegen, en kort daar na eenige ontlastingen van eene aanzienlyke hoeveelheid bedorvene stoffen, met ontspanning van den buik en verligting der verdere toevallen.

Het is zeker, dat in dit geval door de geappliceerde koude, de uitgezette lucht in de Spysbuis meerder is samen gepakt geworden, waar door de te vooren buiten haar *tonus* uitgerekte darmen, haare wormswyze beweeging wederkreegen, die mooglyk door de koude vermeerderd is, en op deeze wyze den afgang is verwekt geworden.

Niet minder gevreesd voor de omstanders, als afmattend voor den Lyder was de Hik, welke somtyds in het laatste Tydperk der Ziekte ontstond, en drie, vier, wat zeg ik? Zeven en agt dagen duurde. Het is waar: dezelven was verschillende van oorspronk. Men zag ze nu en dan voortkomen uit eene *inflammatie* en daar op volgende *Gangræna* in de Ingewanden, en dan was alles, gelyk men ligt begrypt, vruchteloos. Maar het gebeurde ook, dat de Lyders den Hik kreegen, zonder dat de Ziekte voor het overige erger was; integendeel, terwyl de Lyders kennelyk beeterden. Deeze Hik schreeven wy aan eene krampachtige beweeging van het *Diaphragma*, de maag of slokdarm toe, en wy gaven

stout-

ſtoutmoedig en met het allergunſtigſte gevolg *Opium.*

De Neusbloedingen, als mede alle andere Bloedſtortingen, vorderden de meeſte koelte en het gebruik van het Vitriool-zuur in eene ruime maate. Als nochtans deeze verſchynſels op het laatſte der Ziekte zich vertoonden, waren wy daar vóór altyd zeer beducht, wyl het niets minder dan eene meerdere ontbinding van het bloed te kennen gaf. Men zag ook meermaalen, dat alle uit- en inwendige bloedſtelpende middelen geen dienſt deeden; en dan kon men zeker ſtaat maken, dat de Lyder zoude bezwyken.

De Purpervlekken, die wy nu en dan in deeze Ziekte zagen, en een ſlecht voorteeken waren, wyl ze niets minder dan eene van tyd tot tyd vermeerderende rottige ontbinding der vochten te kennen gaven, behandelden wy met een ſterk afkookſel van de *Kina*, en het bygevoegd Vitriool-zuur. Verſcheidenen echter ſtierven.

Zoo veel ik my herinneren kan, heb ik ſlechts dit Jaar, éénen Lyder met *verplaatzing der ſtoffe naar de Oorklieren* gezien, met dit gevolg, dat hy, die te vooren geheel ylhoofdig was, by den aanvang der zwelling volkomen tot zyne kennis kwam, en ſcheen te beteren; dan, na verloop van eenige dagen kwam 'er eene nieuwe en veel hevigere zwelling, gevolgd van zulk eene ſterke verettering, dat de Lyder, wiens krachten door de Ziekte reeds waren uitgeput, ondanks het geſtadig gebruik der meeſt

ver-

verſterkende middelen, aan de etterloozing bezweek.

De Doofheid, die in deeze Ziekte zich vertoonde, was tweederlei; en alhoewel dezelve geene byzondere geneeswyze vorderde, kon men daar uit nochtans wel iets voorſpellen. Als ze in het begin der Ziekte kwam, was zulks nooit een goed teeken; vooräl indien ze zeer ſterk was; maar wierden de Lyders op het laatſte der Ziekte doof, duidde dezelve nimmer iets kwaads aan. Ze genas veelal, na dat de Natuur van zelve, of door de konſt geholpen, eene ruime afſcheiding van dikke pis had gemaakt, of een algemeen en zacht zweet had te voorſchyn gebragt.

Eenen Lyder heb ik behandeld, die reeds in den beginne der Ziekte doof wordende, zoo gevaarlyk krank werd, dat ik dagen lang den dood wachtende ware. Ondertusſchen bleef hy leeven, en zyne doofheid nam zoodanig toe, dat men eindelyk niets anders doen konde, als met de handen en vingers wyzen, om hem iets te beduiden. Hy is eindelyk met zeer veel moeite herſteld, maar tot nog toe zoo doof gebleeven, dat hy genoegzaam niets hoort, zelfs het grootſte geraas niet. 'Er is tot hier toe nooit eenige ontlaſting van ſtoffe uit den gehoorweg gekomen.

In hem en anderen heb ik bewaarheid gevonden het zeggen van BANG: *In nullo morbo funeri propiores videntur ægroti, (quam in hoc,) ſæpe tamen emergentes* (*).

Op

(*) *L. c.* Pag. 175.

Op deeze wyze de meest voorkomende en wigtigste toevallen behandeld hebbende, en te boven gekomen zynde, was het van het meeste belang, om *de wederïnstortingen zoo wel als de gevolgen der Ziekte voor te komen en weg te neemen.*

Zoo het in eenige geleedene Ziekte noodzaakelyk is, op het diëet der Lyderen acht te geeven, ten einde de zelve voor wederïnstortingen te behoeden, is het voorzeker in deeze Ziekte. Daar toch de gansche Spysbuis de allerëerste zitplaats deezer Ziekte was, werd dezelve des te sterker beledigd naar maate van de meer onmiddelyke plaatzing der Ziekte-stoffe op dezelve; der meerdere zwaarte van de Ziekte, en derzelver langere duuring. Geen wonder dan, dat het lichaam in 't algemeen door de Ziekte zeer veel geleeden hebbende, de Buiksingewanden allermeest verzwakt waren geworden; en, zoo de oorzaak der Ziekte geheel was weggenoomen, of geene gevolgen van dezelve in deeze deelen waren overgebleeven; als 't ware van nieuws aan, haare werkingen moesten hervatten. De Natuur doet geene sprongen; zy gaat met trappen voort; maar dit was den herstellenden Lyder allermoeilykst: wat zeg ik? soms onmoogelyk, diets te maken. Hoe veele gevaarlyke, hoe veele doodelyke wederinstortingen zagen wy van tyd tot tyd uit deeze oorzaak gebooren, onaangezien de meermaals herhaalde ernstigste vertoogen, vermaningen en smeekingen van onzen kant op het getrouwste aangewend waren! Ik schreef voorheen dit vry algemeen gebrek daar aan toe, dat men de zorg voor

voor het diëet veelal aan den Lyder verbleef, in vertrouwen dat hy wel zou weeten, wat hem in dit geval te doen of te laaten ſtond; te meer, wyl men nu en dan Lyders aantreft, die zich laaten voorſtaan, dat het beſtuur van hunnen Leefregel niet tot het beſtek van den Arts behoore. Maar ſedert dat men dit, gelyk het betaamt, geheel tot zyne zaak gemaakt heeft, en daar op zeer oplettende geworden is, moet men zich verwonderen, dat by de meeſten daar in zoo grovelyk gedwaald worde. Ik zegge by de meeſten: 'er zyn 'er toch, die zoo naauwkeurig op dit ſtuk zyn, dat ze niet ligt zullen vergeeten, zelfs in zeer geringe ongeſteldheden, den Geneesheer daaglyks een voorſchrift van hunnen eetregel af te vragen, het geen ſomtyds wel eens laſtig is. Dan, ik keere ter zaake.

Schoon men dan dikwyls de oorzaak der wederïnſtortingen in den eenen of anderen mistred *in ſex rebus non naturalibus*; als ook in het te ſchielyk nalaaten van het gebruik der verſterkende middelen vond, gebeurde het echter nu en dan, dat men de Lyder op nieuws zag ziek worden, zonder dat men eene kennelyke oorzaak kon navorſchen. Het allerveiligſte om deeze wederïnſtortingen voor te komen, was; dat men den Lyder om den derden of vierden dag een zacht buikzuiverend middel liet gebruiken; terwyl intusſchen naarſtig wierd voortgegaan met het neemen van verſterkende middelen, en zorg gedragen, om altoos ſpaarzaam te eeten, eene matige beweeging te neemen, en zich voor den Avondlucht naauwkeurig te behoeden.

De voornaamſte gevolgen uit deeze Ziekte waren

ren *Gangræna* aan het *os sacrum*; ter plaatse der *Trochanteres* en aan de hielen en toonen: in anderen zuchtige zwelling der beenen; eene *Anasarca* en *Ascites* na voorgaande Geelzucht; nu en dan eene *Febris hectica*; meermaals eene anderendaagsche Koorts, die niet zelden in eene derdendaagsche verwandelde, en eindelyk ook Schurft.

In den beginne twyfelde ik zeer, of wel deeze Huidziekte een gevolg der voorgaande Galziekte ware; en vermoedde veel eer, dat ze den Lyderen door aanraaking ware overgekomen; maar naderhand daaromtrent alle zekerheid bekomen hebbende, zag ik dat de Heer DE MAN dezelve te recht als een gevolg zyner *Epidemische* Ziekte had opgegeeven.

Sommigen der opgenoemde gevolgen kwam men door gepaste middelen te boven; vooral zoo des Lyders krachten niet te veel waren uitgeput. Maar zoo dra men met eene *Ascites*, uit geel-zucht gebooren, of met eene derdendaagsche Koorts te doen had, werd de taak veel moeilyker; te meer om het naderend Wintersaisoen, het welk zekerlyk ter geneezing deezer Ziekte het geschiktste niet is. Men zag dus nog lang daar na sommige Lyders aan deeze gevolgen kwynen, en eindelyk bezwyken.

Tot nu toe my bezig gehouden hebbende met de beschryving deezer *Epidemie*, is 'er nog overig te melden, dat dezelve na half *Augustus* begonnen zynde, van tyd tot tyd toenam, en in de maand *October* op het allersterkst woedde; 't welk van dat gevolg was, dat 'er in *November* 86

aan

aan verschillende Koortsen stierven, waar van het meerderdeel reeds in *October* was ziek geworden. De nevensgaande Lyst duidt de toe- en afneemende sterfte vry duidelyk aan, zulks het niet noodig zy, daar by langer stil te staan.

Van half *Augustus* af tot half *November* toe, zag men, behalven de *Morbi Chronici*, byna geene Ziekten, daar niet iets van het *Epidemische* bygemengd was. Zelfs de *Pleuris*, welke men in *September* hier en daar gewaar werd, had iets van het galachtige; en de derdendaagsche Koorts, die ook in *September* zich begon te vertoonen, liet zich het best vinden, als men de geneezing met braak- en laxeermiddelen aanving.

De koude, welke zich met de helft van *November* deed gevoelen, verwekte veele *Morbi catarrhales* en *Peripneumoniæ nothæ*; en de derdendaagsche Koortsen werden nu veel moeilyker ter geneezinge.

In *December* was de Galziekte zeer sterk afgenoomen, en schoon men niet kon zeggen, dat dezelve geweeken ware, zag men nochtans meer de gevolgen der Ziekte, als wel de Ziekte zelve. De *Febres catarrhales* hielden nog aan, en 'er ontstonden hier en daar *Rheumatismi* en *Pleuritides*. Men hoorde ook dat zich op een en andere plaats der Stad Kinderziekte openbaarde; maar dezelve werd niet *Epidemisch*, en was zeer goedaartig.

Sommige Lyders, die uit de voorgaande *Epidemische Ziekte*, of derdendaagsche Koorts waterzuchtig geworden waren, bezweeken onder dit gevolg.

STERFLIJST van HAARLEM, voor het Jaar 1779, inhoudende het getal der *Begraavenen*, van week tot week, zoo van *Menschen* boven de *twaalf Jaaren*, waar door men *Ouden*; als van dezulken, die *beneden* de *twaalf Jaaren* zyn, en door welken men *Jongen* verstaat.

1779.	Ouden.	Jongen.	te Samen.		Ouden.	Jongen.	te Samen.
Van 1 tot 7 Jan.	12	10	22	Van 2 tot 8 July	10	5	15
8 — 14	13	6	19	9 — 15	6	5	11
15 — 21	14	10	24	16 — 22	5	6	11
22 — 28	19	8	27	23 — 29	7	6	13
29 — 4 Febr.	21	8	29	30 — 5 Aug.	7	9	16
5 — 11	9	4	13	6 — 12	7	10	17
12 — 18	16	15	31	13 — 19	7	9	16
19 — 25	16	5	21	20 — 26	11	18	29
26 — 4 Maart	10	12	22	27 — 2 Sept.	10	14	24
5 — 11	11	8	19	3 — 9	12	11	23
12 — 18	7	10	17	10 — 16	12	16	28
19 — 25	13	11	24	17 — 23	16	10	26
26 — 1 April	13	7	20	24 — 30	20	16	36
2 — 8	11	12	23	1 — 7 Octob.	14	10	24
9 — 15	13	9	22	8 — 14	13	19	32
16 — 22	5	5	10	15 — 21	31	11	42
23 — 29	11	6	17	22 — 28	32	15	47
30 — 6 Mey	15	10	25	29 — 4 Nov.	25	17	42
7 — 13	4	7	11	5 — 11	30	9	39
14 — 20	9	10	19	12 — 18	30	18	48
21 — 27	12	12	24	19 — 25	39	12	51
28 — 3 Juny	14	14	28	26 — 2 Dec.	37	18	55
4 — 10	11	5	16	3 — 9	33	15	58
11 — 17	8	8	16	10 — 16	25	6	31
18 — 24	10	11	21	17 — 23	16	4	20
25 — 1 July	5	8	13	24 — 31	27	7	34
	302	231	533	De zes laatste Maanden	482	296	778
				De zes eerste Maanden	302	231	533
					784	527	
						Geheel..	1311

OVERLEEDENEN aan *Koortsen* in 't gemeen, *Gal-koortsen* en *Rot-koortsen*, sedert het begin der *Epidemische Gal-ziekte*, in de maand *Augustus* 1779, te HAARLEM, volgens de Opgave daar van gedaan ter *Secretarye* der gemelde Stad; doch voor welks naauwkeurigheid men niet kan instaan, overmits deeze Opgave slechts aan Aanspreekers, Buuren en goede bekenden verbleeven wordt.

1779.	Koortsen.		Gal-koortsen.		Rot-koortsen.		
	Ouden.	Jongen.	Ouden.	Jongen.	Ouden.	Jongen.	
Van 30 July tot 5 Aug.			1		1		
6 tot 12		1					
13 — 19	1						
20 — 26	3		2			1	
27 — 2 Septemb.		2	2	1	1		
3 — 9	3		2				
10 — 16	2	2	3				
17 — 23	2		2				
24 — 30	4	2	4		2		
1 — 7 October	1		2	1			
8 — 14	2	3	6				
15 — 21	4	3	6	1			
22 — 28	10	1	9		2		
29 — 4 Novemb.	8	2	4	1			
5 — 11	11	1	5				
12 — 18	11	6	8	2		1	
19 — 25	13	2	5	1			Aan Koortsen . . 126
26 — 2 Decemb.	6	2	5				
3 — 9	8	1					— Gal-koortsen 80
10 — 16	4		1				
17 — 23	1		2				— Rot-koortsen 8
24 — 31	4		3	1			
	98	28	72	8	6	2	Geheel 214

WEÊRKUNDIGE WAARNEEMINGEN,

GEDAAN TE

SPAARENDAM,

Benevens derzelver *Invloed* op de ZIEKTEN, enz. der *Menschen*; als mede *Opgave* van het *Getal* der OVERLEEDENEN, en aan welke *Ziekte* die Gestorven zyn; volgens opgave daar van ter *Secretarie* gedaan;

DOOR DEN HEER

J. ENGELMAN,

Med. Doct. enz. enz. [*].

JANUARY 1779.

Alle de Weêrkundige Waarneemingen zyn gedaan 's morgens in den Winter ten 8, in de Herfst en Lente ten 7, en Zomers ten 6 uuren:

[*] Van de keurige Waarneemingen, welke wylen de Heer ENGELMAN in het breede had overgezonden, heeft de *Societeit* in het *Bericht wegens de Luchtsgesteldheid in eenige Plaatsen der Vereënigde Nederlanden, geduurende het Jaar* 1779, gebruik gemaakt; terwyl zy niet heeft kunnen afzyn, om, tot 's Mans gedachtenis, zyne beredeneerde Aanmerkingen afzonderlyk hier te

 laaten

6 uuren: voorts ten 12 uuren, en 's avonds ten 10 uuren.

Uit

laaten volgen. Immers getuigde de Overleedene 'er zelve dus van: „ Hier nevens bekomt UwEd. de
„ Waarneemingen van 't Jaar 1779, die my, die nooit
„ onledig ben, vry wat moeite gekost hebben, om
„ ze in tyds tot UwEd. en der Maatschappye gerief zoo
„ in orde te brengen, als ik denk dat zodanige *Me-*
„ *teorologische* waarneemingen tot een Genees- en Na-
„ tuurkundig gebruik behooren opgesteld te weezen;
„ en onder anderen getracht heb reden te geeven van
„ dit alles; dat is, hoe het begrypelyk zy, dat die
„ Ziekten en Sterften, in 't geöbserveerde, daar ne-
„ vens gesteld, gegrond zyn: laatende het oordeel
„ aan Uw Ed. en anderen des kundige Heeren en
„ Liefhebberen vry, het hunne, dat dienstig weezen
„ konde, daar by te voegen; en verlange wat ook
„ andere *Physico-Medici* der nieuw opgerechte Maat-
„ schappye nuttigs zullen toezenden. (25 Juny 1780.)"
——— Waarom men, ten beteren verstande deezer Aanmerkingen, het *Artikel* SPAARENDAM, in het gemelde *Bericht* &c. op elk stuk in iedere Maand dient te vergelyken, om 'er het waare nut uit af te leiden. Wylen zyn Wel Ed. geliefde in eenen naderen Brief (van den 18 *October* 1780.) het volgende insgelyks aan de *Societeit* mede te deelen „ Ik weet ook wel, dat
„ ik by myne gezondene Weêrkundige Waarneemin-
„ gen geene melding gemaakt heb over de *Topogra-*
„ *phische* gelegenheid der Stad HAARLEM: in de *Be-*
„ *schryving van den Staat van alle Volkeren*, en in de
„ *Beschryvinge* van HAARLEM, bekend by de Liefheb-
„ bers, is daar stoffe genoeg van voorhanden (*).

„ Genoeg zal het mogelyk zyn, dat het laagere ge-
„ deelte, ten Oosten het Spaarne, het laagste gedeel-
„ te uitmaakt; dat het Westelyke hooger ryst; dat
„ ten Zuiden een groot Bosch, de groote Haarlem-
„ merhout genaamd, van de kleine tot voorby de groo-
„ te

[*] Vergeleeken met het *Bericht* van de *Ziekten* te HAARLEM, bl. 631. enz.

Uit deeze Waarneemingen blykt, dat de eerſte dag de eenigſte ſtormachtige geweeſt is, met regen-

„ te Houtpoort, de doorwaaijing van de Winden van
„ dien oort belet, en van den tegenövergelegen oort
„ ſtuit; dat evenwydig met dit Boſch het Spaarne uit
„ het groote Haarlemmermeer loopt, en de Stad in
„ een bovengemelde hooger en laager ſcheidt. Dat
„ het Spaarne kronkelende de Stad door Noordwaarts
„ oploopt, en in 't Ye zich door Sluizen kan ontlas-
„ ten; dat het zelfde Spaarne gemeenſchap heeft met
„ de Wateren van de Stads-Veſten; dat deeze Wateren,
„ uit het Meer aangevoerd, drabbig en modderig
„ zyn; dat de eenigſte doorſtraaling door op- en af-
„ waaijing van de Meer Yewaards, en van het Ye
„ Meerwaards geſchiedt. Dat zulks geene ruime door-
„ ſpoeling, byzonder niet in de Stads rondloopende
„ Veſten, toelaat. Dat daarom des Zomers, als 'er
„ nooit Sluisgang is, weinig doorſpoeling van zui-
„ ver Water door de Stad is; dat deeze doorſpoe-
„ ling ruimer is in het Najaar, Winter en Voorjaar,
„ by hooger boezem-water en ſterke Zuid-Weſte
„ Winden. Dat daar en tegen by Wind-keer na Z.
„ W. Storm in een N. W. veeltyds een ſlapers over-
„ loop voorvalt, die Polder-ſlooten, Landen en boe-
„ zem met ziltig drabbig Water bezet, en den boe-
„ zem langen tyd brak laat. Dat uit deeze drabbige
„ en moerige Cingels en Slooten het beroerde Water
„ eene brandbaare *Mephytiſche* Lucht opgeeft. Dat
„ voorts de Stad, ten Weſten en Noord-Weſten, met
„ hooge Zeeduinen omgeeven is. Dat Noord en
„ Ooſtelyk de Stad met hooge aarde Wallen en zwaa-
„ re Boomen, gelyk ook op de Cingels ſtaan, om-
„ geeven is: zoo dat de Water- en Lucht-ſtroom,
„ inzonderheid des Zomers, van rondsom vry be-
„ paald is. Behalven dat de ſterke Noorde en Noord-
„ Weſte Winden veele zoutdeelen met den Lucht-
„ ſtroom met Zeedampen medeſleepen." Alle het
welke dienen moge ter verdere opheldering van het
voorgaande omſtandige medegedeelde *Bericht*, waar
in insgelyks verſcheidene zaaken, ter deezer Materie
dienende, voorkomen.]

regenbuien verzeld: doch, dat niet tegenſtaande de Bulderende kracht der Winden op dien dag, de wind minder koud woei, ſchoon uit den Noorden waaijende, dan den volgenden nacht en dag, toen ze dood gewaaid en ſtil was, en des avonds naar het Ooſten liep. Dat we voorts de ganſche Maand doorgaans, by bedaard Weêr en Wind, eene zeer matige Vorſt en drooge Lucht gehad hebben; vooräl het grootſte gedeelte der Maand, tot den 15den en 20ſten toe dat de Vorſt aanhield; wanneer wy voor het eerſte Miſt geteekend hebben, juiſt op die tyden, dat de Vorſt ophield.

Men zoude deeze Maand dus onder de gezondſte en droogſte rekenen kunnen, ingevalle de Lyſten ons niet anders *dicteerden;* want zy is, tot de Maand *Auguſtus* toe, de eenigſte, waar op de meeſte Zieken en Overleedenen geboekt zyn in de Maandelykſche Naamlyſt der Overleedene Menſchen in HAARLEM.

Ik heb 'er ten overvloede een Tafel der heerſchende Ziekten, ter Secretarye aangegeeven, doch op eenen te loſſen voet betyteld, dus mogelyk niet zeer juiſt, bygevoegd, [vergeleeken met het *Bericht*, bl. 659, 660.] hebbende daar nevens gevoegd de opgegeevene Lyſt van Gebooreenen en Geſtorvenen naar den ouderdom, [vergeleeken met de Tafel, bl. 724.] met eenige aanmerkingen daar toe betrekkelyk, die men, mits volkomen kundig van de Ziekte benoemingen, zoude kunnen amplieeren of corrigeeren.

In

In deeze Maand zyn begraaven

25 Mans Perſoonen.
43 Vrouws Perſoonen.
39 Kinderen.

Samen 107 Dooden.

Waar van aan de volgende Ziekten zyn Geſtorven, als:

1. Aan Beroerte.
13. —— Borſtziekten.
1. Aan Braaking.
1. —— Dauwwurm.
1. —— Geelzucht.
2. —— Galziekte.
2. Doodgebooren.
13. Aan Koortſen.
6. Kraamkinderen.
1. Kraamvrouw.
1. Aan kwaade Keel.
1. —— Jigt.
5. —— Pleuris.
9. —— Roodvonk.
1. —— Slaapziekte.
12. —— Stuipen.
1. —— Tanden.
2. —— Toevallen.
11. —— Uitteering.
1. Verdronken.
1. Aan Verkoudheid.
13. —— Verval van Krachten.

2. — Verstopping.
5. — Water en Waterzucht.
1. — het Zuur.

107. Overleeden.

[Gemakshalven worden de resultaten der Waarneemingen hier bygevoegd.]

Barometer Hoogste 29—7½. Laagste 28—2½. Middelb. 28—11½.

Thermometer, H. 44. L. 27. M. 35½.

Winden, Kracht. 1. 6. 3½. 21 reizen O.

Lucht, Held. 18 m. Betr. 25 m. Mistig 5 m. Regenacht. 1 m.

Regen, 1½ l.

Ys, 51½ l.

FEBRUARY.

In deeze Maand zyn begraaven

21 Mans Persoonen.
36 Vrouws Persoonen.
34 Kinderen.

Samen 91 Dooden.

Waar van aan de volgende Ziekten zyn Gestorven, als:

2. Aan Beroerte.
1. — Bloedspuwing.
7. — Borstziekte.

1. Aan een Breuk.
1. —— Colyk.
4. Doodgebooren.
4. Aan Koorts.
9. Kraamkinderen.
4. Aan Kwaade Keel.
7. —— Pleuris.
1. —— Jigt.
6. —— Roodvonk.
1. —— Sprouw.
10. —— Stuipen.
1. —— Tanden en Kiezen.
16. —— Teering en Uitgeteerd.
1. —— een Toeval.
12. —— Verval van Krachten.
3. —— het Water.

---

91. Overleeden.

Deeze gansche Maand heeft de *Barometer* slechts een halven duim in hoogte veränderd. Dus zyn ook de winden vry bedaard geweest. Den 5den en 6den heeft men tweemaal 8 kr. geteekend. 17maal doodstilte; en zoo lang daar wind was, is de doorgaande kracht ruim 3 geweest. Doorgaans in het schoon weder geweest, 25maal is 'er heldere lucht, en 17maal omtrent helder aangeteekend. 21maal is de hemel bewolkt geweest, of betrokken; en 17 reizen geheel betrokken; 12maal mistig en mottig geweest, en 4maal slechts regen geteekend, in 't geheel slechts 5½ lyn, ofte ½ duim schaars; terwyl 'er ruim 1 duim is uitgewaassemd: dus is het eene drooge Maand te noemen. 5maal is 'er

Noorderlicht geteekend, en niet eens Donder, Blikſem of Weerlicht.

Barometer, Hoogſte 29—7. Laagſte 29—1. Middelb. 29—4.

Thermometer, H. 57½. L. 36. M. 46¾.

Winden, Stil 17 m. 8 kr. 2 m. 1 kr. 23 m.

Lucht, H. en O. H. 41 m. Betr. 33 m. Miſt en Mottig 9 m.

Regen, 5½ l. Uitgew. 12½.

N. L. 5 m.

Gemidd. Hoogte des *Barometers* door 84 Waarneemingen 29 d. 4. 381. l.

MAART.

In deeze Maand zyn begraaven

19 Mans Perſoonen.
27 Vrouws Perſoonen.
41 Kinderen.

Samen 87 Dooden.

Waar van aan de volgende Ziekten zyn Geſtorven, als:

1. Aan Beroerte.
1. — Bloedſpuwing.
6. — Borſtziekte.
2. Doodgebooren.
1. Aan Galziekte.
4. — Koortſen.

4. Aan

4. Aan Kinderziekte.
9. Kraamkinderen.
1. Kraamvrouw.
4. Aan Kwaade Keel.
2. — Pleuris.
3. — Roodvonk.
2. — Slaapziekte.
9. — Stuipen.
1. — Tanden.
19. — Teering en Uitteering.
2. — Toevallen.
8. — Verval van Krachten.
7. — het Water.
1. — het Zuur.

87 Overleeden.

Tot den 14den van deeze Maand was de *Barometer* boven de 29 duim, en 't weêr vry bedaard. 's Avonds den 14den zakte de Barometer 3 lyn; de wind ſchoot uit den Z W. ten W. tot 10 kr.; bleef den 15den zakken met een N W., maar bedaarden weêr en wind, en bleef zo tot den 21ſten, wanneer ze weder boven de 29 duim rees, en de ganſche maand met ſchoon weêr ſtaan bleef. Grooter veranderingen waren 'er in den *Thermometer:* den 1ſten, 5den, 6den, 8ſten, 11den, 12den, 13den, 14den, 18den, 20ſten, 24ſten, 25ſten, 26ſten, 27ſten, 28ſten, 30ſten en 31ſten. Zoo dat door het windrig weêr en veranderlyke warmte, de lichaamen meer dan gewoone veranderingen ondergingen; doch te gelyk is de lucht meer van dampen gezuiverd; en in deeze maand is de

lucht droog geweest, zynde maar 7 lynen Regen gevallen. Men heeft 29 Heldere dagen, 28maal Betrokken, 14maal Mist geteekend. De onderscheidene Luchtsgesteldheid was dus:

Barometer, Hoogste 29. 8. Laagste 28. 8$\frac{1}{3}$. Middelb. 29. 2$\frac{1}{4}$.

Thermometer, H. 65. L. 32. M. 48$\frac{1}{2}$.

Winden, Stil 15 m. 10. kr. 2 m. 1 kr. 21 m.

Lucht, Helder 29 m. Betrokk. 28 m. Mist 14 m.

Regen, 7 lyn. Uitgewaasf. 28 lyn.

Gem. Hoogte des *Barometers* door 93 W. 29. d. 3. 339 l.

Men zie ook wat dit alles op den groei van Boomen en Gewassen gedaan hebbe.

Den 28 stonden de Persiken en Abrikoozen in vollen bloei.

APRIL.

In deeze Maand zyn begraaven

	23	Mans Persoonen.
	23	Vrouws Persoonen.
	32	Kinderen.
Samen	78	Dooden.

Waar van aan de volgende Ziekten zyn Gestorven, als:

2. Aan Beroerte.
9. — Borstziekte.

1. Dood

1. Doodgebooren.
1. Aan Galziekte.
2. — den Kanker.
6. — Koortsen.
1. — Koud Vuur.
11. Kraamkinderen.
3. Kraamvrouwen.
4. Aan Kwaade Keel.
2. — Ontsteeking.
1. — Pyn.
3. — Pleuris.
6. — Roodvonk.
2. — Rotkoortsen.
6. — Stuipen.
5. — Teering en Uitgeteerd.
1. — Toeval of Flaauwte.
8. — Verval van Krachten.
4. — het Water.
1. — het Zuur.

78. Overleeden.

Tot den 7den deezer maand heeft de *Barometer* een bedaarden gang gehad, dus is de Luchtvloed, of wind, vry bedaard, schoon in streek vry veranderlyk geweest. Met het laatste Quartier Maans is dit evenwigt verbrooken, de Luchtstroom boven onze hoofden weggevloeid, doch slechts voor een Etmaal; zynde dezelve weder toegevloeid den 9den, toen 'er 's avonds Noorderlicht scheen; ten blyke dat zulks door eene electrische Luchtstroom in ons boven gewest veroorzaakt is geweest: deeze bedaardheid in den Luchtstroom en Dampgewest heeft geduurd tot den

den 20sten, toen des avonds weder met Noorderlicht een Etmaal voor het eerste □ ☾, en den 21sten weder met N. L. en dus met electrische Vuurstoffen vervulde bovenste Dampgewest, de Bovenlucht boven onze hoofden is weggevloeid of gedreeven; zoo dat de Lucht, van alle zyden toeschietende, het stormachtige weêr tot 2 dagen na het 1ste □ ☾ heeft aangehouden; welke heen en wedervloeinge des Luchtstrooms en winderig weêr tot den 27sten heeft blyven aanhouden; toen weder den 28sten 2 dagen voor Volle Maan met Donder, of met electrische Vuurstoffe vervulde Lucht, het weêr wederom stormachtig geworden is, schoon de *Barometer* 't gewigt des Dampkrings en Lucht boven onze hoofden aanduidende, weinig verandering aanwees. Wy hebben deeze maand viermaal N. L. eens Donder en eens Weêrlicht geteekend op den 8sten, 9den, 15den, 20sten, 21sten en 28sten *April*.

Deeze maand is boven maate warm geweest; zynde de minste warmte 41. en de grootste 67 gr. geteekend, 7maal hebben wy stilte, 17maal 1 kr. en 5maal stormig geteekend. Wat dit alles op het Boom- Plant- en Veldgewas uitwerkte, blykt deels uit het geen in het voorste der maand staat aangeteekend, en byzonder in de Nieuwspapieren aangemerkt is [*].

Den 3. De Abrikoozen beginnen te zetten.
— 5. De eerste Druiven zyn zichtbaar.

Baro-

[*] Vergeleeken met de Waarneemingen van den Heer J. C. MOHR boven, I. D. 4. St. bl. 44. aangehaald.

Barometer, Hoogſte 29—8. Laagſte 28—$6\frac{1}{2}$. Middelb. 29—$1\frac{1}{4}$.

Thermometer, H. 67. L. 41. M. 54.

Winden, Stilte 7 m. 1 kr. 17 m. Stormach. 5 m. den 8, 22, 23, 24 en 29. 8 uur.

Lucht, Held. en O. Held. 17 m. Betrokk. en Bew. 30 m. Buïg, Regen 14 m. Miſt. 1.

Regen, 16 lyn. Uitgewaasſ. 43 lyn.

MEY.

In deeze Maand zyn begraaven.

15 Mans Perſoonen.
31 Vrouws Perſoonen.
49 Kinderen.

Samen 95 Dooden.

Waar van aan de volgende Ziekten zyn Geſtorven, als:

2. Aan Beroerte.
8. —— Borſtziekte.
4. Doodgebooren.
4. Aan Galziekte.
1. —— Kinderziekte.
7. —— Koortſen.
2. Kraamvrouwen.
6. Kraamkinderen.
1. Aan het Koud-Vuur.
2. —— Kwaade Keel.

2. Aan

2. Aan Ontsteeking en Verstopping der Ingewanden.
1. —— Lamheid.
8. —— het Roodvonk.
1. —— de Tanden.
12. —— Stuipen.
11. —— Teering en Uitgeteerd.
1. —— een Toeval.
15. —— Verval van Krachten.
7. —— het Water.
1. —— de Wormen.

95. Overleeden.

De hoogte des Dampsgeweest boven onze hoofden, door den *Barometer* aangeduid, is de tien eerste dagen van de maand, na de Volle Maan afgenoomen, schoon ze met waterdampen vervuld was: blykens de gevallene Regens, die in deeze dagen 14$\frac{1}{2}$ lynen uitmaakten. Den 8sten bleek het dat dezelve weder met electrische Vuurstoffen, met Donder en Weêrlicht uitgebarsten, vervuld was; waar uit dan denkelyk het stormig weêr den 6den reeds ontstaan is. —— Van daags af na het halve □ ☾, of wel na den Donder, is het weêr, tot het laatste der maand toe vry bedaard geweest, schoon 'er eene frissche koelte van den 18den tot den 22sten gewaaid heeft; van welken dag af de Luchtstroom vry bedaard, en het meest al helder en schoon weêr geweest is. Deeze gansche tyd is 'er maar 1$\frac{1}{2}$ lyn water gevallen.

De Luchtwarmte is doorgaans boven gewoonte groot geweest: Men zie, dat ze slechts in 't voorste

voorste der maand op 40; en na den 22sten op 't 1ste □ ☾ boven de 70; ja den 28sten 's middags tot 79°. geklommen is; zoo dat, uit de hoogste en laagste stand de gemiddelde warmte 59½ geweest zy.

Men heeft zevenmaal stilte, 24maal eene kracht, en slechts 3maal 10 krachten aangeteekend: dus zou hier uit na genoeg de middelbaare windkracht 4 à 5 bedraagen.

Deeze maand moet ook onder de drooge geteld worden, zynde in deeze maand slechts 17 lynen waters gevallen en 49 uitgewaasſemd.

In deeze maand is, den 24sten, slechts eenmaal Noorderlicht, en den 26sten een kring om de maand aangeteekend.

Barometer, Hoogste 29. 5½. Laagste 28. 7. Middelb. 28. 11¼.

Thermometer, H. 79. L. 40. M. 59½.

Winden, Stilte 7 m. 1 kr. 24 m. 10 kr. 3 m. 4 kr. 4 m.

Lucht, Held. en omtr. Held. 30 m. Betrokk. en 2 Betrokk. 4. 5 m. Mottig en Mistig 3 m. Geregend 12 m.

Regen, Gevall. Reg. 17 lyn. Uitgewaasſ. 49 l.

JUNY.

JUNY.

In deeze Maand zyn begraaven.

	19	Mans Perſoonen.
	19	Vrouws Perſoonen.
	36	Kinderen.
Samen	74	Dooden.

Waar van aan de volgende Ziekten zyn Geſtorven, als:

1. Aan een Accident.
1. —— Benaauwdheid.
5. —— Borſtziekten.
4. Doodgebooren.
4. Aan Galziekte.
2. —— Kinderziekte.
2. —— Koortſen.
1. Kraamvrouw.
6. Kraamkinderen.
1. Aan Koud-Vuur.
1. —— Kwaade Keel.
1. —— Lammigheid.
2. —— Pleuris.
5. —— het Roodvonk.
1. —— Sprouw.
7. —— Stuypen.
12. —— Teering en Uitgeteerd.
1. —— een Toeval.
9. —— Verval van Krachten.
1. —— Verſtopping.

5. Van

5. —— 't Water.
1. —— 't Zuur.
———
74. Overleeden.

Zo men de middelbaare hoogte van den *Barometer* in Rhynlandſche maat op 28 duim. 10 l. ſchatten mag, 't geen na genoeg met 29 d. 8 l. Engelſche maat overëenkomt: zoo heeft ze deeze maand ſlechts 2 lynen daar boven en onder gegaan, 't geen ſlechts een 74ſte gedeelte van de geheele hoogte of zwaarte van den Dampkring uitmaakt.

Dus heeft het deeze maand doorgaans vry bedaard weêr geweeſt; ſlechts eenmaal den 9den is het 's middags buiïg geweeſt, en de wind op 10 kr. twee dagen na het laatſte □ ☾, van welk tydſtip het ook vyf dagen na malkander vry wat geregend heeft: zynde de regen daags voor N. M. opgehouden; en heeft het voorts ſchoon weêr geweeſt, tot na den tweeden dag van 's maans eerſte quartier, wanneer het weder vier dagen na malkander vry ſterk geregend heeft; hebbende voorts tot het einde van de maand ſchoon droog helder weêr geweeſt, uitgenoomen den dag van de Volle Maan, den 28ſten, toen 'er twee lynen water viel.

De geheele maand had 31 lynen regen en 50 uitwaasſeming, onderwyl is de grootſte warmte 11 gr. minder geweeſt, dan in de voorige maand *Mey*; de minſte warmte was nu 80 graden grooter: dus de middelbaare warmte was een halve graad minder, dan in de maand *Mey*.

Hier door, en door den meerderen gevallen regen, is deeze Maand zeer groeibaar geweest voor het Plantryk, staande de Druiven den 19den reeds in vollen bloei, daar ze dit jaar (1780) wel 4 dagen in achterlyk zyn, wegens gematigder warmte en bestendiger weêr; door meerder gevallen regen, die de schadelyke dampen uit de lucht naar het aardryk medesleept, en dus de lucht zuiverder maakt, is denkelyk in HAARLEM minder Ziekte en Sterfte dan in *Mey* geweest; gelyk de Ziekte en Sterflysten uitwyzen.

Barometer, Hoogste 29. 4. Laagste 28. 8. Middelb. 29. 0.

Thermometer, H. 73. L. 50. M. 59.

Winden, Stilte 6 m. 1 kr. 21 m. 10 kr. 1 m. na genoeg 3 kr

Lucht, H. o. H. 31 m. Betr. en zeer Betr. 40 m. Regenacht. 19 m.

Regen, 31 lyn. Uitgewaasf. 50 lyn.

JULY.

In deeze Maand zyn begraaven

	15	Mans Persoonen.
	15	Vrouws Persoonen.
	22	Kinderen.
Samen	52	Dooden.

Waar van aan de volgende Ziekten zyn Gestorven, als:

2. Aan Beroerte.

5. Aan

5. Aan Borſtziekte.
3. Doodgebooren.
2. — Galziekte.
2. — Kinderziekte.
1. — Koorts.
4. Kraamkinderen.
2. Kraamvrouwen.
2. Aan Kwaade Keel.
3. — Pleuris.
5. — Roodvonk.
1. — Slaapziekte.
3. — Stuipen.
7. — Teering en Uitgeteerd.
1. — Verſtopping.
4. — Verval van Krachten.
4. — Water en Waterzucht.
1. — het Zuur.

52. Overleeden.

De *Barometer* is deeze Maand 1½ lyn boven deszelfs middelhoogte gereezen, en 'er 3 lynen beneden gedaald; dus is 'er vry wat grooter ongeſtadigheid in den dampkring geweeſt, dan te vooren, die zoo zeer niet door ſterke doorgaande winden, als wel door geſtadige veranderring by elke Waarneeming in den *Barometer*, en aanhoudende regens en ſtortvlaagen zich geopenbaard heeft; waar aan de Elektrique geſteldheid der lucht het meeſte gecontribueerd heeft, uitwyzens de menigvuldige Donderbuien, die 'er aangeteekend zyn; behalven die, welke elders gevallen, en hier niet gehoord zyn.

Het is by deeze Dondervlagen, schoon hier niet, maar elders gevallen, dat die zwaare regens ontstonden, inzonderheid van den 23sten deezer; welke $3\frac{1}{38}$ duim Rhynl. maat op het Aardryk neêrstortten.

De aangetekende Donder en Weerlicht is op, voor of na, met regenvlaagen verzeld geweest; gelyk den 3den, 5den, 6den, 19den, 21sten, 22sten, 23sten, 26sten en 31sten.

Aanmerkelyk is het wederom, dat dezelve voor, of na het laatste, of eerste Quartiermaan zyn voorgevallen, uitgenoomen die voor en na den 26sten vielen, zynde die *voor* en *na* *Volle Maan* voorgevallen.

De wind is de geheele Maand door, noch te bestendig in streek, noch in kracht geweest.

Door deeze beroering der lucht, zal ook de luchtwarmte gestadig zyn afgewisseld: de minste warmte is geweest 56, de grootste 79, de middelbaare $67\frac{1}{2}$ graaden.

Wy hebben 15maalen stilte, 29maal 1 kracht, en slechts 2maal 12 krachten by enkele buien getekend. Zoo men alles middelde, zoude de windkracht na genoeg op 4 komen.

Deeze Maand heeft in regen 't geheel jaar vergoed: daar is 86 lynen regen gevallen, en 62 uitgewaassemd: door de geduurige afwassching der lucht, zal dezelve fris geweest zyn, uitwyzens de Zieken en Dooden Lysten.

Barometer,

Barometer, Hoogſte 29. 5½. Laagſte 28. 5. Middelb. 28. 11¼.

Thermometer, H. 79. L. 56. M. 67½.

Winden, Stil 15 m. 1 kr. 29 m. 12 kr. 2 m. na genoeg 3 kr.

Lucht, Held. en omtr. Held. 37 maal Betr. en zeer Betrokk. 34 maal, Regenbuien 17 maal.

Regen, 86 lyn. Uitgewaasſ. 62 lyn.

AUGUSTUS.

In deeze Maand zyn begraaven

16 Mans Perſoonen.
20 Vrouws Perſoonen.
56 Kinderen.

Samen 92 Dooden.

Waar van aan de volgende Ziekten zyn Geſtorven, als:

2. Aan Beroerte.
4. —— Borſtziekte.
1. —— Colyk en Buikpyn.
1. Doodgebooren.
4. Aan Galziekte.
1. —— Geelzugt.
1. —— Hartklopping.
1. —— Kanker.
6. —— Koortſen.
12. Kraamkinderen.
1. Kraamvrouw.

 1. Aan

1. Aan Kwaade Keel.
1. —— Pleuris.
6. —— Roodvonk.
4. —— Rotkoortſen.
3. —— Sprouw.
16. —— Stuipen.
13. —— Teering en Uitgeteerd.
5. —— Verval van Krachten.
7. —— het Water Waterzugt.
1. —— Zenuwziekte.
1. —— het Zuur.

92. Overleeden.

Dus is de *Barometer* ſlechts 1 lyn onder, en 6½ lyn boven de middelhoogte geweeſt: heeft zeer weinige variatien in den dagelykſchen loop ondergaan; dus hebben ook de winden een zoo geringen Luchtſtroom, als 'er niet eens in de voorige maanden van 't Jaar geweeſt is, aangeduid: hier van daan ook, dat 'er denkelyk zoo weinig *Regen* gevallen is, en zulks nog wel altoos, als de Dampkring met electrique dampen vervuld was; blykbaar uit den 6den, 22ſten en 23ſten deezer maand; de eerſte twee dagen na het laatſte □ ☾.

De lucht is door het voorige gevallene, en nu weer uitgewaasſemde water, zoo met waterdampen vervuld geweeſt, dat 'er niettegenſtaande 'er maar 14 lynen regen zyn gevallen, 'er ſlechts 48 duim. zyn uitgewaasſemd.

Het is dus niet door de excesſive warmte van de maand AUGUSTUS, die ſlechts op den laatſten

ſten dag 's middags op 79° ſtond, en de laagſte op 59°. De middelbaare (uit die twee opgemaakt,) op 69 graaden: dat zeg ik deze vochtige Lucht gelegenheid gegeeven heeft tot eene belette uitwaasſeming, en bederf der vochten in 's menſchen lichaam, en tot een rottig dierlyk voedſel, en bederf in de ſtilſtaande wateren, waar uit het bier gebrouwen wordt.

Gelyk om de korte nachten zeldzaamer N. L. gezien wordt, zo is het den 29ſten maar eens aangeteekend.

Barometer, Hoogſte 29 4½. Laagſte 28 9. Middelb. 29. 0¾.

Thermometer, H. 79. L. 59. M. 69.

Winden, Stilte 28 m. 1 kr. 35 m. 4 kr. 2 m. 1 à 2 kr.

Lucht, Held. en omtr. Held. 42 m. Betr. en zeer Betr. 41 m. Regenacht. 6 m. Miſt 1 m.

Regen, 14 lyn. Uitgew. 48.

SEPTEMBER.

In deeze Maand zyn begraaven.

34 Mans Perſoonen.
31 Vrouws Perſoonen.
57 Kinderen.

Samen 122 Dooden.

Waar van aan de volgende Ziekten zyn Geſtorven, als:

1. Aan een Accident.

 4. Aan

4. Aan Beroerte.
1. —— Bloedspuwing.
9. —— Borstziekte.
1. —— een Breuk.
3. Doodgebooren.
11. Aan Galziekte.
2. —— Kanker.
1. —— Kinderziekte.
16. —— Koortsen.
19. Kraamkinderen.
2. —— Kwaade Keel.
2. —— Rotkoortsen.
1. —— Slaapziekte.
1. —— Sprouw.
11. —— Stuypen.
22. —— Teering en Uitgeteerd.
11. —— Verval van Krachten.
2. —— Water en Waterzugt.
2. —— het Zuur.

---

122. Overleeden.

De *Barometer* is in zyn laagsten stand $1\frac{1}{2}$ lyn beneden, en in zyn hoogsten $5\frac{1}{2}$ lyn boven de gemiddelde hoogte geloopen; ook heeft die geen groote dagelyksche veranderingen ondergaan: des niet tegenstaande heeft de windstreek en kracht zeer veranderlyk geweest; ook is het veelmaal buiïg en regenachtig weêr geweest, waar van 26maal aanteekening is gedaan, waar van de maand met die van JULY zeer veel overeenkomst heeft; zynde 73 lynen water gevallen, en 41 lynen uitgewaasfemd: Zo dat de lucht altoos met water vervuld is geweest, en de

de oorzaak tot die zelfde ſoort van Ziekte heeft aangehouden en vergroot is; waar van wy de gevolgen in de maand AUGUSTUS hebben aangeſtipt.

Deze onſtuimigheid van het weêr, dan niet uit de veranderlykheid van de hoogte en zwaarte der lucht-colom ontſtaan zynde, moet 'er een andere rede van zyn.

Deze is wederom gegrond in de menigte electique ſtoffen die zich by Donder, Weêrlicht en Noorderlichten geopenbaard heeft. Hier door is ook de luchtwarmte zeer veranderlyk geweeſt, by het regenachtig weêr heeft men koude, voor het overige vry warme dagen gehad; doch nu en dan op eenen enkelen dag zeer veranderlyk: al het welk zeer veel heeft toegebragt om de menſchen vatbaar te maaken voor Ziekten, uit bederf van vochten, en ſlapheid van vaten ontſtaande; gelyk vry wel met de opgegeevene Lyſt der Ziekten en Sterften in HAARLEM ſtrookt.

Barometer, Hoogſte 29. 3½ Laagſte 28. 8½. Middelb. 29. 0.

Thermometer, H. 80. L. 50. M. 65.

Winden, Stilte 15 m. 1 kr. 16 m. 12 en 10 kr. 3 m. na genoeg 4 kr.

Lucht, Held. en omtr. Held. 35 m. Betr. en zeer Betr. 28 m. Regenachtig 26 m. Dond. en Weêrl. 7 m. Noorderlicht 2 m.

Regen, 73 lyn. Uitgewaasſ. 41 lyn.

OCTOBER.

In deeze Maand zyn begraaven

43 Mans Perſoonen.
56 Vrouws Perſoonen.
62 Kinderen.

Samen 161 Dooden.

Waar van aan de volgende Ziekten zyn Geſtorven, als:

1. Aan een Accident.
2. — Beroerte.
2. — Bloedſpuwing.
6. — Borſtziekten.
1. — een Breuk.
3. Doodgebooren.
28. Aan Galziekte.
1. — Kanker.
26. — Koortſen.
13. Kraamkinderen.
1. Kraamvrouw.
1. Aan Rotkoorts.
1. — Slaapziekte.
17. — Stuipen.
29. — Teering en Uitgeteerd.
23. — Verval van Krachten.
1. — Vallende Ziekte.

3. Aan

3. Aan Water en Waterzugt.
2. —— het Zuur.

161. Overleeden.

De *Barometer* is 2½ lyn onder, en 8 lynen boven deszelfs middelſtand verloopen. By de laager ſtanden is het doorgaans regenachtig en ſtormig; by de hooger, vaſter weêr geweeſt. De grootſte veranderingen heeft men op, of na de quartieren en de Nieuwe en Volle Maan gehad. Ook is dan voor, of na dezelve, de lucht met electrique ſtoffen vervuld geweeſt; blykbaar uit den Donder, Weêr- en Noorderlichten, als dan voorgevallen. Hier van daan waarſchynelyk ook het ſtormig weêr na den 14den, 19den en 22ſten; denkelyk ook het ſtormig en regenachtig weêr van den 27ſten tot den 30ſten dezer maand: Zynde deeze maand meer dan tweemaal zo veel water gevallen, dan uitgewaasſemd.

Dus is de Lucht doorgaans vochtig gebleeven, en de uitwaasſeming onzer lichaamen tegen gehouden, de vezelen verſlapt; en vermits de koude noch niet zo groot was, dat ze het bederf onzer vochten konde tegen gaan, zo heeft de grond der Ziekten in de voorige maanden van AUGUSTUS en SEPTEMBER vermeld, niet opgehouden, maar heeft op de Ziekte voor af bereide lichaamen des te zichtbaarder nadeelige uitwerkingen moeten veroorzaaken, hoe dezelfde oorzaaken langer poſt gevat hebben.

De minſte luchtwarmte is geweeſt 48. de grootſte 63, de middelbaare 55½ graaden. Noorder-

derlichten hebben met de langer wordende avonden weder zich beter kunnen vertoonen; dus zyn ze driemaalen in deeze maand gezien. ——

Barometer Hoogſte 29. 6. Laagſte 28. 7½. Middelb. 29. 0¾.

Thermometer, H. 63. L. 48. M. 55½.

Winden, Stilte 13 m. 1 kr. 19 m. ſtormig 4 m. omtr. 4. kr.

Lucht, Held. en omtr. Held. 9 m. Betr. en zeer Betr. 45 m. Regenacht. 19 m. Miſtig 5 m.

Regen, 15 lyn. Uitgewaasſ. 24 lynen.

NOVEMBER.

In deeze Maand zyn begraaven.

63 Mans Perſoonen.
76 Vrouws Perſoonen.
60 Kinderen.

Samen 199 Dooden.

Waar van aan de volgende Ziekten zyn Geſtorven, als:

5. Aan Beroerte.
16. —— Borſtziekte.
2. —— een Breuk.
2. Doodgebooren.
28. Aan Galziekte.
2. —— Kanker.
7. —— Kinderziekte.

56. Aan

56. Aan Koortsen.
13. Kraamkinderen.
1. Kraamvrouw.
1. Aan Pleuris.
2. —— het Roodvonk.
2. —— Rotkoortsen.
15. —— Stuipen.
1. —— de Tanden.
20. —— Teering en Uitgeteerd.
1. Verdronken.
19. Aan Verval van Krachten.
6. —— Water en Waterzucht.

199. Overleeden.

Nooit is 'er noch dit gansche Jaar zo groote ongestadigheid in den *Barometer* in onzen Dampkring geweest, als in deeze Maand, zynde gedaald 13½ lynen onder, en gereezen 7 lynen boven de middelhoogte van den *Barometer*, of Dampkring; 't geen $\frac{1}{16}$ van de geheele persing van den Luchtstroom uitmaakt: een verbaazend verschil op onze lichaamen, als men het in ponden gewigts wilde uitdrukken.

De grootste hoogten zyn gevallen in de voorste helft der maand op het laatste en eerste Quart. Maans, (teekenende de *Barometer* 29 duim en 5 lyn.) en drie dagen na Volle Maan stond de *Barometer* op het laagste 27 d. 8½. en van dien tyd af, tot het laatste Quartier, is dezelve in de laagste Standen gebleeven, verzeld met aanhoudende Regens: zo dat deze maand 4½ maal meer water gevallen, dan uitgewaassemd is; zynde de Regen 71, en de uitwaassemming 15 lynen.

Dewyl

Dewyl nu met de korter dagen, en het naderende Winterſaiſoen, de koude te gelyk met het ſtormig weêr, (uit de veranderlyke *Barometers* hoogte ligtelyk af te leiden,) is toegenoomen; en dus de uitwaasſeming van 'smenſchen lichaam noch meer belet, en door de vochtige lucht de vaten meer en meer verſlapt zyn, kan het niet wel anders zyn, of de Ziekten en Sterften moesten teffens toeneemen.

In deeze maand is driemaal Noorderlicht; doch geen Donder of Weêrlicht aangeteekend.

DECEMBER.

In deeze Maand zyn begraaven

51 Mans Perſoonen.
63 Vrouws Perſoonen.
39 Kinderen.

Samen 153 Dooden.

Waar van aan de volgende Ziekten zyn Geſtorven, als:

2. Aan Beroerte.
2. — Bloedſpuwing.
12. — Borſtziekte.
1. — Colyk.
3. Doodgebooren.
8. Aan Galziekte.
2. — Kanker.
4. — Kinderziekte.

22. Aan

22. Aan Koortſen.
13. Kraamkinderen.
1. Kraamvrouw.
1. Aan Kwaade Keel.
1. — Kramp.
4. — Pleuris.
1. — Roodvonk.
1. — Rotkoorts.
1. — Slaapziekte.
5. — Stuipen.
1. — Tanden.
22. — Teering en Uitteering.
1. — Toeval of Geſtikt.
1. — Verſtopping.
31. — Verval van Krachten.
12. — Water en Waterzugt.
1. — het Zuur.

153 Overleeden.

Even zo ongeſtadig, als in de voorige maand, is de loop van den *Barometer* en hoogte van de Lucht-colom geweeſt; dies wy hier niet zullen herhaalen het geene wy daarop in de voorige maand hebben aangeteekend. Ook is de lucht even vochtig geweeſt: daar is viermaal meer water gevallen dan uitgewaasſemd.

Even onbedaard is ook de Luchtſtroom geweeſt; ja men heeft zelfs 14maal ſtormig weêr aangeteekend. Het rottig bederf in onze vochten,

ten, door de vochtige lucht, zou dan even ſterk by ons geſtel hebben blyven woeden, had de Vorſt in het laatſte der maand niet de waterdeelen in onze lucht bevrooren, en 'er dus uitgeſlooten; de lucht drooger, en voor onze vaſte deelen verſterkender, en de vochten rotting weerende gemaakt; hier van daan, dat de Ziekte en Sterfte aan het ſtaan gebragt zyn.

Driemaal is 'er N. Licht en eens Weêrlicht aangeteekend.

Barometer, Hoogſte 29. 5½. Laagſte 27. 8. Middelb. 28. 6¾.

Thermometer, H. 54. M. 20. L. 37.

Winden, Stilte 10 m. 1 kr. 15 m. 12. 14. 16. kr. 14 m. 12. 14. 16 kr. 5 à 6 m.

Lucht, Held. en omtr. Held. 13 m. Betr. en zeer Betr. 39 m. Regen 39 m. Miſt 5 m. Hagel 1 m.

Regen, 70½ lyn. Uitgewaasſ. 19½ lyn.

BERICHT

Lijsten der Ziekten en Ouderdom der Overleedene Menschen, in Haarlem, van 't Jaar 1779.

Ziekte der Overleedenen.

3. Aan een Accident.
2. —— Benaauwdheid en Kramp.
25. —— Beroerten.
7. —— Bloedfpuwing.
100. —— Borftziekten.
5. —— Breuken.
1. —— Braaking.
3. —— Colyk.
1. —— Dauwurm.
31. Doodgebooren.
93. Aan Galziekten.
2. —— Geelzucht.
1. —— Hartklopping.
10. —— de Kanker.
21. —— Kinderziekte.
165. —— Koortfen.
3. —— Koudvuur.
121. Kraamkinderen.
14. Kraamvrouwen.
22. Aan Kwaade Keel.
1. —— Lammigheid.
3. —— Ontfteeking en Verzweering.
28. —— Pleuris.
2. —— Podagra.
51. —— Roodvonk.
12. —— Rotkoortfen.
7. —— Slaapziekten.
6. —— Sprouw.
123. —— Stuipen.
6. —— Tanden en Kiezen.
187. —— Teering en Uitgeteerd.
9 —— Toevallen en Onbekende.
2. Verdronken.
1. —— Verkoudheid.
6. —— Verftopping.
158. —— Verval van Krachten.
65. —— Waterzucht.
1. —— Wurmen.
2. —— Zenuw- en Vallende-Ziekte.
11. —— het Zuur.

1311. Overleeden.

Ouderdom derzelven.

Beneeden het Jaar				291
Van	1	tot	2	153
——	2	——	3	53
——	3	——	4	25
——	4	——	5	23
——	5	——	10	87
——	10	——	15	19
——	15	——	20	24
——	20	——	25	34
——	25	——	35	37
——	35	——	40	40
——	40	——	45	42
——	45	——	50	40
——	50	——	55	43
——	55	——	60	45
——	60	——	65	84
——	65	——	70	89
——	70	——	75	98
——	75	——	80	85
——	80	——	85	59
——	85	——	90	14
——	90	——	95	2
——	95	——	96	2
——	96	——	97	1
——	97	——	98	1
Onbekende en welkers Jaaren niet zyn opgegeeven				2
[*]				1311

[*] Vergeleeken met de Tafel in het voorgaande Bericht bl. 724.]

BERICHT
VAN DE
DOORGAANDE ZIEKTEN,
Van de INWOONDEREN *en hunne* LEVENSWYZE, *de* LUCHTSGESTELDHEID, *enz.*
IN DE STEDE
BEVERWYK.
DOOR DEN HEER
AGGE ROSKAM KOOL [*].

1. De Aart der Rot-koortſen was *Rheumaticq*, veranderende naar het *Putride*.

2. *Diarrhoeæ* zyn 'er geweeſt, maar geene *Dy-*

[*] De Leezer zal zich mogelyk, en niet ten onrechte verwonderen, dat de alom in de Nederlanden bekende en Vaderlandſch lievende Heer AGGE ROSKAM KOOL, hier onder den Rang der Geneesheeren geplaatſt worde. De rede is klaar, en zal uit het volgende genoegzaam blyken. Deeze Heer door de *Societeit* reeds uitgenoodigd geweeſt zynde, tot het opgeeven van eenen bekwaamen *Correspondent* voor de Stede BEVERWYK, werd ook door Wylen den Heere J. ENGELMAN daar toe verzocht. Waar op Zyn Ed. in dato den 19 *October* 1780. geliefde het volgende te melden. —— „ Ik ben met al myn hart geneegen om „ aan het gedaane verzoek te voldoen, met byvoe-

 „ ging

Dysenteriæ. De eerste was zeer sterk by eene braave fluxe Vryster, Dienstmaagd in een klein huisgezin zonder Kinderen; het huis was ruim en luchtig, staande alleen; de naaste buuren aan de Noord wel 40 voeten, en aan de Zuid-West zyde, meerder roeden daar van af. Alles was in dat huisgezin in de beste orde om gezond te leeven. —— Onder directie van den Heer DIRCKSEN gebruikte die Vryster Poeders van Rhabarber, met Notemoschaat en eenige

„ ging nochtans, dat ik, kennende myne eigene on„ bekwaamheid, niet durf op my neemen, om my in „ eene *Correspondentie* van dien aart in te laaten; wes„ halven voor de eer van die aanbieding, op de best „ mogelyk wyze bedanke. Om echter alles te doen, „ wat thans in myn vermogen is, gelieve U Wel Ed. „ te weeten, dat de Heer PETRUS DIRCKSEN, en die „ sedert verscheidene Jaaren in deeze plaats en hierom „ heen, zeer gelukkig gepractizeerd heeft, in het „ laatst voorleeden Jaar (1779.) Overleeden is, en „ dit my ontzet van het opdoen der kundigheden, „ welke vereïscht worden om een voldoende naauw„ keurig Bericht te geeven der Ziekten, welke in het „ Jaar 1779, hier en hier omstreeks, meest geweest „ zyn. —— Het voornaamste het welk ik van dien „ Arts zelve verstaan heb, en door eigene opmerking „ ben te weeten gekomen, is" [het geene boven is mede gedeeld]. —— „ Om de welmeenende *Societeit*, zoo veel in myn vermogen is, van een goed „ *Correspondent* in deeze Stad te voorzien, heb ik „ met mynen Vriend, den Heer HENDRIK VERVEER, „ gesprooken, die zich daar toe geheel bereidwillig „ toont; weshalven U Wel Ed. voortaan met Zyn „ Wel Ed. over de zaaken van die natuur gelieft te „ handelen, enz." Welke Heer deezen post dan ook volvaardig op zich genoomen en beloofd heeft de *Societeit* Jaarlyks van de noodige Berichten na 1779. te zullen voorzien.]

eenige Suiker, waar na zy volkomen herſteld is en thans gezond leeft.

3. Of de Ziekte al of niet *Epidemiſch* geweeſt zy, durf ik niet beſlisſende bepaalen. — Het komt my voor, dat de beſmetting, in alle ſterke afgangen, doorgaans plaats heeft, en dat kleenheid van Wooning, Zindelykheid, Morsſigheid, Ruimte, Manier van behandelen, en het wel of niet naauwkeurig oppasſen der Zieken, veel al toebrengt om het al, of niet beſmettelyk te doen zyn. Evenwel meen ik te mogen zeggen, dat hier geene beſmetting heeft plaats gehad.

4. Volgt uit myn gezegde, dat de Ziekte van zelve gekomen is.

5. In het Jaar 1779, zyn 'er hier en hier omſtreeks, ongemeen veel meerder zieken geweeſt, dan doorgaans; hoewel 'er niet meer, maar misſchien minder menſchen geſtorven zyn.

6. De Ligging deezer Plaats is, denk ik, zoo algemeen bekend, dat het onnoodig ſchynt, om 'er iets van te zeggen. Echter met een kort woord. —— Ze ligt op een ryzenden grond, welke zand is. Ten Z. O. op een afſtand van ruim duizend ſchreeden, is het Wyker-Meer, het welk niet ſchadelyk voor de gezondheid mag gehouden worden, dewyl het zout water is, en alle twaalf uuren vloeit en ebbe ondergaat; waar om de klei, onder het water, zelden bloot komt, als met harde Winden en Stormen uit het Zuid-Weſten. Weshalven de ſlyk nimmer

 reuk,

reuk, veel minder kwaade reuk geeft. De ruimte tusschen het Meer en deeze plaats is gevuld met schoon Weiland, sedert ruim vier eeuwen uit het meer aangespoeld. Van het N. O. door het Z. O. tot het Z. W. is deeze plaats door niets beschut. Men vindt hier geen Dyk; waar uit volgt, dat met laage Vloeden het Zuid-Ooster gedeelte onder water loopt, naar maate van de hoogte des waters, welke in *November* van het Jaar 1775 juist, of zeer na, zoo hoog geweest is als de Kerkvloed van het Jaar 1717, welke ik gezien en opgemerkt heb.

In den Herfst van 1776. was dat Vloeiwater hier, toen het op het hoogste was, 1 voet 2½ duim laager dan in 1775. ———

Van het Z. W. tot aan het N. O. is deeze plaats door geboomten gedekt, agter het welk de Duinen, en dies in het W. N. W. van hier, tot op het Zee-strand, een klein uur gaans breed zyn [*].

[*] Het overige deezer Stede en derzelver Inwoonderen betreffende is reeds in de *Prysverhandeling* ter zyner plaatse gemeld.]

LIJST

LIJST van de OVERLEEDENE Persoonen in de Stede BEVERWYK, voor iedere Maand.

1779.	Mannen.	Vrouwen.	Jongmans.	Jonge Dochters.	Kinderen.	te Samen.
January	1	2	0	0	2	5
February	2	1	0	0	1	5
Maart	0	0	0	1	1	2
April	0	4	0	1	2	6
Mey	0	0	0	0	0	0
Juny	0	0	0	0	0	0
July	1	1	0	1	3	6
Augustus	0	2	0	0	1	3
September	1	1	0	0	5	7
October	3	2	0	0	1	6
November	1	1	1	0	2	5
December	0	2	1	0	2	4
	9	16	1	3	20	49

Vreemdelingen zyn op deeze Lyst niet gesteld, om dat ze tot de Inwoonderen deezer Plaats niet behooren. Zynde dit getal zeer matig; naardien 'er in het Jaar 1780, 70; en in 1781, 86 Menschen Overleeden zyn; gelyk, op die Jaaren, onderscheiden blyken zal.

In het Jaar 1779. zyn Gebooren, 28 Zoons. 36 Dochters. Tweelingen, 1 Zoon en Dochter. 0 Zoon en Dochter. 1 Dood-gebooren.

A L K M A A R.

Van deeze Stad is, wegens het Overlyden van den Wel Edelen Gestrengen Heere J. Du Bois Holewerff, waar van zie het *Bericht* voor het IIIde Stuk deezer Verhandelingen, en aldaar bl. VIII. ditmaal geen *Bericht* kunnen medegedeeld worden: zynde de poogingen, welke de *Societeit* daar toe by herhaalde gelegenheden gedaan heeft, tot heden vruchteloos geweest. Men kan zich echter voor het toekomende eenen beteren uitslag belooven, naardien de Wel Ed. Heer N. Honcoop, *Med. Doctor*, en in die Stad practizeerende, de *Correspondentie* van dezelve op zich genoomen, en de Ziekten van 1780. voor het Tweede Boekdeel beloofd heeft te zullen inzenden. —

BERICHT

BERICHT
VAN DE
ZIEKTEN
TE
PURMEREND
EN IN DE
BEEMSTER.

DOOR DEN WEL ED. GESTR. HEER

A. J. MENGER,

Med. Doct. enz. enz.

****

In het Jaar 1779, zyn 'er weinig Ziekten in het begin van het zelve geweeſt; echter hebben zich in het laatſte van de maand *July*, in *Auguſtus*, meeſt in *September* en *October* alhier menigvuldiger vertoond, hoewel met geene *Diarrhoea* noch *Dyſenteria* verzeld; en zoo 'er die mogten geweeſt zyn, waren die veroorzaakt door het gebruik van ſterke verhittende Purgeermiddelen. De Kinderziekte is hier begonnen in de maand *October*. Myne Kinderen hebben die Ziekte het allereerſte gekreegen, hebbende die mede gebragt uit DE BEEMSTER, alwaar die al

al eenige weeken ſterk gewoed had, doch zeer goedaartig was, zynde 'er zoo veel my bewuſt is, in 't afgeloopen jaar geene aan Geſtorven.

De Koortſen zyn geweeſt Gal-koortſen.

De zieken klaagden eenige dagen over magteloosheid, voornamelyk des morgens opſtaande; over pyn in armen en beenen; flaauwhertigheid; waar op volgden koude rillingen, welke een half uur duurden; daar na over eene hette, waar op by de meeſten een zweet volgde. De Koortſen duurden 12 uuren, die dan om den anderen dag weder verhefteu, de aanvallen telkens vervroegen en de Koortſen langer duuren deeden, en eindelyk in elkander liepen.

De pols was in ſommigen, geduurende de eerſte dagen vol; in ſommigen radder dan natuurlyk; in ſommigen menigvuldig en rad; in vervolg van tyd zwak en rad.

De Tong was in ſommigen rood en vochtig, in anderen met eene witte korſt bedekt, welke in vervolg van tyd bruin werd, en by de herſtelling ſtuksgewyze afviel. — De Eetluſt was in 't geheel niet, of zeer gering: de ſmaak bitter: de dorſt zeer gering. De meeſten waren hardlyvig: de pis weinig en bruin.

Na dat 'er twee of drie aanvallen van Koorts geweeſt waren, klaagden allen over walging, en begonden geele en groene gal over te geeven: veelen loosden met het braaken lange ronde Wormen; klaagden over maagpyn, over een band in den bovenbuik, over groote benaauwdheid;

heid; fommigen over ondragelyke pynen in de linkerzyde des bovenbuiks, zoo dat de geheele ademhaaling 'er door belemmerd wierd; over hevige drukkende pyn in het hoofd, meest boven het linker oog, verzeld met duizelingen. de oogen waren geel; de flaap zeer weinig, afgebrooken, niet verkwikkende: wanneer de Ziekte toenam, fliepen fommigen, in den aanval van de Koorts, die om den anderen dag altyd de ergste was, den geheelen tyd door. Sommigen lieten hunne uitwerpfels en urine zonder bewustheid loopen. Anderen waren ylhoofdig. Indien de Koorts afliep, hielden deeze toevallen op: echter zyn de meeste voorgekomen, met in 't begin van de Ziekte een *Vomitorium* te geeven; dan, wanneer hier door geene groene gal geloosd wierd, was men genoodzaakt een tweede en derde te geeven [*]. Waar door veelen aanftonds zich niet alleen van voorgemelde toevallen bevryd bleeven, maar ook de aanvallen van Koorts minder werden, en fommigen aanftonds herftelden; die echter de Koorts behielden, werden door een aftrekfel van Rhabarber geholpen.

De Ligging van de Stad is rondfom in het water, tusfchen drie Meeren, en eene menigte laage Weilanden, met Slooten doorfneeden, waar in het water ftil ftaat; en in de drooge Zomers, die veele van water beroofd, wanneer de modder bloot geraakt, een kwaaden ftank ver-

[*] Vergeleeken met het *Bericht* van den Heere HULIN en anderen, die by herhaalde Braakmiddelen uitneemend wel in hunne Zieken flaagden.]

verspreidt. De Stad ligt rondsom in Wallen, met opgaande boomen beplant, welke aan de Inwoonderen aangenaame wandelingen verschaffen, vooral des avonds naar den eeten; en wanneer zy dan hunne wandelingen volbragt hebben, drinkt men op de stoep een kop Koffy.

In dit Jaar zyn Gebooren 92 Kinderen, als:

47	Jongens.
45	Meisjes.
Samen 52	
Gestorven 118	

BERICHT

BERICHT

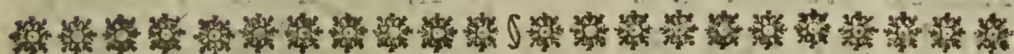
VAN DE DOORGAANDE EN SLEEPENDE ZIEKTEN, GELEGENHEID EN LEVENSWYZE DER INWOONDEREN TE

WEST-ZAANDAM.

DOOR DEN HEER

J. ROGAAR,

Med. Doctor.

In het Jaar 1779, zyn 'er tot aan de Maand *Augustus* toe, hier veel minder zieken geweest dan gewoonlyk. Omtrent de helft dier maand begonnen afgaande Koortsen op te koomen, die al meest twee soorten uitmaakten, *Galachtig* en *Zinkingachtig*; beide daar in overeenkomende, dat gemeenlyk de Lyder 2 à 3 maal om den anderen dag daar van wierden aangetast, en vervolgens daaglyks; maakende dus eene dubbelde anderendaagsche Koorts. Met het begin van *September* en tot aan het einde van *October* vermeerderden dezelve zoodanig; dat de minste huishouwdens geheel vry bleeven. Na welken tyd de Koortsen weder langzaam verminderden; laatende die geenen, welke daar aan geweest waren, zeer flets, en by het minste verzuim daar weder toe vervallen. Naar maate die Koortsen

ſen verminderden, ontſtonden derdendaagſche Koortſen, zoo enkelde als dubbelde, die zoo hardnekkig waren, dat veelen naar geene Geneesmiddelen luiſterden; in zoo verre dat ook nu nog ſommige Menſchen daar mede bezet zyn.

Wat nu den meer byzonderen aart der Koortſen aangaat; die is dezelve geweeſt, als wy gemeenlyk in 't Najaar hier gewoon zyn; hoewel het eene Jaar meerder, het andere Jaar minder, minſt wel als wy koele Zomers hebben; maar altoos veelvuldiger naar maate de Zomers niet aanhoudenheid warm is. Uit welke opmerking, my ſedert Anno 1745, wanneer ik hier ter plaatſe de oefening der Geneeskunde begonnen heb, altoos zoo voorgekoomen is, dat ik voorleeden Zomer dat beloop menigmaal voorzegd en de my beſt bekende behoedmiddelen veelen aangeraaden hebbe, die my geſcheenen hebben ook niet zonder dienſt geweeſt te zyn.

Buiten gewoone toevallen, behalven de genoemde, hebben wy niet van belang gehad. *Diarrhoeæ* zyn hier ſommige geweeſt; waar van de meeſte waren *Criticæ;* zoo dat de Lyder in het afgaan der vierde Koorts eene loſſe, roode, bloedige afgank krygende, de volgende Koorts reeds weinig aankwam, en de afgang van zelve ophield; ſchoon ik niets anders liet gebruiken, als eene matige hoeveelheid *Cort. peruv.* en leemig haver-gort water.

Eenige weinige *Dyſenteriæ cruentæ putridiſſimæ* zyn my voorgekoomen, dog die niet beſmettelyk waren, en waar aan ook niemand, zoo veel my bekend is, alhier geſtorven is.

Het

Het getal der Dooden is voorleeden Jaar op deeze plaats minder geweeſt, als in het voorgaande, hoewel het toen ook niet hoog was [*].

Zie daar myne aanmerkingen eenvouwdig voorgeſteld. Nu hoope ik dat het ook niet onaangenaam zal zyn, dat ik hier byvoege myne gedachten over de oorzaak en waare geſteldheid deezer hier zoo veelmaalen heerſchende Herfſtkoortſen.

Wy woonen, in een laag, waterachtig Land, en 'er wordt zeer menigvuldig warm Koffy en Theewater gedronken; dit maakt wel dat wy weinige waare inflammatore Ziekten krygen, en dat de ſteen in de Blaas, hier zoo zelden voorkomt, dat in ruim 35 Jaaren myner Practyk, ik ſlegts van vier gevallen in onzen omtrek weete, waar van alleen één op dit zoo volkryk Dorp: ook zien wy hier byna geene hevige *Scorbutus* meer, als alleen by Kinderen, maar dit maakt veele ſleepende Ziekten uit ſlapheid der vezelen ontſtaande; waar door ook, myns oordeels ontſtaat, dat de Gal krachteloozer wordt, houdende wel haar vetachtig beginſel, en ook eenigszins haare zoutachtigheid, maar veel verliezende van de zoo noodige bitterheid, die vereiſchte hoedanigheid ter goede ſpysverteering en weering van bederf. Wanneer nu de Herfſt nadert, en de opkoomende koude de dampen niet zoo hoog doet opryzen en verſpreiden, en onze

[*] Vergeleeken met de *Nederl. Jaarboek*. 1780. N°. 1. bl 92. maakende 27 Dooden minder uit, dan in het naaſt voorgaande Jaar.]

onze ongevoelige uitwaasseming verminderd; en wy daar en boven vaster spyzen beginnen te gebruiken, moeten (dunkt my) daar uit ontstaan verscheidene ongemakken, verschillende naar den aart der Menschen en bykoomende omstandigheden. Dat uit deeze oorzaak *Rheumatike* Koortsen ontstaan, denk ik, zal my kunnen toegegeeven worden. Maar aangaande de galachtige valt meerder bedenking. Doch, als ik de overgegeevene Galstoffe naauwkeurig onderzoeke, bevinde ik altoos die meest geil, vetachtig, zelfs in 't vyer brandende; maar zelden natuurlyk groen en bitter; wel eens Ærugineus groen, maar ook dan scherp knaagende.

Hier uit nu zyn myne gedachten, dat de Gal niet zoo zeer in hoeveelheid als wel in hoedanigheid zondigt; en wel voornamelyk gebrek heeft aan zyne natuurlyke bitterheid [*]. Op deeze Theorie hebbe ik altoos myne Practyk gegrond. Dus laate ik nooit scherpe Braakmiddelen gebruiken, die onze lichaamen te sterk aantasten: een kommetje sterke Thee met wat Keuken-zout is by my genoeg, als ik denk dat de Gal te veel in de maag opborrelt: ik gebruike ook geene aanhoudende Purgeermiddelen, vergenoegende my met een of tweemaal op den vryen tyd de darmen te zuiveren. Myne gewoone wyze is in den hevigsten dorst alleen flappe Thee te laaten drinken, maar by zeer kleine teugjes teffens; de dorst iets verminderende;

[*] Overeenkomende met alle waare bevindingen, en den grond leggende ter ontknooping van alle die verschynselen, welke men in deeze menigvuldig soort van Ziekten, daar in ontdekt.]

rende; dan Garsten-water met Citroen; het een of ander *Julapium Acidiusculum* of diergelyke, het bederf in de vochten wederstaande. Buiten de Koorts laat ik gebruiken bittere zoogenaamde bloedzuiverende Maagmiddelen, voornamelyk de *Gentiana*; en zoo de Koorts na de vierde reis, te rekenen om den anderen dag, niet mindert, gebruike ik, indien ik myn zin volgen mag, terstond den *Cortex peruvianus*, doch met bygevoegde bittere middelen; dat meest altoos wel slaagt. Zoo ook voor de aanhoudende fletsheid vinde ik de meeste nuttigheid in aanhoudend gebruik van Pilletjes uit het *Extr. Gentian. Extr. cort. Peruv.* en iets, maar zeer weinig van de *Pilulæ Ruffi*: Armelyke lieden laat ik veel al buiten de Koorts gebruiken een sterk aftreksel met kookend water van *Gentian. Trifol. aq.* en *Card. bened.* met bydoening in den beginne van zeer weinig *fol. Senn.* en dezelven beteren zoo spoedig en gemaklyk als by wien de allerjuiste Methode wordt opgevolgd. In allen verbiede ik altoos alle vettigheid, als die ik ondervinde zekerlyk nadeel te doen, ja maar eenmaal onmaatig gebruikt, de Koortsen op nieuws te doen weder koomen. In de te hooggaande *Diarrhoeæ* en *Dysenteriæ*, tot de aller putredineuste, met inzicht om de scherpte te verstompen, de te groote toevloed van vochten te verminderen, het bederf tegen te staan en de vezelen te versterken, den *Cortex. Peruv.* [*] met even veel *Gummi Tragacanth.* tot poeders gemaakt van 20 greinen, somtyds met byvoeging van *Laud. pur.* som-

[*] Overeenkomende met de wyze van den Heere HULIN en anderen.]

ſomtyds niet, na de omſtandigheden waren. Van deeze liet ik dikwyls één gebruiken, zoo droog als mooglyk, geen vocht daar op geevende; laatende geduurende dien tyd den Lyder niets anders gebruiken als by tusſchenpoozingen een weinig havergort met water gekookt tot dunne brei: Tot heden toe is my dit altoos wel gelukt.

Behalven nu deeze Koortſen hebben in het afgeloopen Jaar 1779. hier ook nog meer dan gemeenlyk geheerſcht *Febres Scarlatinæ* en *Purpureæ*, met hevige inflammatie in de Keel, voornamelyk der *Tonſillæ*; waar aan ook ſommige Overleeden zyn: echter zyn die Koortſen in 1778. veelvuldiger en zwaarder geweeſt. Van de *Variolæ* heb ik gehoord, dat 3 à 4 Kinderen daar mede bezet geweeſt zyn; maar zelve heb ik die niet gezien.

(*was geteekend*)

J. R O G-A A R, *Med. Doct.*

WESTZAANDAM,
den 27 November
1780.

A A N-

KORT VERSLAG DER ZIEKTEN, DIE TE AMSTERDAM *In het* Najaar 1779, *het meeste hebben geheerscht*,

DOOR DEN HEER

. . . . [*].

De aanhoudende Droogte en Warmte, al vroeg in 't Voorjaar begonnen, lieten geen twyffel over, of in een Land als wy bewoonen, laag en waterig, zouden zich schielyk de gevolgen daar van in 't midden van den Zomer en het Najaar doen bespeuren, gelyk ook door de uitkomst bevestigd werd. Want in *July* begonnen reeds de Najaars-koortsen veel menigvuldiger, zwaarder en met gevaarlyker toevallen vergezeld dan gewoonlyk.

De

[*] Welke Heer verkoozen heeft om niet genoemd te worden, hoewel Zyn Wel Ed. by de *Societeit* als een Man van beproefde kunde en geleerdheid bekend is.]

De voorgaande Toevallen waren lusteloosheid, eene tegengewoone vermoeijing, walging, neiging tot braaken, eene beslagene tong, eene vermoeiende pyn door alle de geledēren, en voornamelyk in de armen en beenen. Hier op volgden doorgaans Koortsen.

De Koortsen kwamen onder verschillende gedaanten, doch waren in haaren aart dezelfde afgaande Koortsen, alledaagsche, anderendaagsche en derdendaagsche. Waar onder ook veele remitteerende Koortsen; die eindelyk tot continueele overgingen, of zich in den beginne zoo vertoonden: in sommigen werden ze schielyk hevig en met gevaarlyke toevallen vergezeld. In anderen namen de Koortsen langzaamer hand toe. In de Tusschenpoozende werden de aanvallen zwaarder en langduuriger. De goede dagen bleeven niet meer geheel vry van Koorts. De Koortsen gingen in veelen met geen zweeten af: in sommigen met een koud zweet.

De meeste toevallen waren braakingen, doodelyke benaauwdheden, pynen in het hoofd en in de geledingen, vooral in de beenen. Hier mede ging eene drooge beslagene tong vergezeld: vervolgens voegden zich hier veelmaalen by de Sprouw, Hik, Ylingen, Stuipen enz. eene schielyke verzwakking.

De beste Geneeswyze werd bevonden in den beginne van de Ziekte Braak- en ontlastendemiddelen te geeven, waar door veeltyds eene groote menigte bedorvene en verrotte stoffen, inzonderheid eene groote menigte Gal ontlast werd. Intusschen diende men wel te letten op de

de hevigheid der Koortſen en de krachten der Lyderen, om wanneer de Koortſen heviger wierden met gevaarlyke toevallen en bykomende zwakte van den Lyder, niet langer met ontlaſtende middelen aan te houden; maar by tyds door den Koortsbaſt tegen te gaan. In ſommige gevallen van gevaar en hevigheid van Koortſen, byzonder indien de Ziekte reeds eenige dagen geduurd had, eer men Geneeskundige hulp te baat geroepen had, was 't noodzaakelyk aanſtonds zonder ontlaſtende middelen vooraf, de Lavementen uitgezonderd in 't aflaaten van de Koorts met den Koortsbaſt te beginnen, en wel in eene zeer ſterke gifte.

De Ziekte op deeze wyze behandeld, werd wel in veele gevallen gevaarlyk, maar niet doodelyk, als in eenige weinige, door bykomende omſtandigheden. Men kon zelfs verzekerd zyn op deeze wyze in de geneezing te zullen gelukken, als men de Ziekte van den beginne af behandeld had.

In 't laatſte van *September* en *October* kwamen 'er Buikloopen by de Koortſen, die in den eenen min, in den anderen meer hevig waren, en niet te ſchielyk dienden geſtuit, maar wel gematigd te worden. Rhabarber werd hier in 't beſte gevonden. In eenige weinigen was het een Persloop, doch die niet beſmettelyk was voor de Omſtanders en Oppasſers; en daarom niet kan gebragt worden tot dien beſmettelyken Persloop, welke op andere Plaatſen zoo deerlyk gewoed heeft.

In *November* en *December* hielden de Koortſen

nog al aan, maar veranderden eenigszins van gedaante; dewyl ze zich meer vertoonden als Borst-ziekten, en het Zyde-weê. By veelen had ook zwaar hoesten plaats. Men ontdekte ook op deezen tyd zwaare Verkouwdheden, die langer dan gewoonelyk duurden, en niet zonder Koorts afliepen. Het Aderlaaten was het middel niet ter geneezinge in deeze Koortsen: meesten tyds deeden herhaalde Aderlaatingen nadeel, en waren somtyds doodelyk. Daar waren evenwel gevallen, byzonder in volle bloedryke gestellen, daar het Aderlaaten met voorzichtigheid in 't werk gesteld van dienst was.

Het bloed was in die geenen, die hevige Koortsen hadden, in 't algemeen slymerig en los, en scheide zich niet van een, als gewoonlyk; maar toonde meer eene geneigdheid tot rotting aan.

Ipecacuanha werd het beste Braakmiddel bevonden in deeze Koortsen, en beter dan de *Tartarus emeticus*. In 't begin, daar de beschreevene teekenen alleen nog waren zonder Koorts, gelukte het somtyds, door Braak- en Ontlastende middelen, de Koorts voor te koomen.

Het getal der Dooden is hier merkelyk meerder geweest dan wel in andere jaaren; doch op verre na niet naar het getal der Ziekten. Dit moet plaats hebben in alle Najaars-Koortsen, die de hulp der Geneeskundigen noodig hebben, byzonder in groote Steden, daar 't gemeen de grootste hoop uitmaakt; dewyl die meestentyds niet tydig genoeg naar hulpe omzien, en dan nog veel in onkundige handen vallen.

In *September* is 't getal der Dooden weeklyks geweest boven de 150, en in 't laatste van de zoo genoemde maand boven de 200. In *October* werd het getal weeklyks nog hooger gevonden, en wel meest boven de 250 Dooden, tot 300 toe. In 't begin van *November* was het weeklyks getal 300, en daar omtrent, de geheele maand. In *December* was het zelve minder; en kwam ten naasten by op 250. 't geheele getal der Dooden in dit Jaar is geweest 9518; dat van het voorgaande Jaar 7791: dus 1727 meer Dooden dan in 't Jaar 1778 [*].

De *Kinderziekte* heeft hier ook in het Najaar gegrasseerd, doch is niet zeer hevig, of kwaadaartig geweest; maar heeft evenwel, gelyk altyd, verscheidenen weggesleept: 't juiste getal hier van is niet te bepaalen.

[*] Een generale Doode Lyst van 1701 tot 1780 incluis, als mede eene byzonder van 1773 tot 1780, wegens het getal der Dooden in iedere week, vindt men aan het einde deezer Berichten bl. 781. en de noodige verklaarende uitbreiding daar van in de *Gen. Nat.* en *Huishoudkundige Jaarboeken*, IV. Deels, II. Stuk, bl. 92.

AANTEEKENINGEN
OMTRENT DE
KOORTSEN
Welke in den Zomer van het Jaar 1779,
HIER IN
AMSTERDAM
HEBBEN GEREGEERD.

DOOR DEN HEER
J. R. DEIMAM,
Med. Doctor.

In de Maand *July* vertoonden zich deeze Koortsen, en wel met de volgende *Symptomata*. In den aanval der Ziekte was de pols vol en gespannen; vergezeld in de meeste gevallen met Braakingen van Gal-stoffen. De tong was zeer beslagen. Zwaare pyn vooral in 't voorhoofd; weinig koude, maar dies te meer hitte. De tweede aanval was niet tegenstaande de aangewende hulpmiddelen in de meeste gevallen nog heviger, vergezeld met *Delirium*.

Deeze Koortsen waren by de meesten, in den beginne weinig remitteerende, maar gingen in *Continuas* over: doch dezelve veranderden naar eene spoe-

ſpoedige hulpe in *Tertianæ*, *aut Simplices*, *aut duplicatæ*.

By de meeſte Lyders ontdekte zich eene bedorvene Galſtoffe in de eerſte wegen; doch naarmaate deeze ſtoffe meerder in het bloed was overgegaan, waren ook de Koortſen heviger en aanhoudender.

De Geneeswyze beſtond voornamelyk in het ſpoedig toedienen van een Braakmiddel, in 't byzonder uit de *Ipecacuanha*. De Laxeermiddelen waren in den beginne dienſtig; doch in 't vervolg waren dezelve meerder nadeelig, uit hoofde van de groote verzwakking, waar over de Lyders reeds aan den derden dag begonden te klaagen. De Aderlaatingen waren in 't algemeen zeer nadeelig.

Ik heb bevonden, dat na den 2den of 3den aanval der Koortſen, de *Kina* met *Acida vegetabilia* noodzaakelyk was. En de uitkomſt leerde ook hoe nuttig deeze middelen waren; ja ſomtyds heb ik na den eerſten aanval de *Kina* moeten geeven, na alvoorens een Braakmiddel voor af te laaten gaan.

Het gevaarlykſte *Symptoma* by deeze Ziekte was de *Angina*. De *Gargarismata Acida*, en voornamelyk de *Veſicatoria* waren de kragtigſte middelen, en voornamelyk heeft het laatſte altoos de gewenſchte uitwerking gedaan. De *Cataplasmata* waren nadeelig.

Van deezen aart bleef de Ziekte, hoewel met eenige verandering tot in de maand van *September*,

ber, als wanneer de Ziekte by de meeſten met eene pyn in de zyde zich openbaarde; welke pyn echter in de meeſte gevallen door de Aderlaating vermeerderd wierd. Dit *Symptoma*, 't welk van een Rheumatiken aart was, en voornamelyk aan de toeneemende koude moeſte toegeſchreeven worden, veranderde in 't algemeen niets in de Geneeswyze; maar het beſte middel daar tegen was het opleggen van een Spaanſche Vlieg-pleiſter, doch ſomtyds verminderde reeds deeze pyn door een toegediend Braakmiddel.

Ik heb nog opgemerkt; dat in de maanden *July* en *Auguſtus* by ſommige Lyders de Ziekte gepaard ging met een ſoort van ſcharlaaken uitſlag, welke vervolgens eene ontvelling van de huid maakte [*].

(*was geteekend*)

J. R. DEIMAN.

AMSTERDAM,
den 13 Juny
1780.

[*] Vergeleeken met de *Berichten* van UTRECHT enz.]

LIJST

Byzondere LIJST der in iedere Week binnen AMSTERDAM OVERLEEDENEN, van 't Jaar 1773 tot 1780. medegedeeld door den Heer J. C. INSFELDT, *Med. Doctor.*

1773	1774	1775	1776	1777	1778	1779	1780
2 Jan.	1 Jan.	7 Jan.	6 Jan.	4 Jan.	3 Jan.	2 Jan.	1 Jan.
188	131	132	185	218	172	149	201
212	122	132	187	260	191	156	255
231	140	152	225	277	196	181	265
229	169	154	250	221	187	174	315*
184	131	173	232	245	132	160	293
176	138	148	278	216	168	192	296
191	140	109	200	180	150	155	274
201	163	136	147	200	141	166	229
172	115	123	158	202	139	117	216
170	119	104	137	190	149	159	188
160	119	119	140	141	142	152	190
164	116	121	160	165	132	155	158
162	108	108	137	191	131	136	139
27 Maart.	26 Maart.	1 April.	30 Maart.	29 Maart.	28 Maart.	27 Maart.	25 Maart.
2440	1711	1711	2436	2706	2030	2052	3019
Totaal. 2440	Totaal. 1711	Totaal. 1711	Totaal. 2436	Totaal. 2706	Totaal. 2030	Totaal. 2052	Totaal. 3019
Anno 1773	Anno 1774	Anno 1775	Anno 1776	Anno 1777	Anno 1778	Anno 1779	Anno 1780

1773	1774	1775	1776	1777	1778	1779	1780
3 April.	2 April.	8 April.	6 April.	5 April.	4 April.	3 April.	1 April.
149	128	148	114	173	130	118	135
167	132	142	158	171	155	158	156
183	138	117	159	137	126	149	171
155	138	132	136	166	117	135	138
180	123	156	122	172	143	147	161
203	136	118	139	169	130	154	149
211	98	121	147	160	114	172	145
195	122	124	115	168	131	148	142
156	108	138	147	164	121	159	143
159	116	127	152	146	138	156	144
134	135	136	119	137	111	142	145
130	119	137	113	139	143	127	131
113	127	104	96*	122	129	144	141
26 Juny.	25 Juny.	1 July.	29 Juny.	28 Juny.	27 Juny.	26 Juny.	24 Juny.
Totaal. 2135	Totaal. 1620	Totaal. 1700	Totaal. 1717	Totaal. 2024	Totaal. 1688	Totaal. 1909	Totaal. 1901
Transp. 2440	Transp. 1711	Transp. 1711	Transp. 2436	Transp. 2706	Transp. 2030	Transp. 2052	Transp. 3019
Somma 4575	Somma 3331	Somma 3411	Somma 4153	Somma 4730	Somma 3718	Somma 3961	Somma 4920
Anno 1773	Anno 1774	Anno 1775	Anno 1776	Anno 1777	Anno 1778	Anno 1779	Anno 1780

1773	1774	1775	1776	1777	1778	1779	1780
3 July.	2 July.	8 July.	6 July.	5 July.	4 July.	3 July.	1 July.
127	107	106	117	136	137	141	133
138	117	117	117	123	135	162	156
132	91*	110	124	138	148	142	120
128	103	129	111	128	151	128	130
143	97	124	120	117	124	152	130
110	103	134	125	103	141	135	110
131	105	129	109	105	136	138	151
141	115	163	161	111	136	138	129
134	108	167	181	116	134	144	138
144	111	182	186	107*	149	182	146
141	120	188	225	136	147	180	179
135	142	185	243	143	170	227	191
162	123	179	197	147	187	200	192
25 Sept.	24 Sept.	30 Sept.	28 Sept.	27 Sept.	26 Sept.	25 Sept.	23 Sept.
Totaal. 1766	Totaal. 1442	Totaal. 1913	Totaal. 2016	Totaal. 1610	Totaal. 1895	Totaal. 2069	Totaal. 1905
Transp. 4575	Transp. 3331	Transp. 3411	Transp. 4153	Transp. 4730	Transp. 3718	Transp. 3961	Transp. 4920
Somma 6341	Somma 4773	Somma 5324	Somma 6169	Somma 6340	Somma 5613	Somma 6030	Somma 6825
Anno 1773	Anno 1774	Anno 1775	Anno 1776	Anno 1777	Anno 1778	Anno 1779	Anno 1780

1773	1774	1775	1776	1777	1778	1779	1780
2 Octob.	1 Octob.	7 Octob.	5 Octob.	4 Octob.	3 Octob.	2 Octob.	30 Sept.
141	129	165	196	159	165	221	212
129	142	188	185	182	165	190	250
132	112	207	200	156	167	312	248
120	122	237	187	172	166	269	275
146	104	241	156	241	207	278	277
124	130	219	215	278	163	300	279
144	134	192	217	258	164	300	300
129	139	200	221	249	186	303	306
140	134	211	252	204	161	296	284
127	142	214	254	193	180	288	258
139	157	153	213	178	149	271	249
128	155	161	245	162	166	236	252
160	142	182	272	167	139	224	267
	134						254
25 Dec.	31 Dec.	30 Dec.	28 Dec.	27 Dec.	26 Dec.	25 Dec.	30 Dec.
Totaal. 1759	Totaal. 1876	Totaal. 2570	Totaal. 2813	Totaal. 2599	Totaal. 2178	Totaal. 3488	Totaal. 3711
Transp. 6341	Transp. 4773	Transp. 5324	Transp. 6169	Transp. 6340	Transp. 5613	Transp. 6030	Transp. 6825
Somma 8100	Somma 6649	Somma 7894	Somma 8982	Somma 8939	Somma 7791	Somma 9518	Somma 10536
Anno 1773	Anno 1774	Anno 1775	Anno 1776	Anno 1777	Anno 1778	Anno 1779	Anno 1780

LIJST der OVERLEEDENEN, van het Jaar 1701 tot 1780, binnen de Stad AMSTERDAM; medegeeld door den Heer J. C. INSFELDT, *Med. Doctor* [*].

Jaar.	Getal.	Jaar.	Getal.	Jaar.	Getal.
1701	7308	1728	11164	1755	6512
1702	8969	1729	9618	1756	7011
1703	6666	1730	8912	1757	8089
1704	8053	1731	8383	1758	7189
1705	7362	1732	7332	1759	7771
1706	6000	1733	10691	1760	7700
1707	7040	1734	7764	1761	7761
1708	7299	1735	6533	1762	8412
1709	6529	1736	9206	1763	7294
1710	7661	1737	9291	1764	8585
1711	7247	1738	7762	1765	7722
1712	6814	1739	7507	1766	7279
1713	6922	1740	10056	1767	6999
1714	8101	1741	9864	1768	9656
1715	7633	1742	7351	1769	8119
1716	7078	1743	7043	1770	7402
1717	7451	1744	7994	1771	7983
1718	8644	1745	8019	1772	10609
1719	9726	1746	6977	1773	8100
1720	7819	1747	8368	1774	6649
1721	7632	1748	9770	1775	7895
1722	8421	1749	9162	1776	8982
1723	7119	1750	8596	1777	8939
1724	7622	1751	6534	1778	7791
1725	6787	1752	6969	1779	9518
1726	9255	1753	8582	1780	10536
1727	13751	1754	7161		

[*] Deeze Lyst, schoon die wel door den Druk gemeen gemaakt en te AMSTERDAM te bekomen is geweest; insgelyks de nevensgaande, in de *Gen. Nat.* en *Huish. kundige Jaarboeken* IV. D. II. St. p. 66. geplaatst is, werden nochtans door wylen den Heere INSFELDT de *Societeit*, wegens haare byzondere nuttigheid, medegedeeld.]

BERICHT
OVER DE
GELEGENHEID.
DER STAD
WEESP
EN
WEESPERKERSPEL.

DOOR DEN HEER
J. HOUTMAN, TH. Z.
Med. Doctor.

De Stad WEESP ligt aan de Rivier de VECHT, een half uur ten *Zuid- Zuid-Westen* MUIDEN; omtrent twee uuren ten *Westen* NAARDEN; ruim twee uuren ten *Zuid Oosten* AMSTELDAM; ruim vyf uuren ten *Noorden* UTRECHT. De *Vecht* snydt haar van het *Zuiden* tot het *Noorden* in twee deelen; zoodanig, dat het *Oostelyk* gedeelte, slechts twee, en het overige, indien het mede bebolwerkt wierd, zes bolwerken zoude hebben. —— In de Stad is eene Schutsluis gelegen aan de *Vecht*, die hare uitwatering heeft in de *Amsteldamsche* Vaart, maakende eene gracht,

gracht, (de *Heere gracht*,) die het grootste gedeelte der Stad, rechthoekig met de *Vecht*, weder in tweën deelt; zoodanig dat het *Noorderdeel* ook twee bolwerken zoude kunnen beslaan. —— Nog vindt men hier in het *Zuidergedeelte* deezer Stad drie Grachten, welke alle rechthoekig hunne uitwatering hebben in de laatstgenoemde, en waar van de twee *Zuidelykste* met hunne andere einden gekromd zyn naar het *Oosten*.

De *Vecht* heeft in het Wintersaisoen gemeenelyk verscher water in de Stad, dan in andere saizoenen, en voornamelyk in heete Zomers, wanneer 'er niet veel waters van boven den *Rhyn* en *Leck* afkomt, is het veel al brak; zoo dat de *Amsteldamsche* Waterschuiten, het water somtyds één of twee uuren ver moeten haalen. Een tak deezer Rivier omringt het *Oostelyke* gedeelte twee bolwerken ver, en wordt daar door eenen dam gestuit.

De *Heeren Gracht* (boven genoemd,) waar de Sluis gelegen is, is zeer ruim; en, zoo de *Vecht* versch water heeft, heeft zy zulks mede.

De *Oostelykste*, der drie voornoemde grachten, (de *Grobbe*,) is zeer naauw en juist niet al te zuiver; 't welk veroorzaakt wordt, door dat eenige Branderyen, Mouteryen, enz. in de zelve hunne uitlozingen hebben; zy is zeer los van grond, zoo dat haare modder somtyds van zelve naar boven welt.

De tweede (de *Nieuwe Gracht*) is een frissche, zuivere en ruime gracht.

De

De derde, (de *Achter Gracht*) is zeer ſtinkend, op de zelve vindt men de meeſte *Branderyen*, die, benevens hunne Varkenshokken enz. in dezelve haare uitlozingen hebben; haare grond is zoo los dat 'er ſomtyds geheele ſtukken komen boven dryven; haare giſtinge zoodanig, dat de ganſche oppervlakte, voornamelyk by laag water en warme Jaargetyden, als met eene korſt overdekt is. Dit is, behalven de dampen der Branderyen enz. mede eene der oorzaaken van den ſtank die men op deeze Gracht ontwaar wordt. —— Alle de Grachten zyn aan wederzyde met boomen beplant, uitgenoomen het *Zuid-Ooſtelyke* gedeelte der *Achtergracht*.

In deeze Stad zyn ook twee lange en ruime ſtraaten, waar van de eene (de *Slykſtraat*) parallel ten *Zuiden* de *Heeren-gracht*, en de andere (de *Middenſtraat*) tusſchen de *Vecht* en de *Grobbe* gelegen is.

De overige zyn of dwarsſtraaten of ſteegjes, waar van weinige uitgezonderd redelyk wyd zyn.

De Stad is, gelyk te vooren gezegd is, ten *Ooſten* en *Zuiden* omringd door het water van de *Vecht*, en aldaar naar de Hedendaagſche Vestingbouwkunde verſterkt (*a*).

Dan, aan de *Weſt* en *Noordzyde* is zy omvangen door eene ſloot, by wyze van afſteekinge eener fortificatie.

De

(*a*) *Tegenw. Staat der Vereenigde Nederlanden*, VIIIſte Deel Bladz. 130.

De Huizen worden tegenwoordig berekend op omtrent *Vyfhonderd* (*) en de Inwoonders op *Tweeduizend* en *Achthonderd*, hier onder gerekend het Gast- en de Weeshuizen.

De grond heeft veel overeenkomst met het aangrenzend *Amstelland*, dus moerassig veenachtig (*a*).

De Huizen zyn hier veelal zeer vochtig, voornamelyk die op de *Nieuwstad* en *Achter-gracht* gelegen zyn.

Men vindt hier weinig van de zoo schadelyke Vuilnishoopen; wyl die dagelyks door de zorge der Magistraat ontruimd en naar buiten gebragt worden; het welk veel tot de frisheid deezer Stad toebrengt.

Dit zy genoeg over de ligging enz. van WEESP.

Het WEESPERKERSPEL strekt zicht vry wyd uit.

Ten *Oosten* WEESP ligt, de OOST, SPYKE en NESSE POLDER, paalende ten *Oosten* aan het *Naarder-Meer*, ten *Noorden* de *Muiderban*, ten *Westen* de *Vecht*, en ten *Zuiden* de *Vecht* en *'s Gravenlandsche Vaart*; deszelfs grond is Veen, vermengd met darry, zand en klai. Ten *Zuiden* der SPYKE en NESSE POLDERS, ligt de BROEK en HOLLANDSCH ANKEVEENSCHE POLDER,

(*) Uitmaakende ruim 730 Wooningen.

(*a*) BERKHEY, *Nat. Hist. van Holl.* I. Deel, p. 59.

DER, welke laatste, sedert het Jaar 1779, uitgeveend wordt. Men vindt aldaar meerder Veen dan in den voorgaanden. Ten *Zuiden* der Stad ligt de BEGGYNE en OVERAASVELDSCHE POLDER. De grond bevat in deezen meerder klai. Ten *Noorden* is de BLOEMENDAALSCHE POLDER gelegen. Zynde een Veengrond met circa, (hier minder daar meerder,) 6 voeten klai op denzelven. Ten *Westen* heeft men de GEMEENSCHAPS-POLDER; de grond byna als *Bloemendaal*, dan, meerder Veen.

Verder naar AMSTELDAM, aan de Zuidzyde der *Amsteldamsche Vaart*, heeft men de GEYN (of GAIN) en GAASPER POLDER: grond als vooren. *Oostlyker* doet zich de OUD BYLEMER POLDER op, grenzende aan het *Bylemermeer*, loopende de BAN verder bezuiden het *Bylemermeer* tegen de DIEMER EN OUDERKERKER BAN. De grond aldaar is zeer veenachtig met darry vermengd.

Omtrent een half uur ten *Westen* der Stad ligt eene buurt aan de GEYNBRUG, door welke het GEYN zyne uitwatering heeft in de *Amsteldamsche* Vaart. Het GEYN van deeze brug tot aan het Dorp ABCOUDE is een redelyk wyd water, aan weêrzyde mét eene ryweg, veelal met zwaare boomen beplant; aan het zelve liggen veele Lusthoven en Boeren-bruikers, welke een groot vertier in de Stad maaken.

Dit voorafgegaan zynde keeren wy weder tot WEESP.

De Branderyen van Moutwyn en Genever

maa-

maaken den voornaamsten handel der Ingezetenen uit. Dan, men vindt alhier nog ééne Brouwery (*), één Katoendrukkery (†), en eenige Looieryen. Voor het overige zyn alhier een groot getal Winkeliers, als Slagters enz.

De ligging der Stad aan de stroomende Rivier de *Vecht* brengt zeer veel toe aan de gezondheid der Inwoonderen; men kan ook het zelve, het welk de Zeer Gel. Heer VAN DEN BOSCH, in zyne bekroonde Verhandeling, aangaande SCHIEDAM te berde gebragt heeft, mede over WEESP zeggen (*a*). Daar en boven zyn de Wallen en het grootste gedeelte der Cingels thans van hunne boomen ontbloot; 't welk belet dat de schadelyke dampen in den omtrek deezer Stad blyven hangen.

De Levenswyze der Burgeren in het algemeen genoomen is zeer matig. Het Kalfs- Schapen- en Ossen-vleesch, is alhier zoo goed als in eene der Hollandsche Steden; UTRECHT, de BYLEMER, DIEMEN enz. voorzien WEESP, voornamelyk in den Zomer, rykelyk van Groenten, welke de gemeene Man, die meest uit Branders-knechts, Mole-

(*) Oudtyds waren hier zeer veele Brouweryen, en het Bier en Mol was zeer vermaard; het zelve werd voornamelyk naar LEIDEN gevoerd. Zie *Tegenw. Staat der Nederl.* VIII. Deel. pag. 137.

(†) Om een kwartier ten Zuiden deezer Stad, aan de *Vecht*, ligt nog een Catoendrukkery met haare kookerye; wier Drukkers alle in WEESP of in AMSTERDAM t' huis hooren.

(*a*) Zie *Holl. Maats. der Wetens.* XVIII. Deel, p. 376.

Molenaars, Turf- en Koorndragers, Mouters, enz. beſtaat, nog al voor tamelyken pryze koopen kan. Des Winters geneeren zy zich, veel al met Aardäppelen, Kool enz. waar by zy Spek kooken of braaden. Ja by ſommige wordt ſomtyds 's middags en 's avonds deeze koſt geſchaft. De Koffy en Thee zyn in het algemeen hier in een ſchrikkelyk misbruik, voornamelyk onder Vrouwen en jonge Meisjes; 't welk oorzaak geeft, tot *Depravatæ Digeſtiones*, *Cardialgiæ*, *Obſtructiones viſcerum abdominalium*, *Leucophlegmatia*; *Affectiones Hyſtericæ*, *Cephalalgiæ*, *Pedes oedematoſi*, enz. Myns oordeels kan een heldere Slok (*Klodder*) aan de Mansperſoonen die in de Branderyen enz. werken, maatig gebruikt, geen nadeel doen; men vindt hier, zelfs onder deeze Lieden die eenen hoogen Ouderdom bereiken, ſchoon zy van jongs af een maatig glaasje van hunnen Vaderlandſchen drank gedronken hebben.

In het het Voorjaar ſtrekt de *Panhaaring*, die zy of kooken, of bakken, of braaden, in hunne huishoudens tot eene groote vervulling.

De Ziekten, die uit de geſteldheid der Branderyen, Mouteryen, Molens enz. voortſpruiten zyn voornamelyk *Morbi catarrhales*, *Tuſſes*, *Rheumatismi*, *Peripneumoniæ nothæ*, *Pleuritides ſpuriæ* (*), *Aſthma*, en wel voornamelyk *ſpasmodicum.*

(*) De Geleerde Geever van het Bericht aangaande WEESP, zegt zeer wel, dat daar zelden *Peripn.* en *Pleuritides*, voorvallen, ten zy by groote hitte. Zie *Holl. Maatſch. der Wetenſchapp.* Deel XVIII. p. 230. Ik voor my heb in de Stad nog niet éénen waaren *Pleuritikus*

modicum, *Odontalgiæ*, *Cephalalgiæ*. *Pedes oedematosi*, *Obstructiones viscerum abdominal. Icterus*, *Hydropes* enz. Wat het *Asthma* aangaat: men vindt het zelve veel onder die lieden; (eertyds gebruikte men daar Westphalingers toe, dan, nu doen het ook al inboorelingen,) die de Ketels en Voorloopsbakken schoon maaken. Men zegt, dat deeze lieden, wanneer zy niet sterk Genever drinken, dit werk onmooglyk lang kunnen uithouden, zonder in een of andere kwaal te vervallen. —— Aangaande het stooken der Steenkoolen en Friesche Turf, of zulks nadeel doet, hier van kan ik voor het tegenwoordige nog geen echt verslag doen.

De Catoendrukkeryen, met derzelver Kookeryen en Plaatsnydery enz. zyn ook al oorzaak van

riticus geobserveerd. Het schynen my toe *Pleuritides Rheumaticæ* te zyn. 'Er gaat gemeenlyk eene ligte verkouwdheid voor af; de Ademhaling is niet zoo belemmerd, de pyn niet zoo vast (*fixus*), de pols niet zoo hard, als in eene waare *Pleuritis*. Zoo de pyn niet heel zwaar en de ademhaling niet zeer moeielyk is, doe ik zelden Aderlaaten: en indien ik het dan ordonneer, is ééne Aderlaating den meesten tyd tot verligting. Met goed gevolg bedien ik my van zachte uitwaasemende middelen; als *Decocta Aperitiva*, met den *Spir. Mindereri*, *Rob Sambuci*, *Stibium Diaphoreticum non ablutum recens*, *Acetum vini opt. &c.* Men zal mooglyk de oorzaak, waarom *Doct.* STEV BLANKAART, die alhier ook gepractiseerd heeft, het Aderlaten in het zydeweê afraadt, en wien het gelukte het zelve met zweetmiddelen te geneezen, hier in gelegen vinden, dat zulks misschien by zynen tyd ook veel al *Rheumaticq* was. Hy roemt in deezen zeer veel op zyne eigene ondervinding; gewagende ook nog van eenen *Weesper* Arts, die een boeksken tegen het Aderlaten uitgaf. Zie zyne *Nieuwlichtende Praktyk* 26. Hoofdst. pag. 106.

van veele Ziekten. In de Werkplaatsen der Drukkers, heeft men ook hunne Kachels om het Catoen te droogen; het welk deeze lieden, in den Zomer, wanneer zy voornamelyk werken, verschrikkelyk benaauwt. De meeste zien 'er zeer ongedaan uit. Men ondervindt dat deeze lieden veel al laboreeren, aan *Tusses Catarrhales*, *Pleuritides Rheumaticæ*, enkelde *Veræ*, *Peripneumoniæ*, *Anginæ*, *Inflammationes oculorum*; dit laatste wordt men gemeenlyk ontwaar onder die lieden, wier werk het is het Catoen te droogen, en wel voornamelyk in 't Voorjaar; dan, langzaamer hand gewennen zy zich aan deeze lucht, en dat toeval houdt zonder het gebruik van Geneesmiddelen op (*). Deeze opgegeevene Ziekten haalen zich meest zulke lieden op den hals, die veel sterken drank drinken, of zich, zonder wel gekleed te zyn, uit deeze ruwe werkplaatsen schielyk in de opene lucht begeeven. —— De Plaatsnyders die een zeer zittend leven leiden, laboreeren veel door hun sterk vooröverzitten aan *Dyspnœæ*, *Tusses*, *Morbi mucosi*, *Apepsia*, enz.

In de maanden *November* en *December* 1777, en *January* en *February* 1778. regeerde hier *Sporadicè* eene *Febris Scarlatina Anginosa*, voornamelyk onder de jonge lieden; dezelve scheen my

(*) Dit wordt men voornamelyk gewaar in de Drogery binnen deeze Stad, en wordt veroorzaakt door den Azyn op Yzer getrokken, die in de Verw komt. Ik heb meer dan eens de proef genoomen, om in dezelve eenige minuten te blyven; dan zulks was my onmooglyk, wegens, de *Vertigines*, *Tusses*, en *Dolor oculorum*.

my toe van eenen ontsteekingachtigen aart te zyn. Eene Aderlating was voldoende; *Remedia Antiphlogistica*, *Laxantia*, en *Gargarismata*, gemeenlyk uit *Oxymel. simpl. Sal. prunell.* en *Aq. Samb.*) gaven zeer veel verligtenis. Alle kreegen zy eene ontvelling der huid; by sommigen nam deeze Koorts door eene verzweering der oorklieren eene scheiding. Van het begin van *February* 1778, tot in de maand *October* regeerden alhier de Kinderpokjes (*Variolæ*) veelal *Discretæ*, enkelde *Confluentes*, veele kinderen zyn aan dezelve overleeden; byzonder de zulken die niets wilden gebruiken, of wier Ouders hun verhittende en verrotting verwekkende dingen, als sterke Thee met Saffraan, gekookte Schaapen keutels enz. toedienden.

De overige Ziekten die ik, zints drie Jaaren, dat ik alhier heb gepractiseerd, ondervonden heb; zyn *Febres vernales*, *Peripneumoniæ*, *Pleuritides Rheumaticæ*; *Morbi catarrhales*, *Dyspnææ*, *Tusses*; *Asthmata*, *Anginæ*, de overblyfsels der *Febres autumnales*; *Pedes oedematosi*, *Hydropes*, *Scorbutus*, *Phthisis*, *Hœmoptoë*, *Vermes*, *viscerum abdom. Obstructiones*: —— *Febres autumnales*, *Cholera*, *Dolores colici*, *Febres continuæ biliosæ*; zelden *putridæ*, *Tussis ferina*: Byzonder onder de Vrouwen *Odontalgiæ*, *Cephalalgiæ*, *Obstructiones Mensium*, *nimia earum Fluxio*, *Fluor albus*. Ik heb hier geene *Epidemiæ*, buiten de Pokken waargenoomen.

Wy zyn hier, God dank, van den *Persloop*, die reeds naby ons (te HUIZEN) is geweest, bevryd gebleeven. In den *Herfst* vindt men hier wel eens enkelde *Diarrhœæ*. . . . . .

Aan de *Vecht* schynen de Ziekten van denzelven aart als in de Stad. In het GEYN, GAASP, en BYLEMER zyn de Najaars-koortsen gemeenlyk zeer hardnekkig.

De BYLEMER en BYLEMERMEER is zeker de ongezondste streek in deezen oord (*a*). Voornamelyk neemt men hier de volgende Ziekten waar. *Morbi catarrhales*, *Tusses*, *Dyspnœæ*, *Rheumatismus*, *Pleuritis spuria*, *Peripneumonia notha*, *Obstructiones viscerum abdom. Icterus*, *Hydropes*, *Leucophlegmatia*; *Odontalgia*, *Cephalalgia*; *Morbi verminosi*, *Affectiones Hystericæ*; *Anorexia*, *Apepsia*, enz. *Inflammatore* Ziekten ontmoet men aldaar zeer zelden, ten zy onder de Bovenlanders, die de aangewonnene Moestuinen bewerken (*).

Ten besluite diene ik hier nog melding te maaken van het getal der Inwoonderen van WEESP; 't welk, by de laatste omschryvinge op 2777 gerekend werd, behalven de Godshuizen; welker Inwoonders, by het voorige gevoegd, een getal van ruim 2800 persoonen uitmaakt; waar by nog gerekend moeten worden 1000 Inwoonders van WEESPERKERSPEL (welke hunne kinderen alhier mede moeten laaten doopen, en hunne dooden begraaven,) te samen uitmaakende 3800 Inwoonders.

Aan-

(*a*) Zie *Holl. Maatsch. der Weetensch.* XVIII. Deel, pag. 281.

(*) BERKHEY, *Nat. Hist. van Holland*, p. 59. en de *Tegenw. Staat der Nederlanden*, VIII. Deel, pag. 148.

Lijst der Gedoopten in de Stad Weesp, in de Jaaren 1778 en 1779.

	Gereformeerden.			Roomfchen.			Lutherfchen.			In het Geheel.
	te Saamen.	Meisjens.	Jongens.	te Saamen.	Meisjens.	Jongens.	te Saamen.	Meisjens.	Jongens.	
Anno 1778.	84	41	43	36	23	13	19	8	11	139
—— 1779.	83	51	32	61	41	20	21	9	12	165
In twee Jaaren	167	92	75	97	64	33	40	17	23	304

Lijst der Gestorvenen in Weesp en Weesperkerspel, van 't Jaar 1770—1779.

	Jan.	Febr.	Maart.	April.	Mey.	Juny.	July.	Aug.	Sept.	Oct.	Nov.	Dec.	Geheel.
1770	11	18	8	13	14	5	9	5	16	6	3	10	118
1771	12	14	9	12	11	7	9	4	7	6	4	9	104
1772	10	8	5	7	15	9	13	9	14	13	10	15	128
1773	15	15	12	20	12	24	22	14	16	10	9	9	178
1774	5	11	8	9	10	10	9	11	7	8	5	12	105
1775	9	12	7	9	10	10	14	13	9	12	9	17	131
1776	20	9	6	14	9	7	9	9	13	9	13	14	132
1777	9	12	9	15	9	10	9	9	10	11	14	10	127
1778	18	11	15	17	18	21	15	16	15	11	7	11	175
1779	5	7	13	14	8	6	8	7	15	14	15	10	122
In 10 Jaaren	114	117	92	130	116	109	117	97	122	100	89	117	1320

Hoe veel 'er van zeeker Getal Gestorven, en hoe veel Inwoonderen men kan ftellen te woonen in Weesp en Weesperkerspel.

Anno 1770	zyn Geftorven	118	dat is 1 van de	32	Stellende	3776	Levendige Inwoonderen.
—— 1771	——	104	—— 1 ——	$36\frac{1}{2}$	——	3796	——
—— 1772	——	128	—— 1 ——	$29\frac{1}{2}$	——	3776	——
—— 1773	——	178	—— 1 ——	$21\frac{1}{2}$	——	3827	——
—— 1774	——	105	—— 1 ——	36	——	3780	——
—— 1775	——	131	—— 1 ——	29	——	3799	——
—— 1776	——	132	—— 1 ——	29	——	3828	——
—— 1777	——	127	—— 1 ——	30	——	3810	——
—— 1778	——	175	—— 1 ——	$21\frac{1}{2}$	——	3763	——
—— 1779	——	122	—— 1 ——	31	——	3782	——
Door elkaar	——	132	—— 1 ——	29	——	3828	——

Aanmerkelyk is het, dat onder het getal der Gedoopten van de Jaaren 1778 en 1779, te famen genoomen, gelyk uit het nevensgaande Lyſtje blykt, 131 Jongens, en 173 Meisjes gevonden worden; en dat dus alhier tegen omtrent 3 Jongens, 4 Meisjes gedoopt zyn.

Uit de hier bygevoegde Gisſinge en Tienjaarige Sterflyſt der Inwoonderen van WEESP en WEESPERKERSPEL ziet men: Voor eerſt, dat in de Grootſte Sterfjaaren, als 1773 en 1778, wanneer alhier de Pokken heerſchten, hier ſlechts van 21½ één begraaven is. Dit zal by veelen verwondering baaren, ja misſchien onwaarſchynelyk voorkomen; dan, wy durven van de echtheid deezes verzekering geeven. Dit zoude dan tot een bewys kunnen verſtrekken van de gezonde Luchtgeſteltenis enz. deezer Stad. Mogelyk zullen de dampen enz. die uit de Branderyen enz. opgeheven worden hier veel voordeel toebrengen.

Ten tweeden dat het Jaar 1779, nog beneden het Middenbaar Jaar 1776 geſteld moet worden.

HOLLANDSCHE STEDEN AAN DE ZUIDER-ZEE.

****

BERICHT AANGAANDE DE ZIEKTEN

Die in het Jaar 1779, *te*

NAARDEN,

Nevens een gedeeltelyk verslag van die, welken in de Onderhoorige Dorpen, *inzonderheid te* Huizen *geheerscht hebben.*

DOOR DEN WEL ED. GESTR. HEER

D. VAN BOSHUIZEN CRAANEN,

Med. Doct. enz. enz.

Naarden is in Gooiland vry hoog gelegen; inzonderheid de gronden, zoo als die aan de Oostzyde van de Stad natuurlyk zyn. Maar deeze gronden worden, en zyn ten deele op den afstand van 300 roeden rondsom de Stad tot die laagte afgezand, dat een gewoone Vloed der

der Zee dezelven zou kunnen overſtroomen. De afgezande Landen worden met veele breede vaarbaare Slooten doorſneeden, en zyn veelen reeds, van hooge Bouw-äkkers, en Houtgewasſen in Weilanden veranderd. De gronden zyn natuurlyk droog en zandig, en het wel- of pompwater, zoo daar, als in de Stad, zuiver en goed.

Maar aan de Weſtzyde zyn de natuurlyke gronden merkelyk laager, dan de afgezandene aan de Ooſtzyde. Het zyn laage Polders die beneden het binnewater liggende, door Moolens moeten droog gehouden worden.

Eene dubbelde gracht omringt de Stad; ten Weſten van dezelve, ligt de *Naarder-Meer*; ten Noorden beſpoeldt de Zee het Strand der Voorlanden, die ze 's Winters ook dikwyls overſtroomt.

Het getal der Inwoonderen weet men my niet met zekerheid op te geeven; maar naar de Jaarlyks ſtervenden, als men deezen op 65 bepaalt, het welk het middelgetal van 14 jaaren is, rekenende, zullen onze Inwoonders na genoeg 2166 beloopen: onderſteld, dat 'er van de honderd 3 kunnen gerekend worden te ſterven.

De levenswyze over het geheel genoomen is geregeld en ſtil.

De gemeene Man leeft 'er meeſt van Aardappelen, en Roggen-brood; zoo veel de bedeelinge toelaat. Sommigen hebben Spek, min of meer Zee-viſch; veelen gebruiken Meel- Gorten gekarnde Melkſpyzen; terwyl anderen zich

bedienen kunnen van verſchillende voedſels, welken het jaargety oplevert.

Ik heb opgemerkt, in eene 16 jaarige ondervinding, dat onder den gemeenen Man, by ons door den tyd, weinige zieken zyn.

In den vry algemeenen overgang der Ziekten, in het Jaar 1779, is deeze Stad aanmerkelyk verſchoond.

In het Voorjaar had men weinige zieken; maar met de maand van *Auguſtus*, openbaarden zich reeds de Najaars-Ziekten.

Eene goedaartige Buikloop werd hier en daar beſpeurd, doch zonder gevolg van den Persloop, waar van wy in de Stad geheel vry zyn gebleeven.

Maar aanhoudende verpoozende Koortſen zyn 'er, gedúurende de 4 laatſte maanden, veel geweeſt.

De *Phænomena* by deeze waargenoomen, ſchoon vry algemeen dezelfden, verſchilden echter in ſommigen, en hier door namen ze eene onderſcheidene gedaante aan.

De meeſten waren Gal-koortſen; ſommige, waar in de rottige ontaarting der vochten meer aanmerkelyk was, openbaarden zich waare Rotkoortſen te zyn.

Geenen verzeld van ſcherpe, hier en elders zich verplaatſende pynen, ſcheenen *Febres Rheumaticæ*

maticæ te weezen; terwyl wederom anderen met geene byzondere *Phenomena*, dan Ziekte en zwakheid gepaard gingen, en enkel aanhoudende Koortſen waren.

Beſmettelyk kon men ze niet noemen, dewyl ze tot huisgenooten, en omſtanders niet overgingen: ten ware, de meerdere algemeenheid hier toe gebragt wierd. Althans van eene van buiten aangebragte beſmetting zyn ze niet voortgekomen, maar van zelve ontſtaan.

Om het geheel zyn ze meeſt goedaartig geweeſt, zonder vlekken of uitſlag in de huid: eene enkele, die wegens groot verval van krachten, van alle kwaadaartigheid niet vry was.

Ten bewyze hier van, ſtrekt inzonderheid, dat 'er zoo weinigen aan geſtorven zyn: Zynde het getal van Dooden 74 geweeſt; 6 meer dan in 1778, waar in 'er 68 Overleeden zyn.

Eenige afgaande anderendaagſche, enkele derdendaagſche Koortſen, en andere ligtere ongeſteldheden, benevens weinige ſleepende kwaalen, gevoegd by de opgegeevene Koortſen, hebben het geheel uitgemaakt van de Ziekten, die in onze plaats zyn waargenoomen.

Met de byzondere *Phœnomena* deezer Koortſen behoef ik my niet op te houden: ik heb daar in geen merkelyk verſchil gevonden van de Beſchryving, daar van door anderen opgegeeven.

Vry algemeen hebben alle de Lyders, waar

 in

in de Ziekte hevig was, de Sprouw gehad, die by veelen verdeeld, wit en afvallende, benevens de daar by zynde kwyling, een voornaam middel schynt geweest te zyn, waar door de Ziekte haare scheiding maakte.

Het is der oplettenheid voorts waardig, dat dit soort van Koortsen hier, en in den omtrek zoo algemeen is, en jaarlyks plaats heeft; schoon niet in dien algemeenen overgang: daar in tegendeel waare ontsteekene Koortsen in vergelyking vooral met de eersten zoo zeldzaam zyn.

Zou de veeltyds vochtige dampkring wegens het menigvuldige water, en het misbruik der warme dranken, dat ook hier zoo in zwang gaat, door het verslappen der vaste deelen, en verdunnen der vochten, onze lichaamen daar toe niet meer en meer geschikt maaken?

De Geneeswyze, door den Heer DE MAN aangepreezen, is alleszins voordeelig bevonden.

Het nut dat de *Emetica*, in tyds gegeeven, hebben aangebragt, is zeer aanmerkelyk; in een en anderen is de kracht der Ziekte door dezelven zichtbaar gebrooken, en schoon ze zeer te duchten scheen, gelukkig afgeloopen.

Integendeel is in andere gevallen, waar in het gebruik der *Emetica* moest worden nagelaaten, of verzuimd was, de loop der Ziekte langduuriger, van eenen moeilyker nasleep, of doodelyk geworden.

De *Cortex Peruvianus* is, na de zuivering der eerste

eerste wegen, by veelen heilzaam geweest: daar eene groote zwakheid, en meer aanmerkelyke rottige ontaarting der vochten een versterkend-rotting-weerend middel vorderden.

Maar met geen minder voordeel heb ik my in deeze gevallen van de *Salix alba* bediend: niet in een' enkelen, maar in verscheidene Lyderen is het my met dit middel gelukt, wanneer het eerste zelfs onvermogend scheen.

In de langduurige nasleep van byblyvende zwakheid, aan dit soort van Koortsen zoo algemeen eigen, is het nut van dit Inlandsch middel my zoo blykbaar geweest, dat ik het der mededeeling vooral noodig oordeele.

In de daad, als een rotting- weerend- en versterkend middel, beantwoordt deeze bast nog dagelyks aan de verwachting, welke het getuigenis van anderen my 'er van had ingeboezemd.

Van de Zuuren, en vooral de Mineraale, hoe voortreflyk en heilzaam anders, heb ik minder gebruik kunnen maaken, wegens de veeltyds al vroeg zich vertoonende Sprouw, waar door de ontsteekene keel te gevoelig was, om de prikkeling der Zuuren te kunnen verdraagen.

Het geen ik van de Ziekten in de Stad heb kunnen berichten, stemt, ten aanzien der Koortsen, in veele opzichten over een, met het geen ik buiten dezelve, zoo veel ik gelegenheid gehad heb, die in ons *District* waar te neemen, ondervonden heb.

Dan

Dan dit niet tegenſtaande, heeft 'er op de Dorpen HILVERSUM, HUIZEN en LAAREN, merkelyk verſchil plaats gehad; waar van ik wenſchte een voldoenend *Bericht* te kunnen mededeelen.

Te HILVERSUM heeft met aanhoudende Koortſen eene byzondere Keel-ziekte geheerſcht; doch daar ter plaatſe geenen van deeze Lyderen gezien hebbende, kan ik dezelven niet naar genoegen opgeeven.

Te LAAREN is ook eene Keel-ziekte geweeſt; doch, of ze met die te HILVERSUM overeen ſtemde, durf ik niet bepaalen: althans zoo ze 'er overeenkomſt mede gehad heeft, dan is ze ten minſten te LAAREN goedaartiger geweeſt.

Van daar heeft men my bericht, gelyk ik ook in een enkel geval zelfs ondervonden heb, dat de Keel-ziekte eene *Angina Eryſipelatoſa* was, de ontſteeking oppervlakkig ſcheen, en de Ziekte met verdeelde, gunſtige, afvallende Sprouw, kwyling, zweet, en uitſlag in de huid ſcheidde, en veelal gelukkig afliep. De tyd, waar op meeſt deeze ſcheiding plaats had, is my niet onderſcheiden en bepaald opgegeeven; maar alleen, dat by allen, die herſteld zyn, de Ziekte zoodanig is afgeloopen.

Reeds op den 4den dag heb ik het begin deezer ſcheiding by eenen Jongeling gezien, die binnen weinige dagen geheel herſtelde.

Hy had geſtadige Koorts, eene hevige roodkleurige ontſteeking in de Keel, rykelyk eene witte,

witte, verdeelde, afvallende Sprouw, vry ruime kwyling, de pols ras en klein, een maatig zweet over het geheele lighaam, met uitſlag op de huid, hier met groote roode vlakken, elders met kleinere zich vertoonende: op het verſchynen van deeze *Phœnomena*, die denzelven dag zich geopenbaard hadden, vond de Lyder zich verligt en beter, en kon vry gemakkelyk drinken. De Natuur opvolgende, is onder het gebruik van een verkoelende Emulſie en verzachtende ſpoel- en gorgel-drank, de Ziekte binnen 8 dagen afgeloopen, en de Jongeling voorts ſpoedig geheel herſteld.

Voor het overige kan ik van de Ziekten op de gemelde Dorpen geen nader verſlag doen: dan dat ik nog meen te weeten, dat ze al vroeg in de Zomer ontſtooken zyn.

Maar te HUIZEN is de beſmettelyke Pers-loop geweeſt, die niet van elders overgebragt, maar in de maand *September* in het Dorp zelve ontſtaan is, en onder de geringſte Lieden voornamentlyk geheerſcht heeft. Ik heb 'er maar enkelden van gezien: het geen ik 'er van kan mededeelen, ruſt meeſt op het getuigenis van anderen.

Men begroot het getal der geenen, die 'er van zyn aangetaſt op ruim 50, waar van 13 zouden geſtorven zyn: onder deezen zyn echter Kinderen, en zulken, waar by men ontydige hulp gevraagd had, of welken van de meeſt voordeelig bevondene middelen zich niet behoorlyk bedienden. Men heeft opgemerkt, dat de Loop in

in eene bepaalde buurt, wel het ſterkſte en meeſt dodel .. eweeſt is.

By eenigen ging ze verzeld van eene Rot-koorts, en by deezen was ze veelal doodelyk. Anderen ſcheenen vry van Koorts te zyn, en ſommigen bleeven in de eerſte dagen als gaande en ſtaande.

Zoo ver ik zelfs heb waargenoomen, was de perſing des ſtoelgangs en waterloozing geweldig, de ſnydende buikpyn hevig, de ontlaſting menigvuldig, meer dan overvloedig; de ſtof ſlymerig, met bloed vermengd, dan meer, dan minder. De aanhoudende perſing en pyn matte den Lyder uitermaaten af; de pols was ongereegeld klein en koortſig, de tong geel beſlagen; en de Lyder zeer dorſtig.

Men heeft van *Emetica* zich met veel vrucht bedient, en daar toe de *Ipecacuanha* gebruikt; vervolgens de *Rhabarber*, en 's avonds nu en dan de *Syrup. Diacodii*; en voor gemeenen drank, of eenvouwdig garſten water, of een afkookſel van Tamarinden laaten drinken.

Veelen die in tyds deeze middelen genoomen hebben, zyn gelukkig gered. Eenigen nog al ſpoedig, anderen traager, en onder deezen heeft men ook tot ſmeerige tevens met verſterkende middelen toevlugt moeten neemen; en den willigen baſt, tegen de groote verzwakking der Lyderen, na de voorafgegaane ontlaſtende geneeswyze, met veel nut beproeft.

Be-

Behalven de Pers-loop waren 'er ook veele Koortſen: waar omtrent my geene byzonderheden bekend zyn, die merkelyk verſchillen van het geen ik in de Stad en het overig diſtrict waargenoomen, en reeds opgegeeven heb. Echter is waar, dat ze te HUIZEN minder goedaartig, en meeſt al Rot-koortſen waren.

De beſmetting is ten aanzien van de Koortſen zoo zeer niet opgemerkt, als van den Pers-loop, die in de huisgezinnen by veelen overging.

Het getal der Dooden in het geheel, is in dit Dorp in het Jaar 1779 grooter geweeſt, dan het gewoone: ſedert verſcheidene Jaaren is het getal der Geſtorvenen 50 geweeſt; maar in dit Jaar tot 79 geklommen, waar van 'er in de zeven eerſte maanden 25, en de overige 54 in de 5 laatſte overleeden zyn.

Schoon dit verſchil aanmerkelyk is, kan men echter de beſmetting niet zeer kwaadaartig rekenen: wanneer men ze met die van andere plaatſen vergelykt, en daar en boven in aanmerking neemt, dat de buiten Lieden vooral het gemeen, zeer onagtzaam, ſlordig, en met vooroordeel te zeer bezet zyn, om de regelen van voorzigheid, en beſte geneeswyze gereedelyk op te volgen, en in veele opzichten niet zelden misſen dat hun allernoodigſt is.

Men begroot het getal der Inwoonderen op byna 1700.

De Koophandel, de Viſchery, Landbouw, en Veehoedery, de Katoen-ſpindery, en voorts

Dagblooners werk zyn de beſtaan middelen, en handteeringen deezer Dorpelingen.

De Levenswyze is vry geregeld over het algemeen; het voedſel eenigszins verſchillende. Bedienen eenigen zich van de beſte ſpyzen van Vleeſch, Viſch, Groenten en andere toeſpyzen, naar dat het jaargety oplevert: een groot deel leeft van Spek, en voorts veel Boekweitenmeel en gort met gekarnde Melk gekookt, Pannekoeken; Aardäppelen en Roggen-brood. Een of ander Zee-viſch mag nu en dan eens op den disch komen; maar onder den gemeenen Man beſtaat de meeſte koſt in de gezegde Meel- en Gortpappen.

Was het dit ſoort van Menſchen, 't welk meerendeels van den Loop is aangetaſt: gereedelyk valt de bedenking, en vrage, waar in de rede mag gelegen zyn, dat deeze Lieden daar voor boven anderen ſchynen vatbaar geweeſt te zyn.

Zouden deeze lymige Meelſpyzen in de eerſte wegen by hen een meerder en taaier ſlym nagelaaten, en daar door ter ontvanging van het ſmet hunne lichaamen meer geſchikt gemaakt hebben?

Althans dat het kwaad in de eerſte wegen zich voornamelyk geplaatſt, en zyn grievend vermogen geoefend hebbe, is uit den Pers-loop en deszelfs *Phænomena* van zelve blykbaar.

Uit het gedaane verſlag blykt intusſchen, dat de gemelde *Gooiſche Dorpen* in het voorleedene Jaar ook meer dan gewoone Zieken gehad hebben.

ben BLAGRIKUM alleen is daar van uitgezonderd, alwaar de Zieken en Gestorvenen boven het gewoone getal niet geweest zyn.

Het is het kleinste, en minvermogendste van de Gooische Dorpen; de Levenswyze der Inwoonderen, gelyk ook hunne gewoone spyzen komen met die van de andere Dorpen genoegzaam overeen.

De ligging deezer Dorpen zal niet zeer aanmerkelyk verschillen, zoo als ook derzelver gronden niet, die droog en zandig zyn.

LAAREN schynt my wel het laagste te liggen; doch BLARIKUM ligt even als LAAREN in de benede vlakte van de hooge Heide, en Nenge landen, die aan de Westzyde zich hoog boven dezelve verheffen; terwyl ze beiden aan de Oostzyde aan de laagere Landen van het Sticht grenzen.

HUIZEN is hooger en vlakker gelegen aan de Zee, die het Strand van derzelver Voorlanden bespoelt, welke ze 's Winters met haaren Vloed dikwyls overstroomt: vooral nu sedert eenige Jaaren.

Dit weinige is het, dat ik zoo veel de tyd en de omstandigheden my toelaaten, heb kunnen verzamelen, om voor Bericht aan de Wel Ed. *Societeit* te dienen; en tot het nuttig oogmerk derzelve, indien het daar toe eenigszins dienstig geöordeeld wordt, mede te werken.

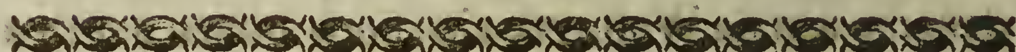
KORT BERICHT
VAN DE
ZIEKTEN, GEBOORENEN EN GESTORVENEN TE
EDAM,

In den Jaare 1779.

DOOR DEN WEL ED. GESTR. HEER

J. VAN WAART,

Med. Doct. enz. enz.

In het gepasſeerde Jaar (1779) heeft men hier zeer veele zieken gehad, meeſt laboreerende aan anderendaagſche Gal- en Slym-koortſen, daar na dubbelde anderendaagſche en derdendaagſche Koortſen, gepaard met eene ſterke *Diarrhœa* by veelen. Mazelen of Kinder-ziekte hebben zich alhier, ſedert drie Jaaren, niet geopenbaard.

Te EDAM zyn in 't Jaar 1779 Gebooren:

85 Zoons, en
72 Dochters.

Te ſamen 157 Kinderen.

Waar onder twee paar Tweelingen, en nog 4 Kinderen Dood ter Waereld gekomen.

Zynde

Zyn 'e dus in het Jaar 1779 het getal der Geboorenen meer dan in den Jaare 1778, een en dertig, wanneer het getal der Geboorenen was 126.

Te EDAM zyn Gestorven, in den Jaare 1779.

	39	Mans Persoonen.
	48	Vrouws Persoonen.
	89	Kinderen.
Samen	126	Dooden.

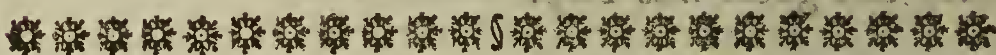
Zynde 67 meer als in den Jaare 1778, wanneer het getal was 109.

In den Jaare	1775	zyn Gestorv.	150	Persoonen.
——	1776	——	138	——
——	1777	——	140	——

KORT BERICHT
VAN DE
ZIEKTEN, GEBOORENEN EN GESTORVENEN TE
MONNIKENDAM.

DOOR DEN WEL ED. GESRT. HEER
H. VAN DOORUM,
Med. Doct. enz. enz.

Op het einde van het Jaar 1778. hebben wy alhier zeer mistig, dampig, nat en zwaar, stormachtig weêr gehad, waar door veele *Morbi Catarrhales Rheumatici*, eenige *Febres intermittentes Tertianæ*, en eenige *Febres Quartanæ* zyn veroorzaakt. Edoch alle deeze Ziekten zyn door het aangenaame weêr, dat in de maand *February* begon, meest verdweenen. Maar in 't begin der maand *April* van 't voorgaande Jaar zyn veelen alhier wederom met de bovengemelden Ziekten overvallen geworden. Want 't weêr als toen wederom heel ongestadig, nat, guur en stormachtig is geweest. Waar door ook de alhier zynde *Podagrici* zeer zwaare toevallen hebben gehad.

Voor 't overige zyn in den Zomer eenige alhier door de *Variolæ* aangetast geworden, doch die

die in 't gemeen van een goeden aart waren. Maar met de halve maand *Augustus* hebben zich alhier eenige *Febres continuæ putridæ biliosæ*, *Febres quotidianæ* en *tertianæ* beginnen te openbaaren, doch deeze zyn door *Antiphlogistica*, *Laxantia*, *Diluentia & Refrigerantia* (eenige weinigen uitgezonderd) geneezen. Als wanneer de *Materies Morbi* zich nog was ophoudende in de eerste wegen, zyn de *Vomitoria* van een goed effect geweest. Maar in de maand *September*, *October* en *November*, hebben deeze Koortsen met zwaarder *Symptomata* beginnen te grasseeren, als ook *Epidemiæ*. Zoo dat veelen bezet zyn geweest met *Convulsiones*, *Deliria*, *Comata*, *Anxietates præcordiorum*, *Capitis dolores enormes*, *Diarrhoeæ*, en twee aan *Dysenteriæ*; edoch ik kan niet zeggen de *Diarrhoeæ* door een *Miasma* gepropageerd te zyn; want veel al zyn de Koortsen daar door verminderd. De twee aan de *Dysenteriæ* laboreerende, zyn naar voor af eenige *doses Rad. Rhei.* gebruikt te hebben, naderhand door *Mucilaginosa*, *Absorbentia* en *Roborantia* hersteld. Wat nu de bovengemelde *Febres biliosæ*, die alhier gegrasseerd hebben aangaat, zyn by sommigen in den beginne, wanneer de vochten nog niet veel geinfecteerd waren, zeer ligt na voorafgegaane *Evacuantia Antiphlogistica* door my, meest met *pulvis rad. Contrajervæ*, *Sal Tart. Vitriol. & Pulv. Castorei*, en somtyds door *pulvis Contrajervæ* met *Sal. Polychr.* geneezen. Doch by anderen ben ik genoodzaakt geweest om den *Cortex Peruv.* in eene zeer groote *dosis* te moeten geeven; en somtyds met bydoening van *Limatura Martis.* Anders zyn de Koortsen, zeer ligt gerecidiveerd met de

Fff 3 minste

minste Excessen in 't gebruiken van spyze, drank, lichaamsbeweegingen, of verandering van lucht.

Maar 't alderongelukkigste is hier, gelyk meest overal, dat veele na de Koortsen een en andermaal gerecediveerd waren, zyn overgegaan tot *Febres quartanæ duplices*, of *Tertianæ & quartanæ* te gelyk. Welke volgens 't gemeene spreekwoord zyn *Opprobria Medicorum*, dan dat dezelve meest in den aldervariabelsten tyd des Jaars, wanneer de zwaarste spys gebruikt, en de meeste Patienten zich de tusschen dagen niet konnen matigen wierden veroorzaakt. 't Is my nochtans by eenigen gesuccedeerd, dezelve te geneezen met den *Cortex Peruvian.* en de *Succus Citri* op zich zelven gebruikt: ook hebbe ik somtyds een uur of drie voor den *Paroxysmus* gegeeven een scrupul *Pulv. Sal. Ammoniac.* gesolveerd in *Aq. pluvial.* en in den beginne van den *Paroxysm.* ook een *Scrupul*; door 't gebruik van gemelde middelen zyn eenigen geneezen. Maar met dit al waren alhier in 't Voorjaar nog aan *Febres Quartanæ* laboreerende.

Aangaande de Overleedenen alhier, deeze zyn somtyds meerder geweest dan in 't laatste Jaar.

Volgens deeze Notitie zyn:

In 't Jaar	1770	geweest	89	Dooden.
———	1771	———	63	———
———	1772	———	84	———
———	1773	———	94	———
———	1774	———	63	———
———	1775	———	101	———
———	1776	———	106	———

In

In 't Jaar	1777	geweest	80	Dooden.
———	1778	———	87	———
———	1779	———	96	———

Hier uit blykt: dat het getal niet extra surpasseert.

De Geboorenen of Gedoopten zyn:

By de Gereformeerden in 't Jaar	1778	42
	1779	34
By de Lutherschen in 't Jaar .	1778	9
	1779	8.
By de Roomschen in 't Jaar .	1778	17
	1779	24

By de Mennonieten en Jooden in deeze twee Jaaren 4 Kinderen.

Aangaande de Ligging deezer Stad, deszelfs Inwoonderen en Levensmanier, Refereer ik my aan de Beschryving, uitgegeeven door den Heer *Lector*, *Doctor* LE FRANCQ VAN BERKHEY, of de *Beschryving* van den *Staat* van *alle Volkeren*.

(*was geteekend*)

H. VAN DOORUM, *Med. Doct.*

MONNIKENDAM,
den 18 October
1780.

KORT BERICHT
VAN HET BELOOP DER
EPIDEMIKE ZIEKTEN
TE
HOORN,
DOOR DEN HEER
C. W. R. SCHOLTEN,
Med. Doct. te HOORN.

Om zoo veel in my, hoe gering het ook is, ter bereiking van de zeer nuttige en heilzaame oogmerken van de *Societeit* te contribueeren, zal ik hier mede met weinige woorden een verslag doen van de *Epidemien*, welke alhier in het gepasseerde Jaar (1779) geheerscht hebben.

Hier toe behoort in de eerste plaats het Roodvonk, of *Febris Scarlatina*, 't welk geduurende het geheele Jaar min of meer gegrasseerd heeft. Deeze Ziekte ging by sommige voorwerpen verzeld met Keel-ontsteekingen, die voor verscheidene menschen inzonderheid Kinderen, die men niet kon laaten gorgelen, doodelyk wierden. Zy kreegen wel uitzettingen aan den hals, maar deeze konden tot rypheid niet gebragt worden, en de keel werd allengskens zoo naauw, dat 'er ten

ten laatften geen vocht meer door konde, en de Lyders dus fterven moeften. Anderen kreegen *absfesfen* aan den hals en herftelden. Verre de meeften bleeven van Keel-ontfteekingen bevryd, en herftelden gemakkelyk. Waar Keelontfteekingen waren, liet ik een of meermaalen Aderlaaten.

In den Herfft grasfeerden hier zeer veele Galkoortfen, die echter maar voor weinige menfchen doodlyk geworden zyn. Rot-koortfen, die in 't Jaar 1778 alhier veele menfchen weg gefleept hebben, heb ik flechts by weinigen geobferveerd. Ter zelfder tyd werden alhier fommige menfchen van den Rooden Loop aangetaft, die ook voor deeze en geene doodelyk werd. Ik heb in deeze gevaarlyke Ziekte, die in het nabuurig ENCKHUIZEN eene groote verwoefting aangericht heeft, van den *Cort. Simar.* gebruik gemaakt. Het geval, dat in het nevensgaande Stukje [*] verhaald wordt, als mede het Bericht dat *Jusfieu* in deezen baft gegeeven heeft, brachten my op de gedachten, om denzelven in deeze Ziekte te beproeven. Behalven dit middel heb ik ook, gelyk doorgaans gefchiedt, in den beginne de *Rad. Ipecacuan.* en vervolgens de *Rhabarber* dagelyks, of om den tweeden dag des 's morgens; en des 's avonds 30 à 40 droppels van het *Laud. Liquid.* toegediend. By

[*] Men zie de Verantwoording van *Doct.* SCHOLTEN, tegen de Befchuldigingen van den *Apothekar* JAN LANGEWAGEN. En het vervolg tot de onlangs uitgegeevene Verantwoording van *Doct.* SCHOLTEN, behelzende onder anderen, de goedkeuringen van verfcheide *Hoogleeraaren* en *Geneesheeren.*]

By den *Cort. Simar.* voegde ik, inzonderheid wanneer de Lyders aanmerkelyk verzwakten, ook den *Cort. Peruv.* Ik liet van deeze beide middelen met min of meer verandering den volgenden drank bereiden.

℞ *Cort. Simar.* ℨij. *Cort. Per. el.* ℥ß.
Coq. ad Colat. ℥xiv. adde *Aqu. Cinnam. Syr. Cydon.* à ℥j.

Hier van liet ik om het uur een Theekopje vol gebruiken.

Ik ben zoo gelukkig geweest, dat schoon niet allen, nochtans verre de meeste Lyders langs deezen weg door Gods Zegen herstelden; zelfs zoodanigen, waar van men weinig of geen hoope had. Hier onder behoort eene Kraamvrouw, die vier dagen voor haare bevalling van deeze zwaare Ziekte aangetast werd; als mede eene Zwangere Vrouw, die haar vrucht behouden heeft, niet tegenstaande zy deeze Ziekte in een hoogen trap, en verzeld met zwaare pynen, ruim drie weeken lang gehad heeft.

In het gepasseerde Jaar werden hier ook enkele voorwerpen van de Kinder-ziekte aangetast, waar van 'er ook sommigen Overleeden zyn. Men heeft deeze Ziekte ook na Nieuwejaar hier en daar bespeurd.

(*was geteekend*)

C. W. R. SCHOLTEN.

HOORN,
den 27 January
1780.

BERICHT

BERICHT

Wegens de LIGGING *en* GESTELDHEID *der* STAD

ENCKHUISEN,

De LEVENSWYZE *der* INWOONDEREN, *de aldaar Voorkomende*

ZIEKTEN,

En byzonder wegens den ROODEN LOOP, *die aldaar gewoed heeft in 't Jaar 1779.*

DOOR DEN HEER

J. RÔBOL,

Med. Doctor.

De Stad ENCKHUISEN wordt ten Oosten, ten Zuiden, en voor een gedeelte ten Noorden door de Zuider-zee bespoeld; ten Westen, en gedeeltelyk ten Noorden, heeft dezelve Weilanden, met veel water doorsneeden, en dus ligt deeze Stad aan alle kanten open.

De Stad zelve is groot, ruim en luchtig bebouwd, op veele plaatsen met opene Erven en Tuinen; zy is door veele ruime grachten doorsneeden, waar van een gedeelte aan den buiten-kant

kant des Dyks vervuld is met Zeewater, het welk ſtuit; doch door Ebbe en Vloed bewoogen en ververſcht wordt. Eene ruime gracht, de Ooſterhaven, heeft deszelfs in- en uitwatering in de Zuider-zee. Het water binnens Dyks is het zelve met dat, het geen de Landeryen aan den Noord-Weſt en Weſtkant der Stad gelegen doorſnydt; doch op twee plaatſen ſtuitende, by warm weder aldaar ſtinkt, ja by heete Zomers bykans uitdroogt, en de daar by gelegene huizen doet beſlaan; weshalven om het gebrek van water te vergoeden, uit vreeze voor brand, de Regeering ſomtyds genoodzaakt is, hoewel zeer zeldſaam, door de daar toe gemaakte Sluizen het Zeewater in dezelve te laaten loopen; 't welk dan voor een tyd lang door waterkeeringen belet wordt zich met het water der Landeryen te vermengen. Nochtans is dit binnen water niet volſtrekt ſtilſtaande, dewyl het door den Weſten Wind wordt opgejaagd, en door den Ooſten Wind uitgejaagd. De grachten zyn met platgeſchoorene boomen bezoomd, welke dus de Stad niet bedompt maaken.

Op ſommige plaatſen binnen deeze Stad vindt men Meſtputten, waarin de Inwoonders hunne vuilnis werpen, of hunne Koemeſt bewaaren; en welke geroerd wordende, vry wat ſtank van zich geeven.

Kuilen om de vuiligheid te ontlaſten zyn hier weinig of niet; zoo dat de Inwoonders genoodzaakt zyn de daar toe gebezigde Emmers dikmaals te ledigen, het welk altoos in de Stadsgrachten geſchiedt.

De

De Havens binnen onze Stad, moeten door de ondiepte zeer dikwyls worden uitgebaggerd, waar door de grond byna continueel geroerd wordt.

In het Noorder gedeelte onzer Stad, meest door Visſchers bewoond, vervuld het menigvuldig droogen van Schol en anderen Viſch de lucht met ſtinkende dampen.

Behalven de Looijeryen, en eene Zeepziedery, zyn hier weinig Trafiquen, die ſtank verwekken.

Edoch alle deeze opgemelde uitdampingen, kunnen myns oordeels, weinig nadeel voor het algemeen veroorzaaken; (die geenen misſchien uitgezonderd, die 'er in werken of 'er naby woonen;) door de luchtigheid van onze Stad en ligging aan de Zee; wordende de dampen in eene gedurige beweeging gehouden, en ligt verdreeven.

Onze Inwoonders, ten minſten die wat meer dan gemeen zyn, behoeven zich met geen bekrompene huizen te behelpen, door den laagen prys derzelven, en het klein getal der Inwoonderen naar maate van de uitgeſtrektheid der Stad; wordende het getal der Inwoonderen thans op 8 à 9000 begroot; doch veele huizen zyn vochtig met ſteenen bevloerd, en gelyk van hoogte met den gemeenen weg, eenigen op den Dyk uitgezonderd, alwaar ook kelders zyn, waar van eenige worden bewoond. Het wasſchen en plasſchen der Noordhollandſche zindelyke

lyke Vrouwen, brengt ook veel tot de vochtigheid toe.

De algemeene brand der Inwoonderen is Turf en Hout; de eerſte ſedert eenige Jaaren zeer brak en zwavelig.

Het water dat hier gebruikt wordt is zeer goed regenwater, in ſteene bakken opgevangen; het Pomp en Putwater is zelfs zeer goed om groenten in te kooken, en om te drinken, zynde een weinig brak.

Pag. 416. Van de doorwrogte *Verhandeling, over de Ziekten, welke uit de natuurlyke geſteldheid van ons Vaderland voortvloeien*, Lees ik: „ dat NOORD-HOLLAND voor het meerendeel ge- „ brek heeft aan Ooft, en dat 'er aan de Noord- „ hollandſche Steden te veele Moeſtuinen ont- „ breeken". Dit is verkeerdelyk, of ten minſten zeer gebrekkig opgegeeven [*]; Want hier te ENCKHUISEN, en in de bygelegene *Streek*, Ooft en Moeſtuinen in menigte gevonden worden; ja naauwlyks is 'er een Burger, die wat meer dan het gemeen is, of hy heeft een Tuintje, met Moes of Ooft beplant, en het zelve wordt hier in overvloed door de Boerinnen aangebragt; en de dikke buiken, en veele andere Ziekten der Kinderen, hebben dikwyls hun oorzaak in het menigvuldig eeten van onryp goed.

De

[*] Het *Bericht* kwam niet van dien kant van NOORD-HOLLAND, maar van den kant van EDAM, 't geen eene groote verandering in de zaak te wege brengt.]

De Viſch die hier ter Markt gebragt en gegeeten wordt, zyn Zee of Knorhaanen, Schol, groot en klein, Scharren, Bot, Tarbot, Tongen, Schelvis, Cabeljaauw, Aal en Paling; en vermits in den Zomer de Burgers tweemaalen per week de vryheid hebben om in de binnen wateren rondſom de Stad te viſſchen, wordt 'er ook nog al wat Baars en Snoek gegeeten.

In 't byzonder is de ſpyze van den gemeenen man, Aardappelen, Meelſpyzen, voornamelyk het zoogenaamde water en poes; [in ZEELAND *Bry*, in ZUID-HOLLAND *Brouw* genaamd,] zynde meel in water tot een onverteerbaar deeg gekookt, gekookte Kruisbeyen, Erwten, Boonen, Kool, Gort, en diergelyke; weinig Vleeſch, ten zy gepeekeld, of gerookt Spek, veel Viſch zoo gekookt als gebakken, en gerookt, als Zeehaanen, kleine Scholletjes en Panhaaring, Pekelhaaring, Garnaalen; veel kaas; 's avonds een boterham, met een kopje Koffy. Hun drank Koffy of Thee, geen Bier.

Het misbruik van ſterke dranken, neemt onder het gemeen vry wat de overhand, byzonder ſedert het menigvuldig brouwen van Aalbesſen-wyn, gemaakt met het ſlechtſte ſoort van Suiker, en dewyl van dezelve hier in de Stad geen *Impoſitie* betaald wordt, is zy gemeenelyk voor drie à vier ſtuivers te koop. Deeze Wyn is zeer heet en koppig, ligt dronken maakende, laatende hoofdpyn, dorſt, enz. de gewoone uitwerking der ſlechte Wynen na. Niet alleen wordt dezelve door het Manvolk, maar ook door de Vrouwluiden gedronken; die ook de gewoonte hebben elkanderen op een heet keteltje,

dat

dat is kookende Aalbesſen-wyn te onthaalen; welker *Spiritus* dan voor een groot gedeelte vervliegt, en het *Vappidum oleoſum* overblyft; wanneer men nu aan dezelve gewoon is, en het geld op is, moet den trek voldaan worden; dus vervalt men tot de Genever, of andere ſterke dranken; en men is buiten ſtaat om zich van behoorlyk voedſel en kleeding te voorzien. Voeg hier by het geduurig verval van Neeringen en Handteeringen, het welk verdriet, bekommering, armoede en verwaarloozing in de huishouding voortbrengt. By deeze en by andere Vrouwluiden, die een zittend leven hebben, is het misbruik van ſlappe warme waterachtige dranken, zoo onmaatig, dat dezelve vier, vyf, ja meermaalen daags heet worden opgeſlurpt.

De meer gegoede Burgers, eeten veel al dezelfde ſpyzen, doch wat meer Vleeſch, verſche Groenten en Ooft, zoo raauw als gekookt, en gebraaden; en in den Winter Pekelvleeſch en Spek; weinig Bier, veel Koffy en Thee, en ook Aalbesſen-wyn.

De groote of ryke Lieden, houden een goede tafel met gezonde Vaderlandſche ſpyze; ook van Vruchten en goeden Wyn en Bier voorzien. In 't algemeen weet men hier weinig van die vreemde ſpysbereidingen, en fyne Wynen, (byzondere omſtandigheden uitgezonderd,) welke tot prikkeling der tong en verval der gezondheid geſchikt zyn. Het ware te wenſchen, dat de Wyn onder de fatſoendelyke luiden, wat maatiger gebruikt wierde; hoewel het misbruik thans veel minder is dan voorheen: ook zoude het voordeeliger

deeliger voor hunne gezondheid zyn dat zy wat meer in beweeging waren.

De Kleeding is gelyk die van andere plaatſen, en brengt dus gelyk elders dezelfde voor- en nadeelen voort; uitgezonderd het Kapſel het welk dun is, zynde het Voorhoofd kaal geſchooren; de Ryglyven, welke eerder naar Harnasſen, dan naar ter kleeding geſchikte zaaken gelyken, en de Kaapers of Kaproenen, zonder welke zy naauwlyks in de lucht durven komen [*].

Een algemeen misbruik van heete ſtooven onder de Voeten, veel al met Zwavel- en Salpeterige koolen voorzien, is waarlyk een bron voor veele Ziekten, voor de Vrouwsperſoonen.

Ik kan niet voorby melding te maaken van de Kwakzalvery, die voor veele Inwoonderen ten uiterſten nadeele verſtrekt; want niets is hier gemeener, dan dat de luiden, eer zy een *Doctor* haalen, zich eerſt door een Baardſchrapper, of andere Lapzalvers laaten bederven; welke peſten van het Land, door hunne Aderlaatingen, ſterke Purgatien en andere *Medicamenta Heroica* den Lyderen de krachten beneemen, waar door de natuur tot eene *Criſis Salutaris* niet kan komen, en de Geneesheer onkundig blyft van den voorigen ſtaat der Ziekte; en tegen dit ſlag van Volk ſchynt, om byzondere reden, geene maatregels beraamd te kunnen worden; en in der daad, hoe zoude het gemeen wyzer worden, daar veele Fatſoen-

[*] Vergeleeken met de *Prysverhandeling*, bl. 484 en 485.]

ſoendelyke Lieden hen met een dwaas voorbeeld voorgaan [*].

De Winden, die hier het meeſte waaien, zyn de Zuid- en Noord-Weſtelyke; minder Ooſt, en Zuid- of Noord-Ooſtelyke; zeldſaam Noordelyke Winden.

In 't Voorjaar meeſt Zuid-Weſtelyke, Zuid- en Zuid-Ooſtelyke Winden; ſomtyds Noord-Ooſt en Noordelyke Winden.

In den Zomer meeſt Ooſt en Zuid-Ooſtelyke Winden.

In den Herfſt Zuid-Weſt en Noord-Weſtelyke Winden.

In den Winter Zuid-Weſt en- Noord-Weſtelyke, ook wel Ooſt- en Zuid-Ooſtelyke Winden; zelden Noord- of Noord-Ooſtelyke Winden.

Het Voorjaar is doorgaans aangenaam, met warme dagen; doch 'er valt veel regen.

De Zomers zyn gemeenlyk heet en droog; de Onweders niet zwaar, en verkoelen de lucht weinig.

Het Najaar is gemeenlyk vochtig en warm; en op het laatſte heeft men met den Noord-Weſten Wind hoog water, waar door veeltyds eenige aan de Zee gelegene ſtraaten ondergezet worden

[*] Vergeleeken met *Dezelve* bl. 464--468. en bl. 510.]

worden; doch by het veranderen van den Wind, bevryd worden.

Door den hoogen Vloed van de maand *November* in 1775, een Dyk binnen onze Stad doorgebrooken zynde, ſtonden de meeſte ſtraaten bezuiden den Dyk onder water; dan, door de wyze ſchikkingen onzer Regeering, en den yver der Burgeren, werd tot dit kwaad ſpoedige hulp uitgedacht; doch onze Polder blyft gemeenlyk vol water; zynde de Weilanden meeſt onder, zoo lang de Wind in 't Weſten blyft, kunnende de Watermoolens hunne uitwerking niet voortbrengen.

In den Winter is het hier koud, met ſtrenge Vorſt, en veel Sneeuw; en by dooi weder ('t welk gemeenlyk door den Noord-Weſten Wind wordt aangekondigd) heeft men veel Miſt.

De Winter van 't Jaar 1778—79, was zeer gematigd, met weinig Vorſt en Sneeuw; doch zeer veel met Miſt en Regen verzeld.

Het Voorjaar was by uitneemenheid zacht, gelyk op andere plaatſen van ons Vaderland, waar door alle Groenten vroeger dan gewoonlyk eetbaar waren, en de Vruchtboomen ſtonden buiten gemeen vroeg in vollen bloei.

De Zomer was zeer droog en heet, waar door veelen groot gebrek aan water kreegen, het welk hun door veele aanzienelyke Burgers, die grooter Regenbakken hadden gereedelyk vergoed is. Het Ooft is byna een maand vroeger dan gewoonlyk ryp geweeſt, en was in overvloed

te bekomen, inzonderheid de Pruimen; ja veele Wintervruchten, die anders nog lang moeften goed blyven, zyn thans in *December* voor het meerendeel verrot. Van over veele Jaaren zyn 'er zoo veel zwarte Vliegen niet vernoomen dan dit Jaar; iets diergelyks vind' ik by PRINGLE, welke zegt: „ Dat het eene oude Waarneeming „ is, dat zulke Jaargetyden, die het meefte „ Vliegen, Rupfen en andere Infecten uitbroei- „ jen, desgelyks het meefte voortbrengende ge- weeft zyn van *Dyfenterien*". (PRINGLE over de *Leger-Ziekten* Bladz. 304.) Nochtans heb ik dit Jaar minder kneufters waargenoomen dan op andere Jaaren.

Wy hebben eenige zwaare Onweders gehad, dan dezelve bekoelden de lucht weinig.

Het Najaar was warm en vochtig: in de maand *November* had men dagelyks Regen met een Zuid-Weften wind; twee dagen den Wind Ooft met Vorft; daar na en deeze ganfche maand *October* harde Zuid- en Noord-Weftelyke Winden met hoog water en Regen, ook Sneeuw en Hagel.

Aan wat Ziekten onze Inwoonders meeft bloot ftaan, is uit de Ligging, Toeftand en Luchtsgefteldheid van onze Stad, en de Levenswyze der Inwoonderen ligtelyk op te maaken. Niets is gemeener dan de Lieden over Verkouwdheid, Roosvalligheid, Jigtpynen, Zucht, belette of ook wel al te fterke Maandftonden, Vryfterziekte enz. te hooren klaagen.

De Voorjaars-koortfen zyn gemeenlyk menigvuldig, doch zeer zachtzinnig, meeft *Tertianæ*; de

de maag is met veel ſlym bezet; doch behoorlyk ontlaſt zynde, bevorderen de *Salia media*, byzonder het *Sal ammoniacum* de geneezing. In 't Voorjaar van 1778, waren hier byna geene Voorjaars-koortſen.

In den Zomer vertoonen zich *Febres bilioſæ continuæ remittentes*, waar door eenige weggeſleept worden. De *Tamarinden*, *Fol. Sennæ*, en *Salia media*, voorafgegaan door een *Vomitief*, zoo de maag vervuild was, heb ik in deeze Ziekte hoognoodig bevonden, en deeden zoo veel af, dat 'er weinig *Cortex* noodig was; dan, dit Jaar waren dezelve van eenen meer rottigen aart, en wanneer ik niet ſpoedig tot den *Cortex* myn toevlugt nam, vond ik my zeer bedroogen: onze Lyders zyn zeer onderworpen aan *Aphtæ*, doch deeze zyn van een goed voorteeken.

In 't Najaar zyn 'er gemeenlyk veele *Tertianæ*, *Tertianæ duplicatæ*, *Quotidianæ intermittentes;* ook wel *Quartanæ ſimplices* en *duplicatæ*. De *Continuæ remittentes*, en *Tertianæ* waren in 1778, zeer menigvuldig en galächtig; en wanneer de Lyders maar het minſte in het diëet peccეerden, ſtortten zy weder in: 'er ſtierven zeer weinig menſchen op dien tyd; ook zyn in het Najaar de *Anginæ Catharrales* zeer menigvuldig; de *Quartanæ* zyn hier gemeenlyk zeer hardnekkig; en veranderen dikwyls van gedaante.

De meeſte Ziekten van den Winter zyn *Febres ex ſuppreſſa perſpiratione*, *Rheumatismi*, *Arthritides*, *Anginæ*, *Aſtmata* en *Tuſſes Catarrhales*, ook wel *Stomachales*, *Pleuritides* en *Peri-*

pneumoniæ, zoo *Spuriæ* als *Veræ*, *Febres Quartanæ*, Slym-ziekten, enz.

De *Scorbutus* is hier zeer algemeen, en ſpeelt den rol in veele andere kwaalen.

De *Chloroſis* en *Hydrops Anaſarca* is hier zeer gemeen. Slym- Worm- en Zenuw-ziekten in meeſt al derzelver ſoorten, en alle derzelver toevallen, vallen hier dagelyks te behandelen voor: ook hebben de meeſte Ziekten der Kinderen hun grond in de Wormen.

De belette doorzwelging, die langzaam doodelyk wordt, ſchynt hier gemeener dan voorheen, waar toe het heet opſlurpen van den Aalbesſen-wyn, en Koffy en Thee niet weinig zullen toebrengen; eene zodanige beginnende *Angina*, heb ik geneezen, door het *Extract. Cicutæ Viennenſe*, met het *Pulv. ejusd.* tot pillen gemaakt; de Lyderesſe had nog geen *dragma* gebruikt.

Geduurige braakingen door een *Scirrhus Ventriculi*, heb ik tweemaal behandeld; in deeze konde de *Cicuta* de braaking voor een tyd lang wel ſtuiten, doch de geneezing niet volkoomen maaken.

De vermeerderde *Apoplexiæ* en *Paralyſes* door den Wel Ed. Heer Berigter Waargenoomen (pag. 333. der Bekroonde *Verhandeling*,) heb ik der eerſten geen 6 maalen, der laatſten maar eens behandeld; zoude die Ziekte misſchien de overhand genoomen hebben ſedert het gemeender misbruik van den Aalbesſen-wyn?

De

De *Morbi convulſivi* zyn in der daad thans menigvuldig, doch meeſt uit de *Pasſio hyſterica*, en uit Wormen ontſtaande; de waare vallende Ziekte heb ik maar tweemaal behandeld, en geneezen door de *Valer. Sylveſtris*.

De *Morbi inflammatorii* worden van Jaar tot Jaar menigvuldiger, het welk ik alleen aan de Aalbesſen-wyn toeſchryf; want die Lyders, die zich aan deezen drank verſlaaven, hebben op het afgetapte bloed eene *Cruſta inflammatoria*; of by abſentie derzelve, is het bloed zonder wei, beſlaande de *Placenta* het ganſche bekken.

De *Rachitis* valt hier zeldzaam voor.

De Geelzucht heb ik in 't geheel viermaalen behandeld, en tweemaal geneezen door het *Extract. Taraxaci* met *Pulv. Rhei* tot pillen gemaakt, en in eene ruime gifte gegeeven; het my, door een myner Vrienden, in deeze Ziekte aangepreezene afkookſel der Hulſtbladen, heb ik vruchteloos beproefd.

De *Hepatitis* heb ik in 't geheel nog niet behandeld.

De *Morbus niger* HIPPOCRATIS, door TISSOT zoo fraai beſchreeven (*Epiſtolæ medico-practicæ*, Epiſt. I. pag. I.) heb ik tweemaalen behandeld, eens in eene Jodinne.

Bloedingen uit den *Penis*, heb ik tweemaalen waargenoomen, na eene voorafgegaane *Gonorrhoea Virulenta*.

Driemaalen heb ik een *Hæmatemeſis* door de gewoone middelen geneezen, en buiten deeze geene waargenoomen.

Bloedſpuwingen vallen hier zelden voor; twee aanmerkelyke gevallen zal ik hier melden. Het eerſte is van eene Bloedſpuwing, die erfelyk ſcheen *ex labe materna;* de Vader was en is nog gezond, zyn Vrouw, kreeg eene Bloedſpuwing, en ſtierf aan de Teering op haar 50 Jaar; de oudſte Zoon en Dochter ſtierven aan dezelve Ziekte; de middelſte Zoon kreeg den derden dag van zyn Huwlyk eene Bloedſpuwing en ſtierf het volgende Jaar aan de Teering; de jongſte Zoon ſpoog bloed op zyn 16 Jaar, en volgde zynen Broeder ſpoedig; eenigen tyd daar na verloor deeze Vader nog eene Dochter aan dezelve Ziekte; eene Dochter houd hy nog over reeds bejaard, doch dezelve ziet 'er zeer *Cachectiſch* uit. Het tweede is van een Heer die tienmaal binnen agt dagen eene Bloedſpuwing kreeg, zeven maalen gelaaten zynde, vond ik het bloed telkens met eene hevige *Cruſta phlogiſtica* bedekt; hier op reſolveerde ik de Aderlaatingen te ſtaaken, en hem tweemaal daags een lood *Sal. mirab. Glauberi* in een glas water geſmolten te laaten gebruiken; dit heeft hy gecontinueerd van de maand *September* 1779 af tot heden toe (zynde den 23 *December*,) en hy heeft ſedert geene Bloedſpuwing gehad, en is luchtig van borſt, kan ruim den adem haalen, weet van geen hoeſt, en heeft goeden eetluſt. De *Phthiſes pulmonales*, die volgens raport hier meer dan voorheen gevonden worden, zyn meeſt *catarrhales.*

Colyken uit koude, kwaade Spysverteering, en fcherpe Gal zyn hier menigvuldig: den *Ileus* heb ik eens behandeld; doch alle aangewende middelen waren vruchteloos. Het Colyk van *Poitou* is hier weinig bekend. *Herniofi* zyn 'er zeer veel; doch weinig met beknelde breuken.

Van de *Diabetes* hoort men in 't geheel niet.

Miskraamen in tegendeel vallen dikwyls te behandelen. Gelyk ook de *Leucorrhoea*, en *Uteri prolapfus.*

Wegens de *Epidemifche* Ziekten, kan ik nog het volgende melden:

In den Zomer van het Jaar 1774, regeerde hier de Rotkoorts, waar door veelen in 't graf gefleept zyn. In de maand *September* van dat Jaar begon ik hier te practizeeren, en in die zelfde maand werd ik by twee geroepen aan eene erge Rotkoorts liggende. Een deezer kreeg den Hik op den elfden dag, en hield denzelven tot den 17den dag; dit toeval kon voor een poos belet worden door het liggen van in warm water natgemaakte doeken op den buik. Op den 17den dag kwam 'er eene compleete *crifis* door het zweet, en zy genazen beiden, zonder byblyving van eenige kwaade gevolgen. Men heeft my bericht, dat men hier zelden waare Rotkoortfen grasfeerende gehad heeft: ook heb ik dezelve federt niet waargenoomen.

In 't Jaar 1776 werden de Kinderpokjes hier aangebragt door een vreemden Schipper, welke met deeze Ziekte onder de leden alhier aan-

 kwam,

kwam, want voor dien tyd wist men niets van dezelve. Deeze Ziekte was ongemeen zacht, zynde de *Variolæ* meest *discretæ*, en tastten ook eenige bejaarde Persoonen aan; doch weinigen zyn 'er aan gestorven. Sedert zeven Jaaren was deeze Ziekte hier niet vernoomen, *Epidemisch* te grasseeren; en volgens bericht, daar ik op meen te kunnen staat maaken, heerschen dezelve hier om de zes, doch meest om de zeven Jaaren zeer sterk.

In den Zomer van datzelfde Jaar werden veele Kinderen, die van de *Variolæ* vry bleeven door eene *Febris scarlatina* aangetast, welke door eene *V. S.* en de *Methodus antiphlogistica* gelukkig genazen.

In den Herfst van 1777, waren veele Kinderen door den Kinkhoest geplaagd, welke by meest alle uit de maag ontstond, en door zachte *Emetica*, *Rhabarbarina*, en *Stomachica*, geneezen werd.

In den Herfst van dit Jaar werden veele menschen door eene *Angina catarrhalis* aangetast; doch by veelen voegde 'er zich eene vuurigheid by, veel overeenkomst hebbende met de *Rubeola*, of Roodvonk; eene Aderlaating na de volheid des pols en de omstandigheden der Lyderen verrigt, de *Methodus antiphlogistica* en het Keelmiddel der *Westkappelsche* Boeren; doch inzonderheid de *Acida oleosa*, waren de vermoogendste in deeze Ziekte. By de meesten waren de *Primæ viæ* vervuild, en moesten door *Laxantia antiphlogistica* gezuiverd worden.

Die

Die op eene andere wyze behandeld werden stierven meest alle. In deezen Zomer heb ik twee Patienten, aan eene *Angina putrida* behandeld: Zy stierven den 4den dag, doch heb van geene anderen gehoord, die deeze zelfde Ziekte zouden gehad hebben; een derzelve was binnen 4 dagen uit ZWOL gekomen.

Na dit Kort Bericht ga ik over, om eene schets te geeven van den Rooden Loop, die ons, beneffens veele andere plaatsen van ons Vaderland, en elders, zoo deerlyk getysterd heeft.

Deeze droevige Ziekte, had zich volgens medegedeeld Bericht, sedert het Jaar 1727 of 1728, hier niet vertoond, wanneer dezelve zeer kwaadaartig was, en 'er veelen wegrukte.

Nochtans heb ik in het voorgaande Jaar in den Zomer, twee Lyders aan den waaren Rooden Loop behandeld, doch hebbe toen van geen meer gehoord: beide zyn ze geneezen, de een door de *Anima Rhei Rolfincii*, en de andere door den *Rheum* in *substantie:* ook zyn deeze tot nu toe van deeze Ziekte bevryd gebleeven, hoewel hun beider Vrouwen aan deeze Ziekte gestorven zyn.

Onze Roode Loop is dus begonnen, en heeft zich dus toegedraagen.

In de maand *Juny* begonden veele lieden te klaagen over krimpingen in de Ingewanden, en een Buikloop van geele waterachtige stoffen, tot welken het eeten van gekookte onrype kruisbeien niet weinig zal toegebragt hebben; door een

een braakmiddel uit de *Ipecacuanha*, of door de *Anima Rhei Rolfincii*, bedaarde dit ſpoedig. Den 3den dier maand werd ik geroepen by den Wel Ed. Heer D. A. D. V. oud 80 Jaaren, en zeer gezond van geſtel, deeze had de graauwe Loop, en was de eerſte dien ik daar aan behandelde; hy had wel eenige *Tenesmi*, doch in 't geheel geen pyn. Ik gaf Zyn Edele *Tinct. Rolfinciana*, daar na den *Cort. Simaroeba*, *Species. Diatragacanth. frigid.* een weinig *Rheum*, met de *Syr. Roſar. rubr.* tot een *Elect.* gemaakt, en genas hem gelukkig in weinig tyds. Hy behield nochtans eenigen tyd daar na eene loslyvigheid, welke voor eenige giften van de *Rad. Lopeſiana* week.

Onze Luchtsgeſteldheid van dit Jaar veel overeenkomſt hebbende met die van COPPENHAGE van het Jaar 1757, wanneer aldaar de Roode Loop heerſchte, volgens Profesſor HEUERMAN; (ZIMMERMAN *over den Rooden Loop* pag. 32.) gaf ik myne vreeze aan eenige myner Vrienden te kennen; en inderdaad in de maand van *July* verhaalde men, dat 'er in de bogt, eene ſtraat aan de Zee ten Zuid-Ooſten gelegen, een aan den graauwen Loop, en een aan den Rooden Loop ziek lag, welke beiden, zoo ik my niet bedrieg, overleeden zyn. Op den hoek van dezelve ſtraat en het Spui, werd ik voor het eerſte gehaald by eene Vrouw die eenen pynelyken galachtigen Buikloop had, met *Tenesmi* verzeld, en welke wel haaſt in een Bloedloop veranderde. Op het menigvuldig eeten van roode Aalbesſen, zoo zy zeide gekreegen had; dit zoude mogelyk kunnen zyn, zoo in de Aalbesſen wurmpjes gevonden worden, gelyk een Heer van diſtinctie

ſtinctie my verzekerd heeft: Ook ſchreef zeker Heer my uit *Amſterdam*, dat de Hoogduitſche Parnasſyns, hunne Jooden, om dezelve reden, het eeten van Aalbesſen verbooden hadden. De tweede, dien ik onderhanden kreeg; woonde op het Noordeinde van de Breedeſtraat, en was van de familie des geenen die in de bogt aan deeze Ziekte overleeden was, zynde waarſchynlyk daar beſmet geraakt. In 't begin ſcheen de Roode loop zich te bepaalen daar dezelve begonnen was, dan kort daar na verſpreide zy zich door de ganſche Stad.

De Wierdyk vlak aan Zee ten Ooſten gelegen is ganſch vry gebleeven, maar het Eiland ten Zuid-Ooſten, de Keetendyk ten Zuiden, en het Noord, ten Noorden aan de Zee gelegen, in 't geheel niet. In het Weſteinde of de Voorſtad weet ik niet dat iemand aan den Rooden Loop geweeſt is; van vier à vyf heb ik gehoord in LUTJENBROEK, en een diergelyk getal in HEM, Dorpen een uur of anderhalf van onze Stad gelegen; deeze zyn ten minſten de laatſten in de Stad beſmet geraakt, doch hebben de Ziekte niet voortgeplant; in de andere Dorpen heeft men van dezelve niet geweeten.

Ook weet ik niet dat een Jood, (die hier weinige zyn,) door deeze Ziekte bezocht is; het zelve heeft DEGNER waargenoomen, in den Rooden Loop van NYMEEGEN van 1736. (DEGNER *Hiſt. Medic. Dyſent. Bilioſ. Contag.* &c. pag. 30.)

De geenen, die het eerſte door deeze Ziekte werden aangetaſt, hadden de toevallen het allerhe-

hevigfte, en inzonderheid in deeze nabuurfchap, daar deeze Ziekte begonnen was; iets zulks had SYDENHAM te LONDON waargenoomen in den Rooden Loop van 1670, en zegt: zulks de *Epidemifche* Ziekten eigen te zyn in hun begin (SYDENH. *Opera* in 8vo m. pag. 224.) DEGNER heeft het tegendeel van den *Nymeegfche* Rooden Loop aangeteekend (*L. c.* pag. 30.)

Nochtans moet ik ook aanmerken, dat alle, die geduurende deeze befmetting den Buikloop hadden, niet alle aan den waaren Rooden Loop onderhevig waren; want eenigen hadden den graauwen Loop; anderen, doch weinigen, hadden een Spysloop; anderen loosden een menigte zwarte ftoffen, als of zy *martialia* gebruikt hadden; anderen hadden een gewoonen Buikloop; anderen een pynelyken Buikloop met *Tenesmi*, zonder bloed, welke men *Diarrhoëa Dyfenteroides* zoude kunnen noemen; alle deeze genazen gemakkelyk door de gewoone middelen, en inzonderheid was de *Radix Lopefiana*, *præmiffis præmittendis*, van een groot nut.

In 't laatfte van *October* begon dezelve te verminderen, doch in 't midden van *November* hoorde men van verfcheidene nieuwe Lyderen, waar van eenige ftierven; dan, by de geenen, die ik onderhanden kreeg, vond ik de toevallen lang zoo zwaar niet, als eenige weeken te vooren by andere Lyderen. In *December* heb ik 'er nog drie onderhanden gehad, waar van twee in een huis, daar weinige dagen te vooren een aan den Rooden Loop overleeden was. Thans op het Noord zyn 'er twee in een huis aan den Rooden Loop geweeft, waar van eene reeds overleeden, en

de

de andere zeer flecht is, beide door een beunhaas geholpen.

Wat nu de Ziekte zelve aanbelangt, deeze dunkt my allergevoeglykst te kunnen verdeeld worden in eenen kwaadaartigen, en in eenen zachtaartigen Rooden Loop.

Die door den kwaadaartigen Rooden Loop werden aangetast, hadden sommigen, eenige dagen te vooren, een rommeling in den Buik met dunne afgangen; anderen een hardnekkige opstopping van afgang, waar op dan somtyds in een oogenblik menigvuldige afgangen volgden, wel tien à twaalf maalen in een uur, van eene groene, somtyds bruine waterachtige stinkende stof. Reeds in den beginne klaagden deeze Lyders over zwaare hoofdpyn, pyn voor het hart, en in de Ingewanden, en pynelyke aanpersfing op de blaas; kwaaden smaak in den mond; neiging tot braaken, of wel wezenlyke braakingen van eene groene slymerige, ook wel geele stoffen, zonder verligting; de tong was droog en vuil; by sommigen was de pols ten eersten vol en Koortsig, by anderen klein en snel; meerendeels binnen 24, somtyds binnen 12 uuren, loosden zy bloederige galachtige stoffen, of gul bloed met velletjes, als schraapsel van den binnensten rok der darmen, ook wel slym en bloed, doch altoos weinig teffens, en alle oogenblikken, met de hevigste persfing van de Waereld, als of alle de Ingewanden te gelyk wilden uitkomen. Deeze Lyders hadden eenen onlefchbaare dorst, en eene volstrekte onmooglykheid om te wateren, hoewel zy geduurige aanpersfing hadden. Ook hadden zy een afkeer van alle spyzen hoe genaamd,

naamd, en alles wat zy gebruikten ſcheen den Loop aan te zetten met de allerysſelykſte pynen van de Waereld, en het gevoel van eene brandende hitte in de maag. Somtyds vertoonden zich in den afgang als kleine vetklontjes, en brokjes vleeſch. By veelen bleeven de krachten tot verwondering eenige dagen ſtand houden, met eenen vollen pols, zoo dat deeze gemeenelyk uit het bed opſtonden, om hunne vuiligheid te ontlaſten; ja ſommigen zaten zoo lang op den ſtoel, als het bed geſchud wierd.

Anderen nochtans kreegen den derden dag reeds een verval van krachten, een aanhoudenden Hik, en eene volkomene ſlaapeloosheid, dan werd de pols flaauw, vervolgens naauwlyks voelbaar; het koude zweet brak hun uit, de handen, voeten en neus werden koud, het aangezicht rood, de pyn minderde, zy werden beſeffenloos en doodelyk benaauwd; de bloedige, rottige ſtoffen liepen hun ongevoelig af met een onverdragelyken ſtank, en zy ſtierven den 6den of 7den dag: anderen waren met al deeze toevallen wel by kennis, en hielden het tot ieders verwondering tot den 10den of 11den dag uit. Andere Lyders wederom, hadden in 't geheel weinig of geen Koorts, en goeden eetluſt; doch op den 7den of 9den dag kreegen zy den Hik, en waren welgemoed, hoewel de ledematen langzaamerhand koud wierden, tot hun dood toe, welke gemeenlyk op den 11den dag voorviel, by eenigen den 14den dag; andere hadden bovengemelde toevallen met eene *Febris remittens*, ſomtyds *Intermittens tertiana*, zonder Hik; doch klaagden den 7den dag over pyn in de keel en belette doorzwelging, zynde de *Tonſillæ* eenigszins

zins ontstooken, en stierven den 11den dag. Weinigen kreegen den 9den dag de witte, anderen de geele Sprouw, en den 11den, 14den, of 17den dag stierven zy, hunne deekens plukkende met een *Hippocratisch* aangezicht. Een myner Lyderen had de zwarte Sprouw; deeze is ook de eenigste geweest, wiens afgang en water zwart waren; hy heeft nochtans vyf dagen daar na geleefd, zynde de Sprouw afgevallen; de pis en afgang meer ten goede veranderd, en niet meer zwart. Ik had hem den *Cortex* met de *Acida* laaten gebruiken; doch door onpasselykheid verhinderd zynde, heb ik hem tot het laatste toe niet kunnen bedienen. Eenigen loosden op het laatste lange doode wormen: het is onbegrypelyk wat menigte vochten in deeze Classe door den afgang ontlast zyn; ook liepen de Clysteeren by deeze Lyderen terstond weg.

Die eenen zachtaartigen Rooden Loop hadden, moet ik in twee soorten verdeelen: in Lyders die aan eene galachtige (*Dysenteria biliosa*) en in die aan eenen slymerigen Rooden Loop (*Dysenteria mucosa* [*]) ziek waren.

By het eerste soort deeden zich de volgende Toevallen op:

Deeze Lyders kreegen eene huivering, pyn in den rug, en ledemaaten; sommige klaagden over eenen leelyken smaak in den mond, met walging en pooging tot braaken, somtyds weezenlyke braakingen, van eene groene, geele of slymerige

[*] Vergeleeken met het *Bericht* van den Heere BERNS, III. St. bl. 259.]

rige ſtoffe; anderen hadden niets van dit alles; ſommigen hadden hoofdpyn met Koorts, de meeſten niet, zynde de pols zeer natuurlyk; dan volgden eenige zwaare ſnydingen in den buik met zwaare ſtinkende afgangen, meerendeel van eene bruine kleur, verzeld met benaauwdheid *circa Præcordia*; ſomtyds was de afgang veelkleurig. Daar na kreegen zy geduurige persſingen, en loosden weinig teffens met hevige pynen, en vermoeidheid in de leden; de afgang was dan galachtig met bloed vermengd; daar op gal, bloed en velletjes onder malkander; ſomtyds leevende en doode wormen; ſomtyds aarsmaden; dikwyls was de ſtof ſchuimig en ſtonk meeſt altyd vreesſelyk; zy loosden ook veele winden van onderen en van boven; by eenigen was de tong vochtig, by anderen droog en beſlagen, en dan waren zy dorſtig. De pis was in den beginne by de meeſten weinig en brandig; doch vermeerderde daarna met vermindering der afgangen, die wel 40 a 50 ten getale in een etmaal waren, en werd den 4den of 7den dag troebel; laatende den 11den of 14den dag eene zetting vallen als roode geklopte ſteen. By de geenen die Koorts gehad hadden hield deeze dan op, en alle voelden eene merkelyke verligting van toevallen; anderen zweetten met verligting; eenigen hadden de *Criſis* zeer zwaar, zoo dat men dikwyls by hen den dood te gemoet zag, en men uit het water niet konde oordeelen, door dien zy het lieten afloopen, te zwak zynde om zich op te rechten. Eenigen hadden geenen eetluſt; anderen wel: de ſlaap was doorgaans zeer gering. De afgang werd daar na niet meer met bloed geverwd, maar bleef ſomtyds dun, groen en met velletjes; nochtans genazen deeze ſpoedig;

dig; andere namen wel toe in krachten, doch hun afgang was dan eens natuurlyk gebonden, dan eens weder bloederig en vellig, ook wel met wormen; en waren moeielyk tot eene volkomene geneezing te brengen; anderen wederom behielden eene loslyvigheid; anderen klaagden na hunne herſtelling van loomheid, pyn in de beenen, en zucht in dezelve, en moeielykheid in 't gaan; ſommige kinderen laboreerden lang aan eene uitzakking des Endeldarms.

By de *Dyſenteria mucoſa* vond ik de volgende Toevallen:

Sommigen hadden huivering, walging, kwaaden ſmaak en droogte in den mond; anderen gevoelden niets van dit alles. De pols was by allen zeer natuurlyk, de eetluſt by de meeſten goed; eerſt kreegen zy eenige dunne afgangen, met zwaare buikpyn, daar na persſing weinig te gelyk loozende, en niet dan wat ſlym hier en daar met bloed geverwd; ſomtyds bloed met velletjes; tusſchen beiden ook wel geele gebondene ſtoffen, of wel eene lillige ſubſtantie, veel al na gelei van Vleeſch gelykende; alle deeze Lyders werden ſpoedig geneezen, en bleeven geduurende de Ziekte hunne krachten behouden; ook waren de buikpynen niet aanhoudende, en de pis werd in eene behoorlyke hoeveelheid geloosd.

De *Prognoſis* was in onzen Rooden Loop zeer onzeker; dit kan ik nochtans melden: de geenen die in den galachtigen Rooden Loop in den beginne wormen loosden, die het meeſte water door de piswegen kwyt raakten, die weinig of

geen Koorts hadden, by welken de pis den 7den dag zette, werden ſpoedig geneezen: het zweeten, wanneer het uit de natuur voortkwam, was zeer nuttig; die het meeſte hoofdpyn hadden, genazen het moeijelykſte.

Het loozen van vet of Vleeſchklompjes was doodelyk.

Een ſpoedig verval van krachten, ſchielyk op elkander komende benaauwdheid, de belette doorzwelging door eene ligte ontſteeking der *Tonſillæ*, de Sprouw, het zy wat ſoort het ook was: de flaauwheid van ſtem, holle oogen, koude neus, handen en voeten, het plukken der deekens, een aanhoudende hik, het wegloopen der Clyſteeren, een cadavereuſe ſtank der ontlaſte ſtoffen, het onwillig afloopen derzelven, duiden eenen aannaderenden dood aan de zwakke ſcheurbuikige, en diergelyke ziekelyke geſtellen; ook volbloedige en zwaarlyvige menſchen liepen het grootſte gevaar. De Ziekte heeft meeſt kinderen aangetaſt, en die in den bloei hunnes levens waren.

* Noch *Furunculi*, noch *Puſtulæ*, noch *Purpura rubra*, of diergelyke uitſlag, noch bloed-braaken, door DEGNER in den *Nymeegſchen Rooden Loop* waargenoomen, heb ik by eenen myner Lyderen gezien, (DEGNER *L. c.* pag. 23 en 26).

Geduurende het grasſeeren van onzen Rooden Loop vertoonde zich by anderen, die van den Rooden Loop bevryd bleeven, eene *Febris bilioſa autumnalis*, die verſcheiden wegſleepte en van een rottigen aart was; gantſch anders was het

het te NYMEGEN in 1736. (DEGNER *L. c.* pag. 32.) wanneer, buiten den Rooden Loop, zich geene Ziekten vertoonden. Eene Vrouw aan de derdendaagſche Koorts laboreerende, kreeg den Rooden Loop, en des niet tegenſtaande bleef de Koorts naauwkeurig zynen loop houden tot aan haar dood toe, welke op den 17den dag voorviel.

Wat de oorzaaken aangaat, waar door de Roode Loop hier zoo gewoed heeft, zal ik niet nagaan, dewyl ik my dan in loutere gisſingen zoude moeten inlaaten; want het geen wy hier voor oorzaaken misſchien zouden opgeeven, zal op andere plaatſen geen nadeel toegebragt hebben, en vice verſa; dus zal ik liever tot de geneezing overgaan, en de manier voordraagen, welke ik daar in gehouden heb.

Deeze is verſchillende geweeſt, naar maate van de geſteldheid, den ouderdom, toevallen der Lyderen, en den tyd op welken ik by hen geroepen werd; in 't algemeen ben ik op de volgende wyze in den galachtigen Rooden Loop te werk gegaan:

Wanneer 'er walging, poogingen tot braaken of wezenlyke braaking plaats had, en ik geene *Contra-indicantia* waarnam, gaf ik terſtond een braakmiddel uit *Ipecacuanha*, ſomtyds met den *Tartarus emeticus* vermengd; wanneer dit ſomtyds, by herhaaling, eene goede uitwerking gehad had, ſchreef ik een *Laxans* voor uit de *Tamarinden*, *Manna*, *Fol. Senn. Salia media; Cremor. Tart.* ſomtyds vermengd met een weinig *Rheum;* want de *Rheum* op zich zelfs, of de

Anima Rhei Rolfincii, daar DEGNER (*L. c.* pag. 271.) te NYMEGEN zoo veel wonderen mede gedaan heeft, heb ik meer ſchadelyk dan voordeelig bevonden; ſomtyds wanneer eene hardnekkige opſtopping was vooraf gegaan, gaf ik *Rheum* met de *Calomel Turquet.* met zeer goed gevolg: met deeze middelen hield ik zoo lang aan, tot dat de rottige Galſtoffen behoorlyk ontlaſt waren; telkens nochtans 's avonds gaf ik volgens de methode van SYDENHAM (*L. c.* pag. 228. & ſeqq.) eenige druppen van het *Laud. Liquidum*; dan, wanneer na eenige dagen de pynen niet verminderden, en de Bloedloop vermeerderde, ging ik tot grootere giften van het *Opium* over, zoo dat ik tot 6 en 7 greinen *Laud. Opiat.* ben opgeklommen; en dit was noodzaakelyk om de krachten der Lyderen te behouden, en om den Bloedloop en pyn, die naar de gewoone middelen niet wilden luiſteren, zoo 'er het *Opium* niet mede vermengd was, te doen bedaaren. Door deeze gemelde giften ſliepen de Lyders nog weinig.

Het nut van het *Opium* in deeze Ziekte, is reeds van over lang, en wordt nog daaglyks waargenoomen; SYDENHAM, WILLIS, VALK, in den Rooden Loop van CAMPEN 1730, BODDE in den Rooden Loop van ZWOL 1747, HEUERMAN in dien van COPPENHAGEN en KELLENHUSEN 1757 en 1765, en de Geneesheeren van HARLINGEN in dien van 1779, volgens Bericht van DE REUS, hebben 'er groot nut van gezien, wanneer andere middelen vruchteloos waren. Wanneer de pynen meeſt bedaard waren gaf ik dikwyls daags kleine giften van den *Cremor Tartari.* Wanneer *Adſtringentia* gegeeven werden,

eer de eerſte wegen behoorlyk van de zondigende ſtoffe ontlaſt waren, verwekten dezelve doodelyke benaauwdheid; ja dezelve waren meerendeels van geen nut, dan in een gevorderden ſtaat van de Ziekte; de ſtoppende Middelen die ik, behalven, en te gelyk met het *Opium*, gebruikte, beſtonden, uit de *Solutio Rad. Salep*, *Gum. Arab.* de *Ipecacuanha* afgekookt, met een weinig *Tinct. Rhei aquoſa*, *Cort. Simarouba*; de *Bolus armena* in eene groote gifte, volgens de Waarneemingen van VAN SWIETEN (*Comment.* T. 1. pag. 128.) De *Cascarilla*, noch *Catechu* konden myne Lyders niet verdraagen; noch ook het *Vitrum Antimonii ceratum*, het welk doodelyke benaauwdheid verwekte; de *Rad. Lopez.* was volſtrekt van geen nut in onzen waaren Roden Loop; dan de Caneel ſpande boven al de kroon, wanneer 'er een verval van krachten was, en 'er zich teekens opdeeden van eene beginnende *Gangræna inteſtinorum*; ja zelfs heb ik door proeven, op gal genoomen, bevonden, dat de *Tinct. Cinnamomi* de rotting meer wederſtaat dan de *Cortex Peruvianus*, dien ik in deezen ſtaat der Ziekte ook gebruikt heb met *Vinum Rhenanum.* Wanneer ik by de Lyders eene hevige pyn in de Ingewanden, gepaard vond met eenen vollen harden pols, maakte ik gebruik van herhaalde Aderlaatingen; ik vond het bloed altoos met eene ſterke *Cruſta phlogiſtica* bezet; intusſchen liet ik opgenoemde middelen vlytig gebruiken. De *Clysmata* die ik liet appliceeren, beſtonden uit ſtyffel water, aftrekſel van Camillenbloemen, afkookſels van verzachtende kruiden, Lyn-oly, Salep en Arabiſche Gom in water geſmolten en zoet wei, meerendeels met *Laud.*

Li-

Liquid. Syd. De levensregel dien ik voorſchreef was als volgt: De zindelykheid liet ik zoo veel mogelyk in acht neemen, den Lyder en het bed dikwyls verſchoonen, de vuiligheid terſtond wegbrengen, de vertrekken luchtig houden, geduurig azyn branden, en den zieken by aanhoudenheid opbeuren. Hunne ſpys en drank was, appelen, peeren, pruimen zoo gekookt, geſtoofd, als gebraaden, rype fruiten, de melkpap van Dr. RUTHERFORT, by BUCHAN beſchreeven (*Huisſelyke Geneeskunde*, bladz. 404.) bier en brood, karnemelk, zoetwei, dun verſch bier, doch niet gebotteld, Camillen en Vlierbloemen- Thee, garſtewater met Citroen, *Cremor. Tart.* of azyn met ſuiker, en moezelwyn met water verlengd. Veelen dronken buiten myn weeten koud regenwater; en ik heb 'er meer goede dan kwaade uitwerkingen van gezien. Wyn, noch Candeel, noch Vleeſchſoepe, ſtond ik niet, dan in den gevorderden ſtaat der Ziekte, toe.

In de *Dyſenteria mucoſa* gaf ik, zoo 'er walging was, den *Tartarus emeticus* in vocht geſmolten; deeze deed veele taaie ſlymen loozen, zoo 'er geene walging was; maar de tong vuil en beſlaagen zynde, gaf ik de *Anima Rhei Rolfincii*, die in deeze ſoort van Rooden Loop volmaakt voldeet; zoo dat ik dikwyls niets anders tot de geneezing noodig had: bleeven nochtans de pynen aanhouden, of indien de tong niet beſlagen en de eetluſt goed was, gaf ik ten eerſten, *Decocta* uit de *Althæa*, *Sem. Lini*, *Malva*, *Capit. Papav. albor. Solut. & Mucilagin. Gum. Arab. Tragacanth. Rad. Salep.* de *Clysmata* beſtonden

uit

uit dezelfde middelen: bleef de afgang des niet tegenstaande pynelyk, bloedig en slymerig, gaf ik poeders, bestaande uit *Gum. Arab. Alumen crudum*, met een weinig *Opium*; en door deeze middelen heb ik al myne Lyders, door de *Dysenteria mucosa* aangetast, geneezen.

Voor de Toevallen heb ik geene byzondere geneeswyze gebruikt; want de Ziekte wykende verdweenen deeze ook. Een man van de *Dysenteria mucosa* geneezen, werd door een lastigen *tenesmus* zonder ontlasting geplaagd; ik vond den pols hard, en deed hem tweemaal Aderlaaten, waar op dit terstond bedaarde. Een Lyder van eenen ergen galachtigen Rooden Loop geneezen, kreeg acht dagen daar na een gevoel van zwaarte in de regte zyde van den buik, en loosde kort daar op een menigte zuiver bloed met verligting: dit hield drie dagen aan, en verzwakte hem sterk; doch binnen twee dagen genas ik hem volkomen door eenige giften van het *Aqua Rabelii* in water verlengd.

Geene myner Lyderen, die geneezen waren, zyn ingestort.

De Voorbehoedmiddelen, die ik die geenen aanprees, die van de Ziekte nog vry bleeven, bestonden, in het zoo veel mogelyk myden der besmette Persoonen, zoo niet, zich veel met azyn te wasschen, aan het zelve of aan het *Eau de Luce* te ruiken, wanneer zy by de zieken waren; weinig Vleesch en Visch, doch veel groenten en rype vruchten te eeten: dagelyks een à twee lepels van de *Anima Rhei Rolfincii*, of

 zoo

zoo zy dit niet konden gebruiken, pillen van *Rhabarber* gemaakt, en indien zy hardlyvig waren, en van een galachtig gestel den *Cremor Tart.* of *Pulpa Tamarindor.* en in 't algemeen een glas goeden Wyn, byzonder moesel of Rynschen Wyn te drinken. Deezen Zomer heb ik met myne Vrouw en Familie een menigte ryp fruit gegeeten, en ik heb dagelyks een goed glaasje Moeselwyn gedronken; en God lof, tot nog toe is geen van ons allen door den Rooden Loop aangetast geweest.

In dit Bericht heb ik liever ruuw de waarheid willen voordraagen, dan dezelve door eenen cierlyker styl misschien te kort te doen.

(*was geteekend*)

J. RÔBOL, *Med. Doct.*

ENCKHUISEN,
den 20 December
1779.

NABERICHT [*].

Bl. 817. *Behalven de Looijeryen en eene Zeepziedery*, te voegen: als ook de Smeersmelteryen.

Bl.

[*] Van Verbeteringen op ENCKHUIZEN, welke de goedgunstige Leezer, op de aangeweezene plaatsen, gelieve op te merken.]

Bl. 817. *Het getal der Inwoonderen op* 8 *à* 9000. *begroot*, moet zyn: 7 à 8000; zynde het getal, ſedert eenige Jaaren, merkelyk afgenoomen.

Bl. 818. *De Turf, ſedert eenige Jaaren, zeer brak en zwavelachtig*, moet zyn: brak, met ammoniacale dampen bezwangerd.

Bl. 821. *Heete Stooven onder de Voeten, veeläl met zwavel en ſalpeterachtige Koolen voorzien*, moet zyn: veeläl met dampige Koolen voorzien, welke dampen, volgens de Proeven van wylen den Hoog Leeraar GAUBIUS in zyn Scheikundig *Collegie* genoomen, en door my dikwyls herhaald, een waar Ammoniaczout uitleveren, en dus der Gezondheid zeer nadeelig moeten zyn. Verſcheidene Lieden hebben daar door eenen laſtigen droogen Hoeſt gekreegen.

Bl. 832, 841. Op de Vraage, *of 'er in de Stad geene byzondere gelegenheid geweeſt zy tot den Rooden-Loop in* 1779; en *of men de oorzaak ook, gelyk op andere plaatſen, aan de uitwatering der Veenplasſen, of diergelyke konde toeſchryven.* Hier op dient: wat het laatſte aangaat, dat al ons Binnen-water, tusſchen de Graslanden, zuiver Hemelwater zy, waar van het overtollige door de Watermolens wordt weggemaalen; dat wy hierömtrent geen Veengrond hebben, als by BERKHOUT, een Dorp niet ver van HOORN gelegen; hoewel het uitgeveende aanſtonds met nieuwen modder wordt aangevuld; doch nadere aanleidende oorzaaken zoude men misſchien in het volgende kunnen zoeken

ken. In het Jaar 1778. is de Schutſluis, onder het Zuiderſpui, midden in den Zomer vermaakt; dus moeſt de Zuiderhavendyk, welkers Water door gemelde Sluis met de Zuiderzee gemeenſchap heeft, en tegen den voor veele Jaaren gedempten Noorderhavendyk ſtuit, droog gemaakt worden; 't geen veel ſtank verwekte. In het volgende Jaar is het Deenſche hoofd, [zie *Tegenw. Staat van* HOLLAND V.D. bl. 449. *Grondteekening der Stad* ENCKHUIZEN,] aan den ingang der Zuiderhaven aangehoogd met modder uit die Haven, welke, om deszelfs ondiepte, byna dagelyks wordt uitgebaggerd. Wanneer men nu bedenkt, dat de Roode-Loop zich dat Jaar in de bogt aan het Zuiderſpui vertoond, en in de nabygelegene huizen ſterk gewoed heeft, ja zeer kwaadaartig geweeſt is, zal het aangeweezene, gepaard met de Weêrsgeſteldheid, en de gewoone Levenswyze onzer Inwoonderen, misſchien zoo onäanneemelyk niet voorkomen. — Ik herïnnere my nog, dat by aanhooging van zeekeren Dyk buiten HOORN, korte Jaaren geleeden, in ZWART KERKJE en bygelegene Gehuchten, eene doodelyke Ziekte, (van welken aart is my onbekend,) geheerſcht heeft.

LIJST

LIJST der OVERLEEDENEN te ENCKHUIZEN [*], in 't Jaar 1779.

In	January	16	Dooden.
—	February	20	— —
—	Maart	18	— —
—	April	29	— —
—	Mey	11	— —
—	Juny	17	— —
—	July	18	— —
—	Augustus	38	— —
—	September	110	— —
—	October	109	— —
—	November	61	— —
—	December	42	— —
		489	Dooden.

[*] Vergeleeken met de *Gen. Nat.* en *Huish. Kund. Jaarboeken*, III. D. II. St. bl. 14.]

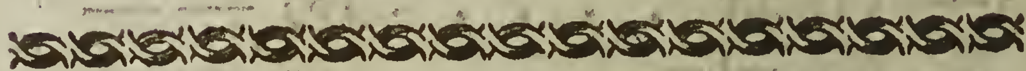
KORT

KORT BELOOP
VAN DE
ZIEKTEN,
LIGGING EN LEVENSWYZE DER INWOONDEREN TE
SCHAGEN.

Door den Wel Ed. Gestr. Heer

N. BARSINGERHORN,

Med. Doct. enz. enz.

Het beloop der Ziekten, die onder Schagen ook gegrasseerd hebben in 1779, zyn vooral de Scheurbuik, hier eene Landziekte, gelyk zulks genoegzaam blykt uit de vuile, zwarte en losse tanden, als ook de *Rheumatismus*, *Catarrhus*, *Paralyses*, *Odontalgiæ*, *Herniæ* &c.

De grasseerende Koortsen zyn veel al met koude begonnen, gevolgd door eene brandende hitte, of ook wel door zweeten, en dat wel de twee of drie eerste dagen om den anderen dag, wanneer die dan veranderden in eene geduurige brandende Koorts met koude grillingen, en pyn in het hooft, en alzoo continueerende tot den einde toe; veel nalaatende eene dikte in den buik, dikke beenen, *Leucophlematia*, &c.

Het Water was den eenen dag helder, en dat wel onbepaald, 't welk den anderen dag troebel en zoo blyvende, of eene zetting formeerende, van kleur als poeder van rood coraal was.

De Dorst was van den beginne tegenwoordig tot den einde toe met eene beslagene tong.

De Eetlust hield aanstonds op, en verscheiden klaagden over eenen zoeten walgelyken smaak in den mond.

De Pols was driftig, den eenen tyd sterker dan den anderen.

Verscheiden zyn bezet geweest, met eene zeere Keel, zoo dat 'er naauwlyks iets door konde passeeren.

Anderen klaagden weder in de verheffing van de Koorts van groote benaauwdheid voor het hart en sterke walging zonder braaken.

Anderen wederom konden geen eierlepeltje vol gebruiken, of moesten aanstonds overgeeven, dan eens een taaie slym, dan eens gal, dan met bloed verzeld, en eene enkelde reis bloed alleen.

Sommigen kreegen geen afgang, anderen maatig, anderen wederom sterk, en als dezelve niet al te sterk was, dat de krachten 'er te veel door verminderden, bragt dezelve verligting voor de Lyderen aan.

Veelen konden niet slaapen, uitgenoomen weinigen, die in den beginne daar mede zoo sterk

over-

overvallen werden, dat men moeite had, haar wakker te maaken en te houden.

De Diarrhœæ & Dysenteriæ hebben geene teekens van door besmetting of *Epidemisch* geregeerd te hebben, vertoond.

Dat het getal der Dooden, of minder, of meerder is geweest, als in voorige Jaaren, blykt uit de volgende Lyst:

In 't Jaar	1770	zyn Gestorven	35	Persoonen.
———	1771	———	32	———
———	1772	———	41	———
———	1773	———	43	———
———	1774	———	28	———
———	1775	———	49	———
———	1776	———	66	———
———	1777	———	55	———
———	1778	———	48	———
———	1779	———	65	———

De Ligging der plaats is twee uuren ten Zuiden en anderhalf uur ten Westen van de Zee, met zeer weinig bosschen of houtgewas rondsom zich bezet; altemaal in kleigronden, waar van het meeste weid of groet Land is, en het minste bebouwd, of beploegd wordt, doorsneeden met Slooten of Wateringen, waar in stilstaande water, dat in den Zomertyd (als het niet veel regent) zout is, door het intappen van water door NAAUWERNA, voor drinken van het Vee.

De

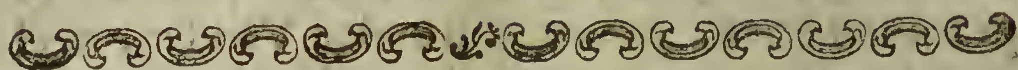
De Spys is by den gemeenen Man gerookt of gezouten Spek, gezouten Runder-Vleesch, veel Roggen Brood, Aardäppelen, Kool, Paarde-Boonen [*], Gort, Erwten, ongereezene Koeken, maar zeer weinige Groenten.

De dagelyksche drank is Koffy en Thee, 't welk in veele huizen dagelyks wel vier of vyfmaal ingeslorpt wordt; wordende 'er zeer weinig Bier gedronken, als door den Landman in den Hooi en Scheertyd van het zoogenaamde dunne Bier.

[*] Zie op dit Artikel de *Prysverhandeling*; bl. 417. not. 8.]

VIERDE CLASSE.

VAN DE

PROVINCIEN

FRIESLAND [*]

EN

GRONINGEN.

BERICHT

VAN DE

GELEGENHEID, ZIEKTEN, LEVENSWYZE, OVERLEEDENEN, ENZ. TE

FRANEKER,

DOOR DEN WEL ED. HEER

A. YPEY,

A. L. M. *Ph. & Med. Doctor, Botan. & Med. Leg. Lector.*

De Stad FRANEKER in WESTERGO ligt ruim anderhalf uur gaans ten Noord-Westen van HAR-

[*] De *Societeit* heeft tot heden, niet tegenstaande alle haare herhaalde aangewende poogingen, geene andere

HARLINGEN, en heeft de *Wadden*, ongeveer op denzelfden afstand, van zich ten Westen en Noord-Westen. Haare ligging is eene vruchtbaare Landstreek, die meest in Weilanden, en voor een groot gedeelte uit hoog Land, doch ook gedeeltelyk uit laag Land bestaat, wegens de uitgegraavene kleigronden tot de Steenbakkeryen. De bovengrond is altemaal klei of leemachtig, tot eene diepte van vier of vyf voeten, wanneer men onder denzelven eenen vasten zandgrond vindt. Geduurende den Wintertyd loopen de laage Landen, welke niet in Polders liggen, een of anderhalven voet onder water; maar veele zoodanige Landen worden ook door Watermolens droog gehouden; terwyl in *Maart* of ten hoogsten in *April* alle Landen door het zakken van het binnen-water droog zyn. De gemeene Velden zyn in den Winter, als het water op het hoogste is, door elkanderen op hunne hoogste plaatsen ruim een halven voet boven het binnen-water, en in den Zomer, vooral zoo het sterk droogt, twee of drie voeten boven het genoemde water verheven. Naar den Zeekant zyn de Landen, die aldaar meest tot den Graanbouw dienen, ruim een of anderhalven voet hooger, maar naar het Oosten en Zuid-Oosten meerendeels laager.

In den omtrek der Stad zyn in het geheel geene

andere *Berichten* van deeze *Provintie* kunnen bekomen, dan die heden worden medegedeeld; zynde zy van dat van HARLINGEN door den Dood van den Wel Ed. Heere S. STINSTRA, *Med. Doctor* aldaar, in het begin van dit Jaar, en wegens SNEEK, door dien van den Wel Ed. Heere M. VAN PHELSUM, *Med. Doctor* mede aldaar, in het Jaar 1779 reeds Overleeden, beroofd geworden.]

geene groote wateren, maar alleen slooten en vaarten, die tot den Scheepvaart dienen. Moerasſige plaatſen zyn 'er ook niet, uitgezonderd veele ondiepe slooten, die in den Zomertyd door de droogte van water ontbloot veel kwaade dampen opgeeven. Dan inzonderheid heeft men veel nadeel van de modderige Wallen der vaarten en slooten, welke daar mede gemeenſchap hebben; 't geen moet beſchouwd worden als een der grootſte nadeelen der anderszins gunſtige ligging van het hooge gedeelte van WESTERGO. Hier door wordt immers de lucht in den Nazomer, dien gevaarlykſten tyd des Jaars, met veele bedorvene dampen vervuld, 't geen in de laagere deelen onzer *Provincie* geen plaats kan hebben, dewyl de Landen, aldaar veel minder boven het water verheven, zonder zoodanige modderige onderwallen zyn.

De nadeelen deezer modderige en moerasſige Wallen worden ondertusſchen voornamelyk voortgebragt door het byna Jaarlyks binnen loopende zoute water. FRIESLAND heeft namelyk, eenige weinige *Grietenyen* uitgezonderd, een algemeen waterpeil; 't geen geſchikt voor de allerlaagſte Landen, de wateren in de hoogere Landen veel te laag maakt, en gelegenheid geeft, dat het Zeewater, voornamelyk door het lekken en geduurig ſchutten der Harlinger Sluizen, byna alle Jaaren in eene groote menigte binnen loopt. Hier door is het water rondſom onze Stad doorgaans van *Mey* of *July* tot aan *November* zout, en dus moeten noodzakelyk alle die nadeelige gevolgen ontſtaan, die uit de vermenging van zoet en zout water natuurlyk voortvloeijen; en hier uit ontſtaan, dat het Zeezout in

in eene kleine maate by zoet water gemengd, het bederf van het zelve en der daar aan bloot gestelde stoffen niet alleen niet verhindert, maar in tegendeel ten hoogsten vermeerdert: gelyk uit de proeven van den Grooten PRINGLE, en de ondervinding aan de Zeeuwsche stroomen overbekend is. Uit dezelfde oorzaak is het water der grachten in de meeste VRIESSCHE Steden, geduurende den Zomer, altoos in een staat van rotting, zeer drabbig en stinkende, altoos erger, naar maate het water laager wordt gehouden. Deeze zaak is derhalven voor FRIESLAND van groot aanbelang, en het zou ten uitersten noodig zyn, de krachtigste middelen aan te wenden om dit binnen loopen van zout water te beletten; 't geen ook zeer wel zou volbragt kunnen worden.

Wegens den modderigen kleigrond is het putwater doorgaans hard en onbekwaam tot drank, zoo dat ten dien einde het regenwater alleen goed is. By gebrek van goed water in den Zomer, zyn derhalven de arme lieden dikwyls genoodzaakt zich met allerlei drabbig en tot rotting hellend water te behelpen, 't geen even, als de voorgaande oorzaak eene rede is om Rotziekten te veroorzaaken, of ten minsten dezelve te verergeren.

Wat de Levenswyze aangaat, dezelve is onder de fatzoendelykste Inwoonders zeer gezond; meestal uit versch Vleesch, Visch, Groenten en Vruchten bestaande. Het Pekel-vleesch wordt hier niet onmaatig genuttigd, dan mogelyk by sommigen van den middelstand, die tef-

fens te veel Erwten, Koeken en andere Meel-ſpyzen, zonder genoegzaam verſch Vleeſch en Groenten gebruiken. De gemeene man moet zich meerendeels met Aardäppelen behelpen. Het Thee drinken is ook zeer in gebruik en niet minder de Koffy, welke in FRIESLAND zelden van de beſte ſoort wordt gedronken. Het misbruik van Jenever onder de Mannen is hier gelyk te HARLINGEN zeer groot; doch het drinken van een gezet romertje onder de Vrouwen, 't welk te HARLINGEN, ten minſten onder de welopgevoede perſoonen ook geen plaats heeft, is, zoo veel ik weete, te FRANEKER in 't geheel niet in gebruik: hoewel 'er ook, gelyk overal, Vrouwen gevonden worden, die zich in den drank te buiten gaan. De Suiker wordt hier ook niet misbruikt; terwyl een maatig gebruik van dit bederfweerend zout zeer veel lofs ſchynt te verdienen. Veele perſoonen, zelfs van den geringeren ſtand, eeten veel Bry, gekookt uit Gort en Karnemelk, 't welk voorzeker een zeer heilzaam voedſel verſchaft. Eindelyk is de Kropſalade hier in den Zomer zeer goedkoop, en het voornaamſte avond-eeten, zoo van den gegoedſten als van den geringeren Burger; welke ſpyze, zoo door haar verkoelend, als door haar bederfweerend vermogen, een der beſte voorbehoedende middelen verſchaft. Gelyk in geheel FRIESLAND, dus is ook te FRANEKER de waare Steen der blaaze een zeer zeldzaam ongemak; het zy zulks aan de laauwe dranken en de Jenever, of aan andere redenen moet worden toegeſchreeven. Onder den Boerenſtand, in de nabuurſchap, eet men zekerlyk te veel gerookt en gezouten Vleeſch en Spek,

be-

benevens Paarde Boonen, en te weinig Groenten: doch harde en arbeidzaame magen kunnen alles verteeren.

Dewyl nu de ligging van FRANEKER en de Levenswyze der Inwoonderen, zoo weinig van het naby gelegen HARLINGEN verſchilt, blykt gemakkelyk, dat 'er in de Ziekten dier plaatſen weinig verſchil kan zyn. Over het algemeen merkt men echter aan, dat de Volk-ziekten en andere Koortſige Ziekten van eenen meer of min kwaadaartigen aart, doorgaans te HARLINGEN erger zyn, dan te FRANEKER: het geen ik meene gemakkelyk te kunnen worden verklaard: 1°. Uit de nabyheid der gebouwen, die in HARLINGEN byna op elkanderen zyn geſtapeld zonder hoovingen; terwyl FRANEKER eene luchtige plaats en vol Tuinen is. 2°. Uit de Viſch, die ſomwylen in de eerſte plaats overvloediger te bekomen is; 't geen echter meer voor deezen plaats had, dan tegenwoordig. 3°. Uit het meerder ſtilſtaande en ſtinkende water te HARLINGEN, vooral in de Havens; welker boorden by laag water droog loopende, in den Zomer een zeer bedorven en ſtinkend ſlyk aan de lucht bloot ſtellen.

De loop der Ziekten p. 247. & ſeqq. der *Bekroonde Verhandeling*, voor HARLINGEN opgeteekend, wordt insgelyks te FRANEKER waargenoomen. Want aldaar vinden wy insgelyks:

(*a*) *Choleræ* enz. in den Zomer op dezelfde wyze als te HARLINGEN, uitgezonderd *Dyſenteriæ*, die by ons, voor het Jaar 1779, aller-

zeldzaamst zyn geweest; en ook op verre na in dat Jaar niet tot de kwaadaartigheid der HARLINGER besmetting zyn geklommen.

(*b*) De opgetelde Ziekten van den Winter (by de gemelde *Verhandeling*,) zyn op dezelfde wyze ook te FRANEKER. Doch thans komen de waare ontsteekingen veel minder voor, dan voor 20 of 30 Jaaren; zynde zy veeltyds van eenen *Catarrhalen* of rottigen aart; zoo dat niets gemeener in sommige Jaargangen by ons is, dan het Zydewee door *Aphtæ* te zien scheiden.

Wat de Saizoenen in 't byzonder aangaat, van *January* tot *July* hebben wy volgens 't gewoon beloop, zeer weinige Ziekten; *Augustus September* en *October* zyn de drukste maanden; en in *November* en *December* vermindert het getal der Ziekten allengskens. Het beloop der Kwaalen komt, voor het overige, naauwkeurig met dat van HARLINGEN over een.

Het

Het verloopen Jaar 1779 is te FRANEKER, eveneens als in veele andere Plaatſen, door menigvuldige Ziekten en Sterfgevallen, zeer ongunſtig geweeſt; gelyk uit de hier nevensgaande STERFLIJST, die zeer naauwkeurig is, kan vergeleeken worden.

Te FRANEKER en in zyn Rechtsgebied zyn OVERLEEDEN.

In 't Jaar 1776	80	Volwaſſene en	35	Kinderen.	te zamen	115
1777	73	———	52	———	———	125
1778	60	———	48	———	———	108
1779	138	———	98	———	———	236
Van Jan. tot Oct. 1780	64	———	43	———	———	107

Zoo dat 'er in 1779, byna eens zoo veel Menſchen te FRANEKER zyn Geſtorven, als anderszins door elkanderen plaats heeft.

De oorzaaken, welke in 't verloopene Jaar voor zoo veele menfchen doodelyk zyn geweeft, waren drie verfchillende Volkziekten, te weeten de *Febris Petechialis*, de *Scarlatina* en de *Dyſenteria;* doch vooral de beide eerfte; want de laatfte Ziekte, dewyl maar weinigen door dezelve zyn aangetaft, heeft geen groote flagting kunnen aanrechten; maar het buitengewoon getal der Volwasfenen is gefneuveld door de *Febris Petechialis*, en dat der Kinderen door de *Scarlatina.*

Met het begin van *January* 1779. begonnen de *Febres Petechiales* alhier te woeden; doch alleen onder het geringfte foort van lieden, en vooral onder de Kinderen derzelven, en dat zeer goedaartig: ondertusfchen werd de Ziekte met de aankomende Voorjaars-warmte kwaadaartiger, en fleepte van *Juny* tot *September* veele Inwoonderen in het graf. De *Febris Scarlatina*, die hier in geenen deele voor zulk eene goedaartige Ziekte kan gehouden worden, als dezelve door SYDENHAM wordt befchreeven, begon allengskens in *Juny* en *July*, en fleepte in de volgende maanden eene groote menigte weg, vooral van Kinderen. Behalven den gewoonen uitflag ging deeze Ziekte, gelyk doorgaans gefchiedt, gepaard met eene kwaadaartige bezetting der keel; dikwerf overgaande tot verfterving; en zoo dezelve tot fuppuratie kwam, ook geenszins zonder gevaar, dewyl de etter doorgaans teffens de longen vervulde en de abfesfen zoo diep lagen, dat de groote halsvaten, met de *Nervi vagi* en *ſympathici*, geheel in den etter lagen bedolven; gelyk ik in eenigen gelegenheid heb gehad na den dood te zien.

Tegen

Tegen de *Febris Petechialis* kunnen wy ons tot noch toe niet beroemen eenig zeker middel te hebben gevonden. De ontlaſtende braak- en purgeermiddelen, volgens de manier van den Heer DE MAN gegeeven, zyn doorgaans zeer heilzaam; doch zoo de Ziekte eenigszins hevig is geenszins voldoende; dewyl 'er dan geene geneezing te hoopen is, dan door eene *criſis*. De *Cortex Peruvianus*, zoo zeer door eenige gepreezen, is hier altoos oly in het vier; door denzelven verheffen zich altoos de toevallen, indien hy voor de *criſis* wordt gegeeven; maar na dien tyd kan hy van nut zyn.

In de *Dyſenteria* is by ons de Geneeswyze van TISSOT en ZIMMERMAN allernadeeligſt bevonden; alle braakmiddels, zoo uit de *Ipecacuanha*, als uit het *vitrum ceratum Antimonii* enz. in het voorleedene Jaar te HARLINGEN beproefd, deeden geene andere uitwerking, dan de pynen te vermeerderen en de doodelyke verſterving te verhaaſten. Daarentegen hebben wy ons het beſt bevonden by zachte demulceerende middelen, als *Bolus Armena*, *Gummi Arab.* enz. en boven al by een rykelyk gebruik van het *Opium* onder alderhande gedaanten ingegeeven. Zoo 'er ondertusſchen teekenen zyn van eene vergadering van kwaade ſtoffen, gebruiken wy in het begin, of teffens met voornoemde middelen, poeders uit *Rheum*.

In de *Scarlatina* is de *Methodus antiphlogiſtica* ſteeds de beſte. Eene of meer Aderlaatingen in 't begin der Ziekte, en daar na verkoelende purgatien zyn verre weg de beſte middelen, om

de

de hevigheid der Koortſen en der bezetting op de keel weg te neemen. Daarentegen komt de verzwakkende geneeswyze van den Heer de HAEN in de *Febris Petechialis* by ons zeer zelden te pas; hoewel 'er ook ſomwylen gevallen voorkomen, in welke eene Aderlaating veel verligting aanbrengt.

(*was geteekend*)

A. YPEY.

FRANEKER,
den 17 October
1780.

****

UITTREKSEL VAN EEN BRIEF VAN DEN HEERE WOUTER IDSKES WOUTERS,

Te SNEEK, aan den *Secretaris* deezer *Societeit* [*].

WYlen de Heer M. VAN PHELSUM, *Med. Doctor* alhier, heeft my een en andermaal aangezocht, om myne Weêrkundige Waarneemingen, loopende van *primo January* 1775, tot heden toe, te copieeren, onder voorwendsel van dezelve aan Uw Ed. te bezorgen. Ik zoude niet gedraald hebben aan Zyn Ed. verzoek te voldoen, indien de moeite van overschryven my minder lastig had toegescheenen; Zyn Ed. vervolgens in de maand *Augustus* komende te overlyden, verdween myn vooruitzicht om deeze taak te onderneemen; doch voor eenigen tyd U Wel Edelens *Prysverhandeling* leezende, werd ik zoo zeer overtuigd van de nuttigheid van diergelyke Waarneemingen, en de verpligting van ze in handen van Uw Wel Ed. te bezorgen, dat ik niet van my heb kunnen verkrygen, om dezelve in de vergetelheid te laaten

[*] Welke de *Societeit* geöordeeld heeft wegens deszelfs voortreffelyken inhoud, ter bevorderinge van haare welmeenende belangens, en ter aanmoediging van anderen, wat het zaakelyk betreft, te moeten mededeelen.]

laaten liggen. Om my dan in deezen te kwyten van eenen pligt, welken myn geweeten van my vordert, heb ik de eer Uw. Ed. te berichten, dat ik sedert den tyd hier boven gemeld, driemaal daags aanteekening heb gehouden van den *Barometer*, *Thermometer*, Windstreek, sterkte des Winds en Weêrsgesteldheid, als Helder, Wolkig, Betrokken, Regen, Mottig, Mist, Sneeuw, Hagel, Donder, Bliksem, Weêrlicht, Noorderlicht, Ring om de Zon, Maan, enz. Myn *Barometer* en *Thermometer*, zyn zoo goed, als ik ze heb weeten te krygen. De bepaaling van de sterkte des Winds, heb ik dus geregeld, Stil, kleine Koelte, Koelte, Maatig, Stevig, harde Wind, extra harde Wind, en Storm, en hevige Storm aangeteekend: Een vry gezicht, op eenen welgaanden Olie-molen, heeft my in staat gesteld in deezen naauwkeurig te zyn.

Indien Uw. Ed begrypt, dat myne Aanteekeningen van eenigen dienst voor Uw kunnen zyn, dan verzoeke my zulks te berichten, zullende dan zoo spoedig doenlyk U Wel Ed. een Afschrift daar van laaten toekomen.

En door dien de Sterflysten, indien ze naar vereisch worden opgemaakt, gelyk in Uw. Ed. *Provincie*, althans in sommige Steden geschiedt, van de uiterste noodzakelykheid zyn, zoo wenschte ik gaarne in staat te weezen, iets in deezen te kunnen toebrengen ten algemeenen Nutte; doch zulks is my onmogelyk, door dien hier geene naauwkeurige Aanteekeningen, hoe dikwyls ik daar toe aanzoek gedaan heb, worden gehouden. Om echter, hoe gebrekkig ook

alles

alles te doen, wat mogelyk is, heb ik als onder de Asch weg gezocht de hier ingeslootene Aanteekeningen van de Dooden, welke hier te SNEEK, sedert *primo January* 1693, tot *ultimo December* 1779, begraaven zyn. Uw Wel Ed. zal zien, dat van *primo April* 1773, tot nu, eene *Distinctie* van Mannen, Vrouwen en Kinderen is gemaakt: hoe ligt had men 'er de Jaaren by konnen voegen! Deeze onderscheiding is op orde van den Staat geschied, en hervoort gekomen om de collaterale betaalinge op eenen juisten voet te krygen. Hoe wenschelyk zoude het zyn, dat de Geneesheeren zich bevlytigden, om de Magistraaten, de nuttigheid van diergelyke Aanteekeningen onder het oog te brengen [*]. Ik sta verwonderd, hoe zoo veele Lieden van de Konst, het gewigt der zaake begrypende, of die het zelve behoorden te begrypen, zoo werkeloos in deezen niet alleen zyn; maar zelfs ook, en dat nog te verwonderen is, het aanteekenen van den Loop, Aart en Natuur der Ziekten, welke onder hunne practyk zyn gevallen; wat eene drukte, wat eene bezigheid verschaft men zich al niet in zaaken van geen het minste aanbelang voor zich zelven, noch voor de Maatschappy; en hoe schandelyk worden de Nuttige dingen verwaarloosd! De Hemel geeve, dat heden, of morgen de Aanzienelyksten onzer Landen, en de zulken aan wien het roer der Regeeringe is aanbetrouwd, eens krachtdadig mogen medewerken, om deeze nuttige Observatien, waar uit zoo veel heil, voor

[*] Men zie de Vorderingen, welke de *Societeit* bereids in dit Stuk gemaakt hebbe, in de *Derde Afdeelinge* haarer *Verhandelingen.*]

voor de goede Ingezetenen konnen voortvloeien te bevorderen! Ik houde my verzekerd, dat indien ——, by wien ik de eer heb van bekend te zyn, geinformeerd wierde van de nuttigheid van Waarneemingen tot de Geneeskunde betrekkelyk, —— dezelve op alle mogelyke wyze zoude trachten te bevorderen, dat die in deeze *Provincie*, gelyk elders werkſtellig wierden gemaakt; het welk insgelyks zouden doen verſcheidene Aanzienelyke Heeren onzes Lands, als de Heeren ——, ——, ——, ——, ——, ——, en meer anderen. Ik verwacht, Wel Ed. Heer! dat uwe Loſlyke luſt en yver voor de Geneeskunde, veele heilzaame gevolgen voor deeze Republicq zal opleveren! De Hemel zegene daar toe Uw Wel Ed. met alle noodige krachten en vermogens naar ziel en lichaam, en wekke veele braave en kundige Mannen op, om gelykerhand met Uw. Ed. de edele Geneeskunde, zoo veel mogelyk, te volmaaken.

Zoude het ook de attentie van Uw. Ed. kunnen waardig zyn, te weeten, dat 'er zoo veele roode Aalen, dit Jaar, in deeze *Provincie* gevangen zyn, als by menſchen geheugen niet is gebeurd. En, dat op onze groote Meeren, welke men zich, eenige Jaaren lang, achtte van Baars byna ontbloot te zyn, dit Jaar, hoe wel niet van de grootſte ſoort, zoo veele gevangen zyn, als veele Lieden niet geheugt. Verder, om meer andere byzonderheden over te ſtappen, te lang om hier te melden, en naar myn inzien meer tot de Natuurlyke Hiſtorie van onze *Provincie* behoorende, dan wel tot het Geneeskundige gedeelte, kan ik echter niet voorby Uw. Ed.

te

DOODEN te SNEEK Begraven, in de onderstaande Jaaren.

Jaaren.	Getal der Begravene.	Jaaren.	Getal der Begravene.	Jaaren.	Getal der Begravene.	Jaaren.	Getal der Begravene.
1693	234	1714	110	1734	127	1754	139
1694	213	1715	166	1735	124	1755	96
1695	131	1716	118	1736	115	1756	103
1696	119	1717	111	1737	158	1757	109
1697	133	1718	119	1738	114	1758	131
1698	93	1719	153	1739	176	1759	193
1699	133	1720	228	1740	140	1760	130
1700	118	1721	152	1741	138	1761	208
1701	123	1722	143	1742	153	1762	127
1702	133	1723	184	1743	132	1763	138
1703	174	1724	135	1744	118	1764	135
1704	178	1725	107	1745	136	1765	105
1705	174	1726	126	1746	124	1766	99
1706	146	1727	154	1747	124	1767	102
1707	191	1728	193	1748	161	1768	127
1708	145	1729	128	1749	171	1769	216
1709	156	1730	132	1750	162	1770	116
1710	141	1731	189	1751	157	1771	99
1711	136	1732	103	1752	143	1772	124
1712	112	1733	168	1753	190	1773	110
1713	117						

	1773.			1774.			1775.			1776.			1777.			1778.			1779.		
	Man.	Vrouw.	Kind.	Man.	Vrouw.	Kind.	Man.	Vrouw.	Kind.	Man.	Vrouw.	Kind.	Man.	Vrouw.	Kind.	Man.	Vrouw.	Kind.	Man.	Vrouw.	Kind.
January				3	0	4	2	2	0	1	4	6	4	6	15	1	2	2	2	3	10
February				2	4	3	0	1	1	6	5	6	2	2	10	2	4	7	3	2	4
Maart				1	2	4	3	3	5	0	3	7	2	2	7	2	1	4	5	6	8
April	4	4	5	1	2	[illegible]	5	4	1	1	2	6	1	4	3	1	4	6	2	4	4
Mey	4	2	10	1	5	[illegible]	1	1	5	2	8	7	1	3	4	2	2	2	3	2	0
Juny	0	0	4	2	1	[illegible]	5	4	8	2	3	8	1	2	7	5	1	6	3	3	5
July	3	1	3	0	1	5	3	4	10	2	2	9	2	2	6	1	4	6	1	3	4
Augustus	3	2	3	1	2	6	4	6	6	1	2	6	3	2	3	5	1	8	2	3	6
September	3	2	3	3	2	8	3	3	9	3	5	15	1	2	8	1	2	2	10	13	6
October	1	3	3	2	1	4	0	2	3	3	4	16	2	2	5	1	1	6	14	9	9
November	1	4	2	3	4	1	2	6	4	3	1	8	2	5	6	3	5	8	5	7	8
December	3	1	3	4	3	7	1	1	6	4	3	13	2	2	7	2	5	3	7	6	12
	22	19	36	23	27	57	29	37	58	28	42	107	23	34	81	26	32	60	57	61	76
				27			37			42			34			32			61		
				57			58			107			81			60			76		
				107			122			177			138			118			194		

NB: In den Jaare 1748. waren te SNEEK 3958 Menschen.

te melden, dat onze *Provincie* dit Voorjaar, het Winter-water veel vroeger is kwyt geraakt, dan voortyds: thans heb ik myn voorgenoomen taak afgedaan, —— En ſchoon myne affaires Koophandel zyn, heb ik echter zeer veel luſt voor nutte Konſten en Weetenſchappen, en wel voornamelyk voor die, welke den huishoudelyken welvaart van ons lieve Vaderland kunnen bevorderen. Indien myne omſtandigheden zulks gedoogden, dan offerde ik mynen geheelen Leeftyd aan de bearbeiding van dezelven op. Thans doe ik zoo veel als my mogelyk is, en vinde my ten uiterſten bereidvaardig, om het geen ik verzameld heb, ten algemeenen Nutte mede te deelen, enz.

(*was geteekend*)

WOUTER IDSKES WOUTERS.

SNEEK,
den 2 January
1780.

BESCHRYVING VAN DE GESTELDHEID DER STAD GRONINGEN,

Benevens de ZIEKTEN *aldaar in 't Jaar* 1779 *voorgevallen*, *derzelver* GENEESWYZE *en de* DOODEN *aan dezelve Overleeden.*

DOOR DEN HEER

PH. J. LOOFF,

Med. Doctor.

Voor en al eer over te gaan tot de Beſchryving der Ziekten van de Stad GRONINGEN, zal het noodzaaklyk zyn om kortelyk iets van der Stads gelegenheid en derzelver geſteldheid, ten aanzien van haare Inwoonderen te zeggen.

GRONINGEN is gelegen op de Poolshoogte van 53°, 15'. en 4°, 26' lengte, volgens den *Meridiaan* van *Parys*, op eene Zandbank, komende ten Zuiden van het Landſchap DRENTH, maakende binnen de Stad eene zeer aanmerkelyke ryzing.

Deeze

Deeze bank wordt by den onzen genaamd den *Hondsrug*.

Met ſchoone en zeer hooge Wallen, voornamelyk aan derzelver Zuider gedeelte, is deeze Stad omgeeven.

Daarenboven zyn dezelve geregeld beplant met hooge en aanzienlyke Ype boomen, welke derzelver Inwoonderen, zoo wegens de aangenaame ſchaduwe, als heerlyke uitzichten, eene bekoorlyke wandeling verſchaffen. De twee Riviertjes de *A* en de *Hunze*, binnen de Stad zich vermengende met de wateren, welke ons uit de OLDAMPTEN toevloeien, omringen van binnen de geheele Stad, zich ontlaſtende in het hoofd of *Ried-diep*, en wordende met de Ebbe naar de N. Zee gedreeven, en door den wederkeerenden vloed wederom te rug gevoerd; geevende aldus eene geduurige en ververſchende beweeging aan het water, het welk door en rondſom de Stad vloeit; belettende hier door allen ſtank en kwaade lucht, door ſtilſtaan van wateren veroorzaakt (*). Behalven dit is deeze Stad ryklyk

(*) „ Of nu deeze Riviertjes, welke uit DRENTH, „ en de afloopende Wateren uit de OLDAMPFEN, voor„ namelyk uit de *Veenen* voorkomende, hier door de „ Stad vloeien, en in het *Rieddiep* zich ontlaſten, eeni„ ge oorzaak zouden hebben kunnen geeven tot de „ toenmaalige heerſchende Ziekten?" Gelieve men met my op te merken, dat de Riviertjes de A en de HUNZE, uit DRENTH hun oorſpronk neemende, geheel door geen MEEREN [*], zoo als men dacht, heen vloeien;

[*] In de Kaart van VISSCHER wordt de *Hunze* door het *Zuidlaarder-meer* te loopen, aangeweezen.]

lyk van zeer goed Putwater voorzien, door putten zoo wel binnen de huizen, als op de openbaare

vloeien; maar altyd een zuiveren zandgrond tot hunne bedding hebben, en gevolgelyk niet wel kunnen beſchuldigd worden van ongezondheid aan onze Stad toetebrengen: ook is dit als een *præſidiuum ſanitatis* van deeze Stad, door den Hooggel. Heere VAN DOEVEREN, in zyne *Oratie* van 1770, aangemerkt. Ingelyks dient men te weeten, dat het Landſchap DRENTHE, waar uit deeze Rivieren haar oorſpronk neemen, eene zeer gezonde Landſtreek is, en alwaar men zeer zelden van eenige heerſchende Ziekten komt te hooren. Wat nu de Wateren betreft, welke wy alhier van het OLDAMPT ontfangen, en zich mede in het *Rieddiep*, dat naar de N. Zee gaat, ontlaſten: deeze, als meeſt uit de *Turf-Veenen* voortkomende, zouden eenige bedenking kunnen baaren; maar hier by dient aangemerkt, dat de gegraavene Kanalen, waar door dezelve tot ons komen, alle tot op het zuivere zand zyn uitgegraaven; en dat de bruine kleur, eigen aan dat Water, alleenlyk ontſtaat, om dat het doorgezakt is door het Veen, 't welk naar de ſchranderſte meening, geheel uit ſamengepakte Vegetabiliſche deeltjes van vergaane Plantgewasſen beſtaande, en veele eeuwen aldaar gelegen hebbende, nu geheel en al, als zuiver in zyn aart beſchouwd moet worden; gelyk men ook zeer klaar beſpeuren kan aan den Turf, welke van daar komt, en daaglyks op onzen haard gebrand wordt, zonder eenige onreinigheid, of kwaaden reuk, ook in het verbranden, daar aan te ondervinden. Als men dit bedenkt, zal men weinig kwaade hoedanigheden aan dat Water, veel min om zulk eene Ziekte te kunnen verwekken, toeſchryven. Daar by komt nog, de Gezondheid, welke gemeenlyk de overhand heeft in de *Colonie*, als VEENDAM, WILDERVANK, PEKEL-A, BURGER-COMPANIE, TRIPS-COMPANIE en de KELKWYK, als welke alle midden in deeze *Veenen* liggen, en welker Inwoonderen allen niet alleen aan deeze Wateren woonen, maar ook het geheele Jaar van het zelve Water drinken, en nochtans eene zeer goede Gezondheid genieten. Hier by komt nog, dat men in deeze Stad zulk eene *Epidemie*, als deeze, niet

baare plaatſen der Stadt, door de vriendelyke directie der Hooge Overigheid, tot gemak der Ingezetenen, daar geſteld en onderhouden.

Voor

niet ondervonden heeft, als ſedert 1672 en 73, en 1728 en 29; niet tegenſtaande de uiterlyke omſtandigheden van grond en water meeſt dezelve waren met dit onderſcheid alleen, dat voor omtrent 100 jaaren nog zeer weinige van de *Veenen* hier boven genoemd, geöpend waren, of zoo als men dat noemt, aan de Sneê waren gebragt. Zie daar dan, —— waarom ik agterhoudende geweeſt ben in het aangeeven van oorzaaken deezer heerſchende ziekten, uit de bovengenoemde grondbeginſelen. De Veranderingen in onzen Dampkring, laat ik my voorſtaan, geeven de meeſte indrukſels op onze geſtellen, en leggen den grond, om wederom andere en nadere oorzaaken voort te brengen; hoe nochtans de Dampkring deeze hoedanigheid ontfangt, is niet gemakkelyk na te ſpooren, om dat het my waarſchynelyk voorkomt, dat de kwaade hoedanigheid haar beginſel ontfangt binnen onzen aardbodem, en onder den ſtreek, dien wy bewoonen: onderaardſch vuur, onderaardſche waterleidingen, verplaatzing der verſchillende Delfſtoffen, giſtingen, opbruiſchingen, en wat dies meer is, kunnen in onzen Dampkring zekere ſchadelyke uitwaasſemingen opzenden, welke, offchoon onvoelbaar, nochtans ons geſtel op eene byzondere wyze kunnen veranderen en tot heerſchende Ziekten kunnen voorſchikken en vatbaar maaken, alzoo dat eene tweede of toevallige oorzaak daar bykomende, gelyk als buitengewoone warmte, of koude der Lucht, te veel of te zwaar Voedſel enz. dezelve doet losberſten, en algemeen maaken. En, om —— geheel te beäntwoorden, zoo heb ik ganſch niet kunnen verneemen van Roomsgezinden, welke naar KEVELAAR [*] geweeſt zouden zyn; nochtans konde dit zeer wel zonder myn weeten voorvallen. Zekerlyk is het, dat door deeze Stad altyd Reizigers over en weder pasſeeren naar Braband, Weſtphalen, Munſterland enz. en

[*] Vergeleeken met het *Bericht* van DEVENTER, bl. 38.]

Voor het overige is deeze Stadt zeer r im, voorzien met drie zeer groote Markten, en zeer breede, luchtige, en met deftige huizen bebouwde ſtraaten; zoo dat, noch de lucht, noch de zon, belet worden hunnen heilzaamen invloed te doen gevoelen. Aan Levensmiddelen is ook geen gebrek, maar alles is in overvloed te bekomen; zynde onze Landeryen vol van allerlei nuttig Vee; zoo dat alle ſoort van Vleeſch en Zuivel hier tot een maatigen prys gevonden worden. Even zoo weinig ontbreekt het hier aan Zee-viſch, welke in meer als gewoonen overvloed alhier wordt aangevoerd; en ofſchoon niet leevende, echter verſch genoeg om met ſmaak en zonder vreeze gegeeten te worden. Hier by nu komen eene groote hoeveelheid vruchten en moeskruiden, welke daaglyks, zoo wel des Winters als des Zomers worden aangebragt; terwyl onze Beurtſchepen, uit andere *Provincien*, dat geen aanvoeren, het welk uit vreemde geweſten voortkomt, en den Inwoonderen ook het aangenaame, en verkwiklyke des Levens aanbiedt. Min of meer beſtaat deeze Stadt uit 4500 huisgezinnen, zullende het getal der Inwoonderen meer of min op 25 of 26000 beloopen. De bezigheden derzelven beſtaan in den Koophandel, Scheepvaart, veelerlei Fabrieken, Konſten en Wetenſchappen, en alle ſoort van handwerken: en daar deeze Stad het hooft, en als de eenigſte deezer *Provincie* is, kan men wel beſeffen, dat derzelver Inwoonders, voor het grootſte gedeelte, aan gebrek van oefening

of

en die zouden zekerlyk beſmetting kunnen mede brengen; doch de Roode Loop, waar op men het oog heeft, is hier van zeer weinig belang geweeſt.

of beweegiug weinig gevaar loopen om in Ziekten te vervallen. Dit Kort Bericht van de Stads gesteldheid voorafgegaan zynde, zal ik over gaan tot derzelver Ziekten van het voorleedene Jaar 1779.

Op de Vraage van het Loflyk Genoodschap van *Correspondentie* in 's HAGE, zoo veel de kortheid des tyds, aan my vergund, zal toelaaten, heb ik de Eer te antwoorden, dat 'er binnen onze Stad van GRONINGEN, in de eerste maanden van het afgeloopene Jaar van 1779, geene byzondere Ziekten geregeerd hebben, noch de sterfte in het eerste half Jaar grooter geweest is, dan gemeenlyk, te weeten, van 339: stervende gemeenlyk alle Jaaren alhier tusschen de 6 en 700 Menschen, 't welk zoude kunnen blyken uit eene Lyst, welke ik sedert eenige Jaaren uit het Kerken-boek geligt heb. Verkouwdheden, *Rheumatismi*, ligte *Peripneumoniæ* en *Pleuritides* waren door de geheele Stad verspreid in het Voorjaar, zynde ook de geheele maand van *Mey* zeer gemaklyk; en de gestorvenen twee minder dan in *Maart*, en 7 meer dan in de maand *January*. Men hield byna het zelfde getal in de maanden *Juny* en *July*, met afgaande en zeer goedaartige Koortsen; zoo dat men eenen gezonden tyd beleefde.

In de maanden van *Maart*, *April* en *Mey* echter, nam ik zeer veel uitslag met ligte Koortsen waar; gelyk als *Ephemeræ protractæ*, en *Tertianæ simplices*. Ook vond ik zeer veelen gekweld met *Dolores Colici*, en *Indigestiones*; en anderen, doch voorbygaande, ongemakken, daar

uit voortkomende, of ook dezelfde oorzaak ten grondſlag hebbende. En dit voorvallende in de Lente zonder voorafgaanden Winter, (want die hadden wy niet gehad,) en daar by een tyd van 3 maanden zonder Regen, begreep ik, dat door dit luchtgeſtel eene ongemeene verſlapping in alle de *Fibræ musculares* plaats hadde, en gevolgelyk minder *Perſpiratio inſenſibilis*, en hier van daan, *Cruditates*, *Stagnationes*, en *Acrimoniæ*: waar op ik voorſpelde, dat wy veele zwaare en aanhoudende Koortſen in den Herfſt te verwachten hadden; komende my deeze ſamenhang van oorzaak en uitwerkingen zeer duidelyk voor, indien niet wederom een tegengeſtelde oorzaak de voorgemelde effecten kwam te verydelen. Op de voorverhaalde wyze liep dan de maand van *Juny* en ook *July* ten einde; als mede een gedeelte van *Auguſtus*; terwyl wy in de 2de week dier maand niet meer dan 13 Dooden telden. Maar na dien tyd begon men op verſcheidene Plaatſen, doch meeſt in het Noorden der Stadt eene anderendaagſche Koorts te bemerken, en welke in het laatſte der maand zeer frequent begon te worden; waar door de geſtorvenen tot een getal van 25 kwamen. In de volgende maand, nam deeze Ziekte zeer toe en met een de ſterfte; want wy hadden toen in de eerſte 7 dagen 32 Dooden; in de 2de week 25; in de 3de 45; en in de laatſte week 62: zoo dat wy in deeze maand *September* 163 Lyken hadden.

Maar in de volgende maand *October* rees het getal tot 301; daalende in *November* tot 206, en in *December* tot op 200 getallen: voorwaar enorm groot voor deeze Stadt, en geweldig overſchrydende

LIJST der OVERLEEDENEN in GRONINGEN, van 't Jaar 1779.

	Ouden.	Jongen.	Samen.		
January 2	5	2	7		
9	6	3	9		
16	4	3	7		
23	10	7	17		
30	7	6	13	*January*	53
February 6	9	5	14		
13	5	8	13		
20	4	4	8		
27	5	6	11	*February*	46
Maart 6	8	9	17		
13	8	3	11		
20	9	7	16		
27	10	8	18	*Maart*	62
April 3	8	7	15		
10	12	7	19		
17	5	5	10		
24	9	6	15	*April*	59
Mey 1	6	7	13		
8	3	10	13		
15	5	6	11		
22	9	5	14		
29	3	6	9	*Mey*	60
Juny 5	5	8	13		
12	6	6	12		
19	11	10	21		
26	6	7	13	*Juny*	59
	178	161			339

	Ouden.	Jongen.	Samen.		
July 3	3	10	13		
10	5	5	10		
17	5	7	12		
24	3	10	13		
31	9	6	15	*July*	63
Augustus 7	9	9	18		
14	7	6	13		
21	10	12	22		
28	8	17	25	*Augustus*	78
September 4	15	17	32		
11	11	13	24		
18	18	27	45		
25	39	23	62	*September*	163
October 2	38	18	56		
9	47	21	68		
16	39	24	63		
23	35	14	49		
30	51	14	65	*October*	301
November 6	47	24	71		
13	45	8	53		
20	32	7	39		
27	28	15	43	*November*	206
December 4	42	17	59		
11	28	12	40		
18	24	15	39		
25	22	10	32		
31	22	8	30	*December*	200
	Totaal 820	Totaal 530		in 't geheel	1350

In den Jaare 1775	771
—— —— 1776	838
—— —— 1777	715
—— —— 1778	608

Conventualen der Gasthuizen	Samen	41
Weeshuizen		
Lutherfche Kerk		
Jooden		4
Dus t' famen Overleeden . .		1395

LIJST der GEDOOPTEN in GRONINGEN, van 't Jaar 1779.

	Zoons.	Dochters.	Samen.
In de Nederduitfche Gereformeerde Kerk	301	294	595
—————— Franfche Kerk	0	0	0
In de Lutherfche Kerk	15	15	30
—— Roomfche Kerk	63	57	120
Jooden, onbekend.			
	379	366	745

In GRONINGEN zyn, in 't Jaar 1779, Geproclameerd . . . . 228. Paar.

Ten verzoeke van de *Directie*, *Clasfis* GRONINGEN, heeft de *Societeit* gereedelyk toegeftemd een genoegzaam getal Exemplaaren van deeze Lyften te laaten overdrukken, ten einde de Heeren Predikanten en allen, welke daar toe eenige betrekking hebben, van dezelve te voorzien, en het noodige gebruik 'er van te kunnen maaken.

dende de ſterfte van voorige Jaaren; en boven maate veel die van de zeven eerſte maanden van dit zelfde Jaar, in de welke niet meer dan 402 geſtorvenen geteld werden, daar in de 5 laatſte maanden 948 begraaven werden, komende het geheel van dit Jaar op 1350; waar van waren 820 Volwasſenen, en 530 jonge Kinderen.

Een zeer aanmerkelyk verſchil voorwaar van voorige Jaaren, zynde het getal in 1775—771; van 1776—838; van 1777—715; van 1778—608. Men ziet dan hier uit, dat de Ziekte ongemeen groot moet geweeſt zyn, daar de ſterfte zoo zeer boven het gewoone getal kwam te ſtygen. En ik heb niet kunnen vinden, dat 'er meer Jaaren aan dit gelyk geweeſt zyn, uitgenoomen de Jaaren van 1672 en 73, en 1727 en 28, welken dit nog te boven gingen; zynde de ſterfte van het Jaar 1672, in het eerſte half Jaar geweeſt 549; en in het laatſte 1224: te ſamen 1773. En in 1673, in het eerſte half Jaar 1287; en in het laatſte 517: te ſamen 1804. En in het geheel Jaar van 1727, was het getal 1306; en in 1728—1387. Betreffende nu den aart der Ziekten van dit voorleedene Jaar, zoo komt zeer klaar te blyken, dat dezelve onder de *Morbi Epidemici* geſteld moeten worden, vermits op een en denzelfden tyd, en wel voornamelyk aan de eene zyde der Stad zoo een aanmerkelyk getal van menſchen op dezelfde wyze, en door dezelfde Ziekten wierden aangetaſt. Het was niet zeldzaam, dat men 3, 4, ja 5 en 6 in een huis vond ziek liggen, het welk voor de *Doctoren* zeer moeilyk viel; ten minſten heb ik het aldus gevonden, als ik in een huis 4, in een ander

ander 3, en in veele andere twee moest visiteeren; het welk door de verscheidenheid van Jaaren, Sexe, en gesteldheden, aan alle, somtyds zeer verschillende toevallen, en aldus verschillende *indicatien* te wege bragt; waar door, wilde men met betaamlyke oplettenheid handelen, en met die Menschen-liefde, welke door oprechte Konstliefde verwekt wordt, en op welke hoedanigheden alleen de achting van een recht schapen *Medicus* gevestigd is, zeer veel tyds verliep, en naauwlyks zoo veel overschoot, welke tot noodige herstelling der krachten vereischt werd. Doch niet tegenstaande de frequentie deezer Ziekte, voor zoo verre ik heb kunnen nagaan, was dezelve niet besmetlyk. Dikwyls heb ik twee op een bed gezien, waar van de eene gezond bleef; terwyl de andere zeer ziek was: ook heb ik menigmaalen in talryke huisgezinnen maar eenen zieken gevonden, en daar het ook bybleef.

Ja, terwyl het Noorder gedeelte der Stad vol van zieken was, bespeurde men naauwlyks eenige Ziekte in het Zuider gedeelte, alwaar men somtyds in eene streek van 40 tot 50 huizen, in het woedenste der *Epidemie*, naauwlyks eenen zieken vond. Daarenboven, door de goedheid en Barmhertigheid Gods, was deeze Ziekte in zich zelven niet kwaadaartig, maar eerder gehoorzaam aan de middelen; indien maar ter gepaster tyd in haare oorzaak wierd aangetast, en beteugeld.

Maar, daar de oorzaak in korten tyd, op zich zelven gelaaten, zeer spoedig vermeerderd werd, zoo holde de Ziekte voort, en steigerde tot

tot eene geweldige hoogte; waar door menigmaalen de hulp te laat kwam, en de dood een einde van den Lyder maakte.

Doch taſtte men dezelve in den beginne aan, en ging men regelmaatig, en zonder ophouden daar mede voort, werd de Ziekte zeer ſpoedig van haare kracht beroofd, de hevigheid hield op, de toevallen verminderden op hand, de *functiones* werden herſteld, en de Ziekte ſchikte zich tot geneezing.

En om dit te klaarder aan te toonen, en een toereikend denkbeeld deezer Ziekten te geeven, zy het my geöorloofd, dit door myne eigene bevinding te ſtaven, welke my aantoont, dat onder 320 zieken, welke ik ſedert het einde van *Auguſtus* bediend heb, en, weinige uitgezonderd, aan deeze *Febris Epidemica* ziek lagen, niet meer dan 10 geſtorven zyn. Nog waren hier onder, welke of door hooge Jaaren en voorgaande langduurige ſukkeling afgemat, door deeze Koortſen zeer ſchielyk buiten ſtaat geſteld werden, om de behoorlyke Geneesmiddelen te gebruiken, of ook door onwilligheid, of noodlottigen weerzin, of andere ongelukkige omſtandigheden, belet werden een recht gebruik der hulpmiddelen te maaken.

Wanneer men van den eerſten beginne deeze Ziekte waarnam, was het meeſt altyd eene anderendaagſche Koorts; maar welke geduurig vervroegende, zeer ras, en zonder ſtilſtaan, in een dubbelde anderendaagſche, en van het gemeen alledaagſche Koorts genaamd, veranderde.

Som-

Somtyds was ze in het begin verzeld met ſterk braaken, en wanneer daar door eenige *Gal* geloosd werd, dan noemde men het al ras eene *Gal-koorts*; offchoon de waare *Febres bilioſæ*, met een geduurig Galbraaken, en andere daar by gewoone toevallen, zeer weinig gevonden wierden. Indien dan deeze Koorts in haaren voortgang geheel niet, of zeer traag wierd beteugeld, veranderde dezelve zeer regelmaatig en ſpoedig in eene geduurige Koorts, en eene Scorbutike geſteldheid; een vol lichaam, of kwaadſappigheid daar by komende, ging dezelven over in eene waare *Rot-koorts*, en werd dan ſchielyk doodlyk. Of ook zonder dat, werden door de geduurigheid der Koorts de krachten zoodanig uitgeput, dat de dood onvermydelyk wierd; of ook al ras de geeſten zoodanig onderdrukt, dat de verſtandige vermogens en gevoel geheel verminderd en verdoofd wordende, de zieke in eene ſlaapzucht verviel, en daar door beſef en vermogens, om eenige toereikende middelen te gebruiken, verliezende, voor het geweld der Ziekte moeſt wyken, en daar door onderdrukt werd. Anderen wederom, wiens kracht van wederſtand ſterker, of de oorzaak der Ziekte minder was, en volgens verſchil der *Idioſyncraſie* of eigen lichaamsgeſtel, vervielen in *Hoeſt* en *Teering*; of ondergingen door verſtopping der onderbuiks Ingewanden, opgeblazenheid, dikbuikigheid, en eindelyk de Waterzucht; gelyk ik veele zoodanigen, voornaamelyk in jongere perſoonen heb opgemerkt; maar welke toch alle vry ſpoedig en gemaklyk geneezen werden.

Dit

Dit nu was het begin, de voortgang, en het einde deezer *Epidemike* Koortſen. Myn tyd laat niet toe hier over breeder uit te weiden: dat het gebrekkige hier van moge verſchoond worden, en door de waarheid der Beſchryvinge vergoed, moet ik wenſchen en verzoeken.

Om dan nog eenig licht aan het bovengezegde by te zetten, zal ik kortelyk den Aart deezer *heerſchende Ziekten* onder het gebruik der Middelen, en zoo als ik dezelve heb aangewend, voorſtellen.

Zelden werd ik by eenen Lyder geroepen, het zy in den beginne, of ook als de Ziekte reeds eenige dagen geduurd had, of daar was eene beſlagene tong, drooge mond, leelyke ſmaak, en drukking of gevoel van volheid omtrent de *Præcordia*, verzeld met eene afkeerigheid van ſpyzen, of althans gebrek aan eetluſt.

Ik liet dan niet na, indien geen zeer kenlyk *Contra indicans* plaats had, om een *Hauſt. Vomit.* voor te ſchryven; en gemeenlyk uit de *Rad. Ipecacuanha* en *Sal Ammon.* Dit werkte ſterk met opgeeven van ſlym. Hier na liet ik een *Mixtuur* gebruiken uit *Extr. amaris* en *Salibus neutris*, met zoo veel *Purgantia* daar by, als noodig was ter ontlaſtinge van de opgeloſte ſlymſtoffen. Het miſte byna nooit, of myn Lyder gevoelde naar deeze ontlaſting, eene zeer aanmerkelyke verligting en ruimte omtrent de Borſt en den omtrek van den Maag. Na 24 uuren vervolgde ik deeze oplosſende Middelen te gebruiken, maar met minder purgeerende,

en

en liet dan voort daar by gebruiken de *Cort. Peruv.* en wel, indien het maar weezen konde, in *Subſtantie* en daar by in eene zeer ruime gifte.

Stoutelyk volharde ik in deeze Methode, wat tegenſpraak my ook mogte ontmoeten, of hoe kwalyk men my ook mogt neemen, dat ik het vooroordeel tegen dit Middel, het welk, voornamelyk toen ter tyd, ja zelfs ook nu nog, maar al te veel plaats vindt en gekoeſterd wordt, zoo onbedekt durfde trotſeeren. Maar het leven en de gezondheid der my aanbetrouwde Lyderen meerder achtende, dan zinnelooze en alleen op onkunde gegronde redeneeringen, ging ik voort, op de zekerheid en veiligheid myner Geneeswyze vertrouwende, en had het onbeſchryflyk genoegen van dezelve altyd van eene gelukkige uitkomſt gevolgd te zien; terwyl andere Lyders ongelukkiglyk dit gezegend Middel, door een ingeworteld vooroordeel, en onkunde van deszelfs werking, miſſende; of door een verkeerd begrip het zelve te laat genietende, daar door aan gezondheid en leven ſchade leeden.

Met ſtilzwygen ben ik genoodzaakt voor by te gaan alle de *Febres anomalæ*, en *Proteiformes*, welke zich onder allerlei andere gedaanten vertoonden, en nochtans uit dezelfde *Conſtitutio epidemica* voortkwamen, en langs dienzelven weg geneezen werden.

Uit deeze Geneeswyze nu, en derzelver uitkomſt, meen ik, gelyk ik hier boven heb aangemerkt,

gemerkt, niet onduidlyk te blyken, van wat aart en hoedanigheid de bovengemelde *Epidemike* gesteldheid geweest is, en van welke eenige kennis te hebben het loflyk Genoodschap wel het meest aan gelegen is.

Behalven sommige *Febres biliosæ* en *inflammatoriæ*, waren weinige andere Ziekten, welke deeze doorgaande Koortsen verzelden: zeer enkelde *Diarrhoeæ*, geen *Dysenteriæ* hadden, zoo veel my bewust is, plaats, terwyl van te vooren ook geene buitengewoone Ziekten grasseerden; zynde van het begin van *January* tot aan de maand *Augustus* toe de sterfte eerder gering dan groot geweest. —— Van de oorzaak deezer heerschende Ziekte durf ik weinig zeggen, vermits, gelyk ten vollen bekend is, altyd zoo veele tegenstrydigheden in dezelve zich opdoen.

Alleenlyk dient men aan te merken, dat men alhier gemeenlyk eenen tamelyk gestrengen Winter gewoon is, en dat het tegengestelde plaats had in den Winter van *acht en negen en zeventig*; zynde het Weêr zoo ongemeen zacht, en zonder Vorst, dat byna niemand zulks geheugde. Daar by hadden wy van den eersten *January* tot in de volgende maand van *Maart* geheel geen Regen met eene geduurige zachte lucht en zonder koude; en aldus eene Luchtsgesteldheid voor de Inwoonderen deezer Stadt geheel ongewoon. Ondertusschen, (om iets van den Levensregel der Ingezetenen te melden) is men hier gewoon zich in de maand *November* van een Slachtbeest te voorzien, en zyne kuipen vol gepekeld Vleesch te hebben, het welk dan in den Winter en Voorjaar geconsumeerd dient te worden; terwyl ook

het

het Varken-vleeſch, als Winter en Zomer-proviſie niet wordt vergeeten.

Erwten en Kool, benevens Aardäppelen worden ook overvloedig hier gegeeten; en behalven dit alles wordt hier in den Herfſt en Voorjaar zeer veel Zeeviſch aangevoerd, welke menigmaalen in grooten overvloed, en ſomtyds tweemaal daags, en dan zeer goed koop verkocht wordt. Als men dit overweegt, en daar by aanmerkt, dat tot zulken overvloed van vaſte ſpyzen ook ſterke maagen vereiſcht worden, en aan den anderen kant betracht, dat de zeer ſlappe Winter de vezelen der lichaamen meerendeels ontſpannen had, en vervolgens de vermogens, ter *digeſtie* der ſpyzen dienende, zeer verminderd waren, zoo blykt niet onduidelyk, dat zeer veele raauwigheden, en ſcherpte door de verzwakte *Facultates concoctrices*, niet alleen der maag en darmen, maar ook der Bloedvaten, (in welke toch de laatſte *digeſtie* volbragt moet worden,) veroorzaakt moeſten worden, waar door dan de zoo zeer noodzaakelyke *Perſpiratio inſenſibilis* verminderd moeſt worden, en aldus gelegenheid geeven om eene geheele voorraad van *Materia peccans* te verzamelen, en deeze Koortſen voort te brengen.

En daar nu dit geſtel der lucht, en gevolgelyk der lichaamen, (de eene meer en de andere minder) aan allen gelyk was, zoo konde dan ook deeze Ziekte heerſchende of *epidemik* worden.

Maar vraagt men, waarom dat dan aan het Noorden der Stad de Ziekte heel veel ſterker woedde, dan aan het Zoider gedeelte? Daar op kan ik

ik niet volledig antwoorden; en zoude meer tyds vereisschen, dan waar van ik thans meester ben. Zeker is het, dat het vloeiende water van de Haven aan het Noorden der Stad, dan eens hoog en dan wederom laag zynde; ja by Zomerdagen somtyds droog ebbende, en by Herfst en Wintertyden met een hoog Ty somtyds de Wallen overstygende, en een gedeelte der straaten aldaar onder water zettende, eene merkelyke verandering te wege kan brengen. Wat anders de *Situatie* der Stad GRONINGEN aanbetreft, zoo zoude men daar van eene goede gezondheid der Inwoonderen kunnen verwachten (zoo als hier vooren bl. 870. reeds gebleeken is;) en welke men ook zeer veele Jaaren herwaards genoten heeft: want de Stad ligt vry hoog, en voor een groot gedeelte op een zandgrond, omringd van een vloeiend water binnen zyne Wallen, en voorzien van zeer ruime en luchtige Straaten.

(*was geteekend*)

PH. J. LOOFF.

GRONINGEN,
den 20 October
1780.

BERICHT
WEGENS DE STAD
APPINGEDAM,
EN OMGELEGENE
LANDSTREEK;
DOOR DEN HEER
G. MULLER,
Med. Doctor.

APPINGEDAM is gelegen op 53 gr. en 15 min. Noorder breedte, en omtrent 25 gr. lengte; en dus in het Noord Oostelydste gedeelte der Vereenigde Nederlanden. De afstand van GRONINGEN is ruim 4 uuren ten Oosten, en 1 uur gaans Westwaards van de Rivier de *Eems*. Een stroomend water deelt het in 2 deelen. Het getal der bewoonde huizen in APPINGEDAM is 334; en buiten, doch waar uit de Dooden hier begraaven, en de Kinderen gedoopt worden 46, samen 380. Als men ieder huis op 4 persoonen rekent, en daar by voegt 50 bejaarde menschen in de Gasthuizen, en 30, zoo onder de Diaconie behooren, kan het geheele

heele getal der Inwoonderen niet minder dan 1600 bedraagen: hier van zyn

In 't Jaar	1771	Overleeden	48	Perſoonen.
———	1772	———	47	———
———	1773	———	43	———
———	1774	———	55	———
———	1775	———	90	———
———	1776	———	57	———
———	1777	———	44	———
———	1778	———	31	———
———	1779	———	44	———
———	1780	———	39	———
		In 10 Jaaren	498	

Dus Jaarlyks omtrent 50.

Waar by moet aangemerkt worden, dat 'er in 't Jaar 1775, aan de Kinder-ziekte alleen 49 zyn Geſtorven; zynde $\frac{1}{7}$ van allen die daar van aangetaſt zyn.

In de gemelde 10 Jaaren, zyn in de Gereformeerderde Kerk Gedoopt	402	Kinderen.
By de Roomſchgezinden . .	36	———
By de Mennoniten Gebooren	16	———
By de Jooden . . . . . ,	16	———
Dood Gebooren, of voor den Doop Geſtorven . . .	36	———
In 10 Jaaren Gebooren	506	

Dus Jaarlyks ruim 50.

De evenredigheid van de Zoonen tot de Dochters, in 20 Jaaren, is als 44 tot 43; en het getal der Jaarlyks-ſtervenden, tot het geheele getal der Leevenden, als 1 tot 32.

De Fortresſe DELFZYL is aan de *Eems* gelegen, die hier een breeden Zeeboezem maakt; en dus, meer dan de binnen Landen, aan haastige veranderingen van Weêr onderhevig is: de Haven loopt by ieder laag gety meeſt droog; en de Barakken, voor het *Garnizoen*, die aan den voet van de Wal zyn gelegen, waar door het afvloeiende Regenwater derzelver fundamenten doordringt, zyn buitengemeen vochtig: ook is het getal der Zieken, onder de *Soldaten* hier Jaarlyks al vry aanmerkelyk.

De Landeryen ten Weſten, Noorden en Ooſten van APPINGEDAM, zyn droog Kleiland; ten Zuid-Ooſten, Zuiden en Zuid-Weſten, laag moerig land, dat 's Winters dras ligt; en eenige Meeren.

De Lucht is doorgaans kouder, dan in eenig ander gedeelte van ons Vaderland; zoo als de Waarneemingen met den *Thermometer*, vergeleeken met die van andere plaatſen, duidelyk aantoonen. Niettemin klimt dezelve hier 's Zomers, op de warmſte dagen, even hoog als in HOLLAND, maar daalt 's Winters eenige graaden laager; en de Zomer-warmte begint zoo veel laater, dat het in het ryp worden der Vruchten omtrent 14 dagen verſchilt. In de maanden *November* en *December*, als mede by ſlappe Winters, in *February* en *Maart*, met Zuidelyke en Zuid-Weſte Winden, is de lucht zeer vochtig; het

het mist dan ook dikwyls: in *Maart*, *April* en *Mey*, by Noordelyke Winden, ziet men, aan den Zeekant, een verschynsel, dat in de Binnenlanden niet zoo kenbaar is. Omtrent den middag, meest met mooi Zonneschyn-weêr, komt 'er uit het Noorden, met eene sterke drift, een zwaaren damp aandryven, somtyds van eenige weinige regendruppen verzeld, die de lucht, in een oogenblik, zoodanig koud maakt, dat het schynt als of men uit den Zomer in den Winter wordt overgebragt: het verschil, voor zoo verre men uit het gevoel daar over kan oordeelen, zoude ten minsten 10 graaden op den *Thermometer* bedraagen.

De gewoone bezigheden der Inwoonderen, zoo in, als buiten APPINGEDAM, zyn de Land- en Veebouw, en zoodanige Ambachten en Neeringen, als hier toe behooren. Het volk is doorgaans werkzaam; het voedsel grof en eenvouwdig; bestaande voornamelyk uit Roggenbrood, Spek, minder Vleesch en zelden Visch; Aardäppelen, geele Wortelen, Boekweitenmeel, Gort, Karnemelk, enz. De minste huizen zyn van Regenbakken voorzien, zoo dat veele menschen water moeten drinken, uit gegravene grachten, of putten; 't geen in heete en drooge Zomers zeer nadeelig moet zyn. Bier en Thee wordt onder geringe lieden weinig gebruikt, maar het misbruik van Coffy is onder geringen, zoo wel als onder vermogenden bykans algemeen. De meest voorkomende Ziekten kan men vinden, in de *Verhandelingen* van de *Hollandsche Maatschappy*, XVIII. Deel, pag. 257.

BERICHT

Van de EPIDEMISCHE ZIEKTEN, *ſedert het begin van* Auguſtus 1779, *tot het einde van* July 1780.

AUGUSTUS.

In het begin van deeze maand, begon de gewoone Gal-koorts, die nochtans door het gebruik van veel zuurachtigen drank, met zachte *Emetica* en *Laxantia* gepaard, gemaklyk overwonnen werd; als mede eenige *Catarrhale* Koortſen, waar in, behalven andere gewoone middelen, de *Veſicatoria* veel voordeel deeden.

SEPTEMBER.

De Gal-koortſen worden menigvuldiger, maar de Geneezing is als nog niet bezwaarlyk; eene verandert in eene doodelyke Rot-koorts. By een enkel perſoon wordt de Roode Loop waargenoomen, die herſtelt. Deeze Ziekte is, in deeze plaats, daar na niet weder gezien; maar buiten wordt gezegd, dat 'er eenige aan geſtorven zyn, doch ten hoogſten 4 of 5.

OCTOBER.

De Gal-koorts houdt aan; ſommige gepaard met *Catarrhale* Borſt-ziekten, waar in de Aderlaating vereiſcht wordt. Een groot getal derdendaagſche Koortſen begint zich te vertoonen, waar

waar van veele door *Resolventia* en *Evacuantia* geneezen worden; weinige neemen een rottige natuur aan, die toch, na sterke ontlastingen, nog gelukkig gered zyn.

NOVEMBER.

Met het onstuimige weêr in deeze maand, komen 'er, behalven de derdendaagsche, ook veel *Catarrhale* Koortsen: by beide soorten voegt zich eene hevige Buikpyn, waar in warme en vochtige stoovingen, op den buik, veel voordeel doen. Het schynt, dat de meeste Ziekten, min of meer, eene inflammatore natuur aanneemen. Eenige derdendaagsche Koortsen maaken haare *Crisis*, door groote *Abscessen* in de leden. Eene Vrouw, door de derdendaagsche Koorts van haare krachten beroofd, sterft aan een matigen Bloedvliet, na eene Miskraam: men heeft naderhand, om dit ongeluk voor te komen, aan zwangere Vrouwen, eenige dagen voor de Verlossing, den *Cortex* gegeeven, met gewenscht succes.

DECEMBER.

De *Catarrhale* Koortsen continueeren: de derdendaagsche worden in dubbelde, of driedubbelde veranderd, of houden in 't geheel geen regel meer; verscheidene *Diarrhoeæ*, en eene *Febris Scarlatina* worden waargenoomen.

JANUARY. 1780.

Met het toeneemen van de koude, ontstaan veele *Rheumatique* Ziekten, onder de gedaante van

Koortsen, Zyde-wee, Long-ontsteking, Colyk-pyn, enz. de Aderlating wordt in de meeste vereischt; verders wordt de geneezing, door *Resolventia*, *Laxantia*, en daar na door zachte *Diaphoretica* volbragt. Eenige Kraamvrouwen, die niet zoogen, komen in groot gevaar, door Koortsen, die haar omtrent den negenden dag, na de Verlossing aantasten: eene daar van krygt de Sprouw en sterft.

FEBRUARY.

Verscheidene hoog-bejaarde, en door Ziekte verzwakte lieden, sterven aan eene kwaadaartige Zinking-koorts.

MAART.

Veele Menschen, die den geheelen Winter, aan de derdendaagsche Koorts gelaboreerd, en daar tegen den *Cortex Peruvianus* zonder succes gebruikt hadden, beginnen nu van zelfs te herstellen; schoon ze van de Koorts nog niet bevryd zyn. Even als in *November* van het voorgaande Jaar, grasseert 'er wederom eene *Rheumatique* Colyk-pyn, die voornamelyk Vrouwen aantast, en vry moeielyk om te geneezen is. By eene Vrouw wordt eene *Febris Petechialis* waargenoomen, die langduurig en zeer gevaarlyk is.

APRIL.

By gelegenheid van het koud en buiïg weêr in deeze maand, verërgeren weder de derdendaagsche Koortsen; die, welke door den *Cortex*,

ver-

verdreeven waren, komen wederom: overal regeeren Verkouwdheden, die veeltyds in eene *Pleuris* of *Peripneumonie* veranderen, en door eene *Diarrhoea* dikwyls haare *Crisis* maaken: men obſerveert ook anderendaagſche Koortſen, die in weinig omgangen van zelfs eindigen.

MEY.

'Er verſchynen weder veele Zinking-kwaalen en Colyk-pynen met inflammatie, als mede verſcheidene ſoorten van uitſlag: Kinderen lyden veel in het Tanden krygen. Wanneer met het einde van de maand het weêr zachter wierd ceſſeeren veele derdendaagſche Koortſen.

JUNY.

Niettegenſtaande de koude in deeze maand aanmerkelyk grooter is geweeſt, dan in HOLLAND, zoo dat de *Thermometer* 's middags zelden boven 60 gr. teekende; worden nochtans de geenen, die ſedert den voorleeden Herfſt aan Koortſen en kwynende Ziekten gelaboreerd hebben, meeſt allen herſteld, zoo dat 'er in

JULY.

Maar weinige Ziekten, en der aanteekening naauwlyks waardig zyn waargenoomen.

Men ziet uit het voorgaande bericht dat 'er in APPINGEDAM en omliggende Karspels, behalven de gewoone Gal-koorts en veele derdendaagſche Koortſen, geene byzondere of beſmettelyke Ziekten, van eenig belang, gegrasſeerd

 heb-

hebben: dit zelve wordt ook van het overige gedeelte der OMMELANDEN verzekerd; alwaar, even als in APPINGEDAM, het getal der overleedenen niet grooter, maar eer kleinder, dan in gemeene Jaaren is geweest. In de Stad GRONINGEN in 't tegendeel zyn in het Jaar 1779, gestorven 1393; en in het Jaar 1780, meer dan 1000 Menschen; alwaar anders het middengetal, in gemeene Jaaren, beneden 700 is [*]. Het is zeker, dat 'er van zoo een byzonder Contrast eene byzondere oorzaak geweest zy, welke men hoopt dat door de Berichten der Heeren *Medici* aldaar, algemeen bekend mag worden.

BERICHT

Wegens de EPIDEMISCHE GALKOORTS, *in het Oostelyk gedeelte der* OMMELANDEN.

Zoo verre als het geheugen der oudste Menschen strekt, is deeze Ziekte hier gemeen geweest. Sedert het Jaar 1758 tot 1780, is het grootste getal Zieken waargenoomen, in de Jaaren 1759, 73, 75, 79 en 80; minder in 1776 en 78, en zeer weinig in 1774, en 77. In de Jaaren, tusschen 1759 en 73, is ook geene aanmerkelyke *Epidemie* geweest. De maanden *Augustus*, *September* en *October*, zyn gemeenlyk de

[*] Vergeleeken met het *Bericht* van GRONINGEN, bl. 877.]

de eenige, waar in dezelve grasſeert; het Jaar 1775 alleen uitgezonderd, wanneer ze met half *July* reeds begon.

Het kan van geen nut zyn, van de Teekenen te ſpreeken, alzoo die by ieder, zelfs het gemeen, bekend zyn; en van andere tusſchenpoozende Koortſen niet verſchillen, dan alleen, door de menigte van galachtige ſlym, die zoo wel na boven, als na beneden, ontlaſt wordt.

Men kan deeze Koortſen onderſcheiden, in anderendaagſche, die de ligtſte zyn; in dubbelde anderendaagſche, of alledaagſche, die veel moeielyker bevonden worden; en in eenige weinige derdendaagſche, die tot deeze ſoort ſchynen te behooren: anderszins zyn de menigvuldige derdendaagſche Koortſen, die men ſedert 2 Jaaren in deeze *Provincie* gehad heeft, meeſt alle gevolgen geweeſt, van kwalyk geneezene Gal-koortſen.

Onder de Oorzaaken, zyn warme Zomers zekerlyk de voornaamſte, zoo als men uit de Weêrkundige Waarneemingen van bovengemelde Jaaren ligtelyk kan zien; vooral uit die van het Jaar 1775, wanneer het getal der Zieken zoo buitengemeen groot was, dat geene der voorgaande, of navolgende Jaaren, daar mede konnen vergeleeken worden. De gemiddelde warmte was toen, in de maanden *Juny*, *July* en *Auguſtus* 65 gr. en in *September* 63; een trap van warmte, waar van in dit Tydperk, ſamen genoomen, in 40 Jaaren geen voorbeeld was geweeſt; zoo als uit de *Zwanenburgſche* Waarneemingen, en uit de Tafel van den Heere L. in de

de *Natuurkundige Verhandelingen*, blykt. Droogte wordt mede noodzaakelyk vereischt tot het voortbrengen deezer Ziekte, zoo dat dezelve nooit aanmerkelyk is, wanneer *July* en *Augustus* veel regenachtige en donkere dagen geeven; het geen zoo wel met de rede, als met de bevinding overeenstemt. De Lucht wordt dan, door het gestadig vallende water gezuiverd, van die stinkende stoffe, die in droog en warm weêr zoo sterk uitwaasemt; de Uitwaaseming zelve is veel minder, en het bedorvene wordt door de afwatering weg gevoerd. Het is buiten twyffel, dat de rottige dampen van stilstaande wateren en moerige gronden, mede onder de oorzaaken moeten geteld worden: de reuk daar van is zoo sterk, dat ze menschen, die 'er niet aan gewend zyn, zeer lastig valt; het nadeel is nog grooter, wanneer door het geboomte, in en om de Dorpen en huizen geplant, deeze dampen belet worden zich te verspreiden. — Dewyl nochtans deeze Gal-koortsen in het naburige DRENTHE en WESTFALEN weinig gezien worden, en zelfs veel minder in het Zuidelyke deel deezer *Provintie*, alwaar de voorgemelde oorzaaken ook plaats hebben; blykt het, dat 'er nog andere moeten zyn, waar onder, waarschynlyk de voornaamste, de nabyheid van de Zee, of groote zoute Rivieren zal zyn; door de haastige veranderingen, van warmte tot koude, waar aan de nabygelegene plaatsen, meer dan de Binnenlanden onderhevig zyn, en dus de geregelde Perspiratie wordt belet. Dit is ten minsten zeker, dat by iedere *Epidemie* het grootste getal Zieken, onder de Dyken, tot op den afstand van 2 of 3 uuren gaans binnenwaards,

ge-

gevonden worden. By deeze algemeene oorzaaken kan men nog eenige byzondere voegen: als het dagelyks werken in de heete Zonneſchyn, geduurende den Oogſt; het menigvuldig gebruik van Spek en vette Spyzen; het drinken van bedorven water, uit poelen en grachten; en misſchien ook, by zittende Ambachtslieden en Vrouwen, het misbruik yan ſlappe Koffy, waar mede de maag, eenige reizen daags wordt overſtroomd, en dus onbekwaam gemaakt om vaſte ſpyzen, naar behooren, te verteeren: zoo dat, wanneer dit alles, of wel het meeſte daar van ſamen loopt, men zich over de menigte van Zieken niet behoeft te verwonderen.

Schoon deeze Koorts, op zich zelven, weinig gevaar ſchynt te hebben, zyn de gevolgen doch zeer verderflyk; wanneer, geduurende dezelve, de verſtopping der Ingewanden, die men dikwyls met de hand kan onderſcheiden, niet los gemaakt, en de taaie ſtof ontlaſt wordt. Deeze verſtoppingen, 't zy datze in de Lever, Milt, Darmſcheil, of in den *Colon*, plaats hebben, zyn meermaals zoo hardnekkig, dat 'er een, twee, of meer Jaaren worden vereiſcht, voor dat dezelve, door de Natuur, of Geneesmiddelen, konnen ontbonden worden: maar veeltyds ook is het lot van deeze kwynende Lyderen, datze door haaſtige, of langzaame Ziekten, die haaren grondſlag ontwyffelbaar, in de voorgaande ongeſteldheid der Ingewanden hebben, den volgenden Winter of Voorjaar worden weggerukt.

Het is niet noodig van de Voorbehoeding, of Geneezing, veel te zeggen: door de gemeene

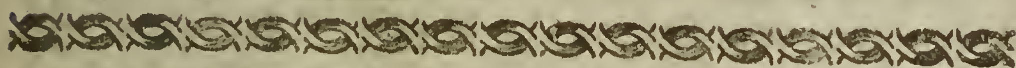
Re-

Regelen der Geneeskunde, naar vereisch der byzondere onderwerpen, toe te passen, wordt de Ziekte, en meest al ook de gevolgen, vry voorspoedig geneezen, of voorgekomen; het volgende zal tot dit oogmerk genoeg zyn. In de maanden *July*, *Augustus* en *September*, zoo lang de warmte aanhoudt, is het dikwyls voldoende, de ontlastingen, door de Natuur verwekt, met eenigen zuurachtigen drank, in genoegzaame hoeveelheid gebruikt, te bevorderen; waar toe by de Landlieden niets geschikter wordt gevonden, dan hui van Karnmelk: rype Vruchten zyn ook zeer voordeelig; en boven al de Druiven. Een zacht braak- en laxeermiddel is van veel nut, om de Ziekte te verkorten; eene Aderlaating komt te pas, wanneer in sterke gestellen, de hoofd- en lendenpynen zwaar zyn; en ook somtyds in zwakkere, als door krampachtige sluiting, de ontlasting belet wordt; waar in ook de *Sp. Nitri dulcis*, en *Mindereri*, met voordeel gegeeven worden: *Opium*, en desselfs bereidingen, zyn meest altoos schadelyk. In derdendaagsche Koortsen, die na het midden van *September* gemeenlyk beginnen, als mede in andere, die dan ontstaan, of nog continueeren, zyn openende- en ontbindende middelen noodig, en vooral de Koorts zelve, om door derzelver werking, de ingepakte stof los te maaken, die dan veeltyds volkomen ontlast wordt, en een bestendige gezondheid nalaat.

VYFDE

VYFDE CLASSE.

VAN DE HOOGERE EN VERDER VAN DE ZEE VERWYDERDE LANDEN.

TWENTHE [*].

KORT BERICHT
VAN DE
ZIEKTEN,
WELKEN 'ER TE
OLDENZAAL,
In de vier laatste Maanden enz. van het Jaar 1779 *hebben plaats gehad*,

DOOR DEN HEER

A. L. MEYER,

Med. Doct. enz. enz.

De *Roode Loop*, die in het voorleedene Jaar 1779, op verscheidene plaatsen, zoo in als buiten ons Land heeft gegrasseerd, heeft

[*] Van Drenthe zyn als nog geene Berichten ingekomen, weshalven dit gedeelte van het Vaderland voor dit Boekdeel onaangeroerd blyven moet.]

heeft zich insgelyks in dit Quartier in ſommige Plaatſen en Boerſchappen in de maanden *September*, *October*, *November* en *December* geopenbaart; en, zoo veel ik heb kunnen ontdekken, is dezelve van buiten ingebragt. Dezelve liet zich in den eerſten opſlag als verwoeſtende aanzien; en vermits die alleen onder het gemeenſte ſoort van onze Inwoonderen beſpeurd wierd, vonden Hun Ed. Mog. de Heeren Gedeputeerden van de Staaten onzer *Provincie* goed, alle middelen tot weeringe en verdere verſpreidinge van die vreesſelyke Ziekte aan te wenden, en de arme Ingezetenen, ook van dit Quartier, op 's Lands koſten te laaten bedienen; ten welken einde ik door Zyn Hoog Geb. Geſtr. den Heer Land-Droſt van TWENTHE, naamens Hun Ed. Mog. gequalificeerd werd, om de onvermogende Ingezetenen aan die kwaale laboreerende te viſiteeren, en de noodige Geneesmiddelen toe te dienen.

By de eerſte viſitatie ontdekte ik aanſtonds, dat de eerſte oorzaak van die Ziekte beſtond in eene putride ſtoffe, waar mede de eerſte wegen bezet waren: dat men dus door ontlaſtende middelen die ſtoffe moeſte uitdryven, naar maate van de krachten der Lyderen, en de natuur der Ziekte, die zeer verſchillende was, naardien ſommige *faeces* met bloed vermengd, en anderen klaar bloed ontlaſtten, met meerder of mindere ſnydingen der Ingewanden; zulks vereiſchten.

Ik liet derhalven *Laxantia ex Acidis Vegetalibus*, inzonderheid *Rheum* met *Tamarinden* gebruiken,

bruiken, met byvoeging van *Mucilaginosa*, als *Rad. Salap. Rad. Althææ* &c. voor de snydingen der Ingewanden: deeze liet ik *formâ Decocti, Infusi, vel Mixturæ* gebruiken, zoo lang, tot dat alle putride stoffe was ontlast, gaande naderhand tot den *Cortex Peruvianus* en andere *Roborantia tonica*, om den *Tonus viscerum* te herstellen, over. Op deeze wyze had ik het genoegen verre de meeste myner Lyderen hersteld te zien, offschoon veelen hunner meer dan 100 keeren in 24 uuren afgingen: hebbende ik van 95, 'er slechts 14 verlooren, daar onder nog gerekend, die ik by de eerste visitatie reeds hoopeloos vond. Aderlaaten heb ik byna nooit in 't werk gesteld: *Emetica ex Ipecacuanha* weinig gebruikt: *Anodyna* byna nooit: zelden *Emulsien. Rheum* op Rhynschen Wyn, het *Infusum Rhei vinosum*, of de *Anima Rhei* genaamd, heb ik veel met gewenscht succes, inzonderheid daar snydingen der Ingewanden met een geduurigen *Tenesmus* plaats hadden, gebruikt.

De Gal- en Rot-koortsen zyn hier, zoo veel ik heb kunnen opmerken, schoon die hier sedert 1771 meest *Sporadicè* hebben gegrasseerd, uit FRIESLAND en HOLLAND gebragt door een gedeelte der Inwoonderen, die jaarlyks naar die *Provincien* in den Hooi- of Koorn-oogst trekken, of in de Turfveenen werken, en voor een groot gedeelte ziek van daar komen, aan welke Ziekte de Inwoonders van hier veel onderhevig zyn, deels wegens de verandering van Lucht, als wel voornamelyk wegens de Levenswyze dier menschen, welke van hier zich gemeenlyk van Spek enz. voorzien. Dit gevoegd by het drinken van stilstaand water uit Slooten en Dobben, daar

wy alhier veel loopend, thans zeer gezond water hebben, en na zich warm te hebben gewerkt in den tocht zitten, of op den kouden vochtigen grond, zich aan den Avondlucht te veel bloot ſtellen, veel al die Rotziekten veroorzaaken, waar aan alhier echter zeer weinige ſterven, gelyk uit de hier agter bygevoegde Lyſt te zien is, ten zy door eene verkeerde behandeling; want naardien die Koortſen zich eerſt voordoen met eene uiterlyke koude, en van den gemeenen man als eene zwaare verkouwdheid aangemerkt worden, of, zoo als men hier gewoon is te ſpreeken, de *Roos* noemt, en met heete middelen, als Salie-melk, Saffraan, warm Bier enz. behandeld worden, is het geenszins te verwonderen, dat men de nadeelige gevolgen daar van maar al te veel ondervindt. De *Signa pathognomica* van die Ziekte voor een eenigszins kundig Geneesheer zeer duidelyk zynde, vallen de *Indicatien* van zelfs in het oog, namelyk de *materies peccans* uit het lichaam te dryven, en na de ontlaſting derzelve de Ingewanden te verſterken.

Myne gewoone behandeling is in den beginne de *Saburra bilioſa* door *Emetica* te ontlaſten: heeft 'er, gelyk ſomtyds gebeurt, voorts eene *Diarrhoea* plaats, volge ik de natuur, volgens het bekende: *Medicus eſt naturæ miniſter.* Wat de Aderlaating in die Ziekten betreft, waar over de Geleerden het hier niet eens zyn, ben ik, naar de omſtandigheden van de onderwerpen 'er voor, (*ſalvo interim meliori judicio;*) en heb ze veel met ſucces gedaan, naardien my de ondervinding geleerd had, dat eene Aderlaating voor den vyfden dag dienſtig is, nademaal de *Symptomata*, als Hitte, Hoofdpyn, *Delirium* enz. als dan

zoo

zoo hevig niet zyn; en wyl men veele Lyders uit de neus ziet bloeden, ſchynt de Natuur ons zelve voor te lichten.

Zie daar —— myne gedachten nopens die Ziekten, en myne behandeling van dezelve openhartig medegedeeld: ik betuige niets anders hier mede te beöogen, als, kan het zyn, aan het oogmerk van de Maatſchappy te voldoen, en my het oordeel van des kundigen te onderwerpen; terwyl my het welzyn myner Lyderen meer dan myne aangenoomene *principia* ter herte gaat, en ik altyd gaarne wenſche beter onderrecht te worden. Kan intusſchen het Genoodſchap van dit myn eenvouwdig Bericht, 't geen niets nieuws behelſt, eenig gebruik maaken ten nutte van het algemeen, zoo zal my niets aangenaamer zyn: ik zal myne moeite dubbeld betaald achten, en het my vervolgens tot eer en plicht rekenen, myne Waarneemingen en Aanmerkingen het Genoodſchap mede te deelen. De locale Beſchryving van onze Stad en Gerichte, benevens de Geboorte- en Sterflyſten hoope by naaſte gelegenheid te zullen zenden. —

(*was geteekend*)

A. L. MEYER.

OLDENZAAL,
den 25 November
1780.

LIJST DER ZIEKTEN, *waargenoomen in en omtrent* OLDENZAAL, *in de Maanden* OCTOBER, NOVEMBER *en* DECEMBER, *van het Jaar* 1779.

4 *Hydrops Anasarca.*
4 *Variolæ discretæ.*
1 ——— *confluentes.*
1 *Pectoris Morbi.*
1 *Morbi Puerperii.*
1 *Lochia retenta.*
1 *Abortus.*
4 *Passio Hysterica.*
1 *Herpes.*
1 *Mensium suppressio.*

Van den 18 *October* tot ultimo *December:*

Aan de *Dysenterie* . .	96.
Aan Gal- en Rot-koortsen	83.
Dus ziek geweest .	179.

Hier van Gestorven.

Aan de *Dysenterie* . .	14.
Aan Gal- en Rot-koortsen.	3.
Dus Gestorven . .	17.

Van JANUARY *tot* JULY *in 't Jaar* 1780.

42 *Febres biliosæ putridæ.*

Hier van Gestorven 5 of 6.

1 *Fluor albus.*

2 *Exan-*

2 *Exanthemata.*
1 *Convulſio.*
3 *Hydrops Anaſarca.*
1 ——— *Pectoris.*
2 *Debilitas ventriculi ac inteſtinorum.*
3 *Menſium ſuppresſio.*
1 *Immodicus Menſ. fluxus.*
8 *Pectoris Morbi.*
1 *Lochia ſuppreſſa.*
2 *Febres tertianæ.*
2 ——— *quartanæ.*
1 *Pasſio hypochondriaca.*
2 ——— *hyſterica.*
1 *Podagra.*
5 *Vermes.*
1 *Pedes Oedematoſi.*
1 *Colica Stercorea.*
1 *Melancholia.*
2 *Scabies.*
1 *Iſchuria.*
1 *Ophthalmia.*
1 *Diarrhoea.*
1 *Diarrhoea cruenta.*

JULY.

5 *Febres bilioſæ putridæ.*
1 *Hæmoptyſis.*
1 *Colica.*
1 *Menſium obſtructio.*

1 *Obstructio Urinæ.*
1 *Hæmorrhagia Umb.*
1 *Alvus constipata.*
1 *Erysipelas.*
1 *Debilitas Systematis nervosi.*
1 *Cardialgia.*

AUGUSTUS.

5 *Febres biliosæ putridæ.*
1 *Podagra retropulsa.*
2 *Vermes,*
1 *Asthma.*
1 *Asthma pituitosum.*
4 *Dysenteria.*
1 *Exanthemata.*
2 *Hernia incarcerata.*
1 *Suppressio Urinæ.*
1 *Pectoris Morbi.*
1 *Motus Epileptici infantum.*
1 *Febris quartana.*

SEPTEMBER.

11 *Febres biliosæ putridæ.*
1 *Procidentia Uteri.*
2 *Hæmoptysis.*
1 *Fluor albus.*
1 *Catameniorum suppressio.*
1 *Ophthalmia.*

5 *Dy-*

5 *Dyſenteria.*

Hier van Geſtorven 1.

OCTOBER.

19 *Febres bilioſæ putridæ.*
1 *Abortus.*
1 *Febris quartana.*
1 *Hæmoptyſis.*
1 *Convulſio.*
2 *Lochia ſuppreſſa.*
1 *Menſium ſuppreſſio.*
1 *Vermes.*
1 *Angina aquoſa.*

De *Dyſenteria* heeft zich in *Auguſtus* in BENTELO, een Boerſchap Gerichts DELDEN in ſlechts een huis, en in *September* in HENGELO in 2 naaſtgelegene huizen weder geopenbaard, en naderhand in het Gerichte van ENDSCHEDE, alwaar ik niet ben geroepen. Thans is dit Quartier van die Ziekte vry.

NOVEMBER.

5 *Febres bilioſæ putridæ.*
1 *Hydrops anaſarca.*
1 *Cardialgia.*
1 *Indigeſtio.*
1 *Lochia ſuppreſſa.*
2 *Hæmoptyſis.*
1 *Ardor urinæ.*

DECEMBER.

6 *Febres bilioſæ putridæ.*
1 —— *quotidianæ.*
1 *Febris quartana duplex.*
2 *Arthritis.*
1 *Herpes.*
1 *Angina aquoſa.*
2 *Vermes.*
1 *Hydrops anaſarca.*

De Gal- en Rot-koortſen hebben het geheele Jaar door, doch meeſt in de Maanden *September* en *October* gegrasſeerd.

NABERICHT.

Van Verbeteringen na het Afdrukken der aangeweezene Bladzyden ingekomen.

Bladz. 900. reg. 2. agter de woorden, *heeft zich insgelyks in dit Quartier in ſommige Plaatſen en Boerſchappen enz.* te voegen, als:

Gerichts DELDEN.

Boerſchappen { ASELO. ZELDAM. BENTELO. DELDERBROEK. OËLE. WOOLDE.

Dorp

Dorp HENGELO,
Gerichts BORNE.

Boerſchappen { ZENDEREN. TUSVELT.

Gerichts ENDSCHEDE.
Boerſchap LONCKER.
Gerichts OLDENZAAL.

Boerſchappen { GAMMELKE. HASSELT. DULDER. WEERSELO. LUTTE.

Gerichts OOTMARSUM.
Boerſchap BERKELENKAMP.

Bladz. 900. reg. 4. by de woorden, *zoo veel ik heb kunnen ontdekken, is dezelve van buiten ingebragt*, te voegen: zoo men meent van KEVELAAR, werwaards een menigte volks, ook van hier, Jaarlyks heentrekt, om de *Processie* by te woonen.

KORT BERICHT

Van den ROODEN LOOP *en andere*

ZIEKTEN,

WAARGENOOMEN TE

ENDSCHEDE,

Ooſtwaards van en in de Provincie van OVERYSSEL *gelegen, en* MUNSTERLAND *aangrenzende.*

DOOR DEN HEER

BERN. IMMINK,

Med. Doctor.

****

Den Rooden Loop heb ik den 6 *October* des voorledenen Jaars 1779, in de huishouding van eenen B. B. alhier, in den Gerichte *Loncker* genaamd, eerſt waargenoomen, alwaar dezelve zoo men meent, zoude ingebragt zyn door de Zuſter van de Meid, zynde na *Kevelaar* [*] geweeſt, om de plechtigheid van den omgang aldaar by te woonen.

Deeze

[*] Vergeleeken met het *Bericht* van DEVENTER bl. 38.]

Deeze Ziekte, zich in den beginne kwaadaartig toedraagende, heeft daar omſtreek, en op meer plaatſen van andere Gerichten hier onder ENDSCHEDE behoorende, (zoo ik my niet bedriege,) wel by de 30 menſchen aangetaſt, waar van ik 'er by de 25 zelve hebbe bediend: zynde 'er in 't geheel aan die Ziekte alhier buiten overleeden zes perſoonen, waar van eene, eenige uuren voor myn eerſte bezoek, zynde des namiddaags, reeds Overleeden was; een andere op dien zelfden avond of nacht; hebbende ook beiden geene medicamenten, zoo verre my bewuſt is, gebruikt; dan alleen dat zy den 2den deezer van my uit de winkel hadden laaten haalen voor ieder eene gifte van de beſte *Rhabarber*, en nog niet weetende en onkundig, dat het de pynelyke Buik-loop was: de dood van een derden, een Jongen, bykans herſteld zynde, mag ik wel aan Wormen toeſchryven; kunnende daar tegen niet wel Wormdoodende en afdryvende middelen gebruiken.

Dat de beſmettinge ook in het eerſte huis, daar 'er vier Overleeden zyn, en in 2 wooningen beſtaande, kwaadaartiger was, moet meeſtal aan het lange boven aarde ſtaan der lyken worden toegeſchreeven. Schoon inmiddels ook het branden van Kwaakelen en Azyn enz. niet verzuimd wierde.

Met deeze Ziekte behebt, heb ik 'er ook verſcheiden gehad, mogelyk wel by de of 25. Zoo in den Gerichte DELDEN, BORNE, OLDENZAAL en HENGELO, 2 à 3 uuren van hier gelegen, en zoo my bericht is, zyn daar ook weinigen aan die kwaal geſtorven; ten minſten, zoo verre als

als ik weet, drie perſoonen te HENGELO, zynde een tamelyk groot Dorp, 2 uuren hier van af gelegen.

Aan alle myne Lyders heb ik in den aanvang deezer kwaale den braakwortel toegediend, en naar omſtandigheid herhaald; welk middel veelal de meeſten, na eene braakinge van bedorvene vuile rotachtige gal- en ſlymerige ſtoffe, groote verligtinge daadelyk toebragt; vervolgens heb ik daar op, na eenige weinige en korte tusſchenpoozingen laaten gebruiken een drankjen uit Senebladeren, *Rhabarber*, *Tamarinden* en Room van Wynſteen, of poeders uit de beſte *Rhabarber*, waar onder de braakwortel vermengd; als mede ook poeders uit de *Rhabarber* met Room van Wynſteen; het Afkookſel van *Tamarinden* met Room van Wynſteen, of Kamillen-bloemen als Thee getrokken, of een aftrekſel van Vlierbloemen, daar Wyn-azyn en Honig onder gemengd was; of heb voor meer vermogenden een Drank uit gemeen of Garſte-water, Besſen-Gelei, Citroenen met wat goeden Rhynſchen Wyn ſamen geſteld, voor een gemeenen dagelykſchen drank laaten gebruiken. By verval van krachten heb ik den Koortsbaſt, na dat de eerſte wegen genoegzaam gezuiverd waren, met vrucht voorgeſchreeven.

In derzelver hevige pynen en ſlapeloosheid, ben ik ſomtyds genoodzaakt geweeſt, hoewel met geen nadeel, de Syroop van de witte Maanbollen met eenige droppelen van het pynſtillend vocht van SYDENHAM te geeven.

Gor-

Gortens, Groenten, Vruchten enz. en fruit inzonderheid, heb ik in menigte laaten eeten.

Verfchooninge, reiniginge, hoewel moeielyk by den gemeenen Man te verkrygen; voet en handbadinge hebbe wel in acht laaten neemen.

Deeze veel fchrik alhier en omftreeks verwekkende Ziekte heeft, zoo ver ik weet, in de halve maand *November* opgehouden, dan alleenlyk van elders nog een Lyder op den 22 *December*.

De *Rhabarber* met Kina, de laatfte ook alleen, getrokken op Jenever, Brandewyn of Wyn, is hier ter plaatfe van zeer veelen tot een zoo genaamd voorbehoedmiddel tegen deeze Ziekte gebruikt.

Aan een meerder gebruik van Jenever hebben eenigen in de befmette huizen hunne bevrydinge van deeze toegefchreeven; fchoon ik den Lyderen, onder myne Geneezinge ftaande, deezen drank en andere van die foort zeer hebbe verboden.

In de maanden *Auguftus*, *September*, *October* en *November* heb ik hier in de Stad en derzelver Gerichten eenen algemeenen doorgaanden Buikloop ook waargenoomen, voor de Lyders meer laftig dan gevaarlyk; en denkelyk by eenigen zeer heilzaam, om eenen kwaadaartigen voor te komen, gelyk de geloosde bedorvene ftoffen duidelyk genoeg te kennen gaven; waarom ook dezelve dikwyls door poeders uit de *Rhabarber* met Room van Wynfteen gemengd tot eene dage-

gelykſche inneeminge hebbe laaten aanzetten; aan eenigen, door deezen heilzaamen Loop te veel afgemat, den Koortsbaſt, en anderen de *Rhabarber* met droppelen van Kaneel-olie aangezet, met nut gegeeven.

De Kinderziekte heeft van deezen Zomer hier en omſtreeks zeer gunſtig geweeſt: geene zyn 'er ook in dien tyd aan geſtorven; dan, in het laatſte van de maand *October*, *November* en *December* kwaadaartiger wordende, heeft het hier in de Stad, bykans 2000 Inwoonderen hebbende, veelen doen beſluiten, gelyk ook reeds al voor zeven Jaaren hier aan een menigte kinderen met eenen gunſtigen uitſlag gedaan is, totde Inëntingen over te gaan; zynde dan ook binnen den tyd van zes weeken door my dertig, en achtien door den alhier handigen *Chirurgus* JAP. PLANTE met eene goede uitkomſte Ingeënt: doende zich by de meeſten, de uitbottings-koorts 'er zynde, eenen uitſlag mede op, die droog verdween; te gelyk heb ik ook waargenoomen, dat by veelen de pokjes tot eene ontbindinge in plaatſe van Etteringe overgingen. De meeſten van de kleine Kinderen hadden weinig Pokjes, hoewel gemeenlyk het tegengeſtelde, gelyk nu ook in een voorwerp gezien hebbe, ondervonden wordt.

Doorgaans hebben we hier Ontſteeking-ziekten, voornamelyk het Zydewee en Longe-ziekte (*Peripneumonie*,) welke in de maanden *January*, *February*, *Maart*, *April*, *November* en *December* veel hier hebbe waargenoomen.

Aan

Aan de Borſtteeringen zien wy 'er hier al veelen ſterven; geen wonder doch! doorgaans zyn zy gevolgen van verzuimde Ontſteeking-ziekten, Bloedſpuwingen, en zwaare Verkouwdheden, by den Boer Roos, Vorſt of huigen genaamd, waar mede menigen van hun alhier ten Kerkhove gebragt worden.

Afgaande of tusſchenpoozende Koortſen in het laatſte van *February*, *Maart* en *Mey* zyn hier waargenoomen: hier voor zal, het geen ook de oplettenheid veel verhindert, het gemeen met een vooroordeel ingenoomen, niet ligtelyk Geneesmiddelen gebruiken, dan veelal belagchelyke dingen, of op zyn allerbeſt een Hollandſch kruider pakjen op Jenever getrokken.

Zinkingpynen zyn hier in het einde van *Maart*, *April* en *December* geweeſt.

Keelziekten (*Anginæ*) zeer weinig; en geen Roodvonk, dat hier voor eenige Jaaren kwaadaartig was.

In de maand *October* de Rot-koortſen in twee huisgezinnen, en hier en daar eene; 'er zyn geen aan Overleeden: de Medicamenten, na dat de eerſte wegen wel gezuiverd waren, beſtonden grootendeels uit de Kina met zuuren gemengd.

Kwaadaartige pyp, of hier genaamd Fiſtel zweeren, zyn hier al veel, en meeſt wel onder de Kinderen; denkelyk en ligtelyk aan het veel gebruik van Aardäppelen, raauwe Meelen-koſt

enz.

enz. eerſt verſtoppingen der Klieren, door te veel ſlymerigheid veroorzaakende, toe te ſchryven: als mede ook de Schurft; meeſt in den Winter heerſchende, om dat dan de Boeren Meisjes by elkanderen te ſpinnen komen, en dus der beſmettinge ſchoone gelegenheid verſchaft.

BERICHT

BERICHT

OMTRENT DE VOLGENDE

EPIDEMISCHE WAARNEEMINGEN [*].

Welk een aanmerkelyk deel HARLINGEN gehad hebbe in de heerschende Ziekten, en vooral in den *Persloop*, die in 1779, in veele streeken van ons Nederland gewoed hebben, is den Geneeskundigen genoeg bekend. De schrandere Heelmeester J. DE REUS, heeft reeds spoedig van die *Persloop* een *Kort Verhaal* in 't licht gegeeven (*), 't welk zoo veele belangryke zaaken in 't practicale aankondigde, dat men billyk na iets meer uitvoerigs over dat zelfde onderwerp begon te verlangen.

De Heer SIMON STINSTRA, een waarlyk geleerd en ervaren Geneesheer, een scherpziend Waarneemer, die eene zeer drukke practyk meer dan twintig Jaaren in HARLINGEN geoeffend heeft,

[*] Ter vervullinge van het gebrek van FRIESLAND, bl. 855. heeft de *Societeit* zich op het onverwachtste met den volgenden schat vereerd gevonden, en welke zy geenszins twyffelt, of zal aan haare Begunstigers over aangenaam zyn; te meer als zy beseffen door welke Mannen het ontworpen en beschaafd medegedeeld zy.]

(*) In 1779, te HARLINGEN en AMSTERDAM uitgegeeven op 18 bladzyden.

heeft, en, ſchoon in een ryken overvloed gezeten, ook van de Practyk zich allengs ontdoende, zyne Medeburgers nogthans in 't heetſte vuur dier *Epidemie* getrouwelyk en voorbeeldig heeft bygeſtaan, ſcheen by uitneemendheid tot deezen taak geſchikt te zyn. —— Wegens onze oude geveſtigde vriendſchap en beſtendige briefgemeenſchap, ſpoorde ik hem in dien tyd hier toe ieverig aan, en zoo deeden moogelyk meer Vrienden, die 's Mans uitmuntende bekwaamheeden kenden: doch dees belangelooze Liefhebber zyner heilzaame konſt, hadt die aanſpooringen niet noodig; hy beſloot gereedelyk hier toe, doch moeſt, in zyne overhoopende bezigheeden van veelerleyen aart, tyd hebben, om zyne Waarneemingen in behoorlyke order te brengen. In Oogſtmaand van 1781, het laatſt bezoek van deezen waardigen Vriend ontvangende, berigte hy my, dat hy zyne aanteekeningen nu in order zou brengen, en, op aanſtaan van de *Geneeskundige Correspondentie-Societeit* aan dezelve toezenden; deelende my intusſchen mede veele byzonderheeden zyner Waarneemingen. Zoo bleef ik hoopende — maar helaas! — 't heeft hem niet mogen gebeuren dit voorneemen te voltoijen! de dood, die hy in zoo veele gevaaren van beſmetting, en nu, en te vooren, veilig ontweeken was, trof thans, daar 'er geen gevaar van buiten dreigde, hem zelven zoo veel te gewisſer! —— Hy ſtierf aan eene hevige Ziekte van elf dagen, die, met *Angina* begonnen in een doodelyke *Peripneumonia* eindigde, den 9 van Lentemaand des voorigen Jaars 1782, in zyn 47ſte Jaar, in den mannelyken bloei van een allernuttigſt leeven. Myn hart bloedt over het

het affcheuren van dien boezemvriend myner jeugd; een verlies dat in deeze Jaaren niet weer vergoed wordt! —— Maar 't is hier de plaats niet om ruimte te geeven aan myne knellende rouwe; zyne Kinderen, zyne Vrienden en Stadgenoten weeten wat aan hem verloren is; anderen kunnen dit niet gevoelen. Genoeg dan, dat ik onder zyne nagelaatene Geneeskundige aantekeningen, die my door zyne Nabeſtaanden vriendlyk geſchonken zyn, ook gevonden heb de papieren tot de beloofde *Hiſtoria epidemica* en *Hiſtoria dyſenteriæ* behoorende, en welke ik hier mede in de verzameling, waar voor ze geſchikt waren, uitgeef, juiſt zoo als ik dezelve heb gevonden, dat is, waarſchynlyk niet door 't aanleggen van de laatſte hand beſchaafd. Want het geſchreeven opſtel is naauwlyks leesbaar voor die niet aan 's Mans hand volkomen gewend zyn, zynde met zeer kleine, veel al onduidlyke letteren, vlug daar henen gezet, met veele tusſchenvoegſelen en veranderingen gekanttekend, die ſoms bezwaarlyk te regt te brengen zyn. Welke omſtandigheden ik melden moeſt, op dat men deeze ſtukjes neemen zoude voor 't gene ze zyn, voor vrugten na 's Vaders dood geboren, of liever voor gewrogten, die wel door eens egten Meeſters hand zyn ontworpen, maar waar aan het opmaaken is blyven ontbreeken. Doch zoo als ze zyn, moogen zy 't licht zien, zy zyn belangryk in haar zelve, en geeven verder, zoo ik my niet bedrieg, een voorbeeld van egte trant van doorgaande practicale Waarneemingen, uit naauwkeurige vergelyking en byeenbrenging van het dagelyks geziene geboren. Want, hoe kort deeze Waar-

neemingen ook mogen zyn: welken werk zy nogthans den Opſteller gekoſt hebben, blykt my uit de groote verzameling van byzondere gevallen, door dezelfde hand als ruwe werkſtoffen eerſt by een gedraagen, en waar uit dit doorgaand verhaal gevormd blykt te zyn.

Twee opſtellen zyn 'er, waar van het eerſte en kortſte thans in 't licht verſchynt, bevattende een doorgaand verſlag van de geheele *Conſtitutio epidemica Harlingana* voor, onder en naa den tyd des *Persloops*, het tweede en grootſte betreft alleen dien merkwaardigen *Persloop*, naauwkeuriglyk in zyn verſchynſelen, loop en geneeswyze afgemaald.

Het eerſte, dat ik getyteld heb *Geſchiedkundig verſlag* enz. moeſt dan voorgaan, als eene grondſlag en opheldering van het volgende; en ſchoon ik thans maar alleen dit heb kunnen ter Drukpers gereed maaken, dat ook gevoeglyk op zich zelf verſchynen kan: zoo beloof ik doch ook het volgend grooter Stuk, over de *Dyſenteria* alleen te zullen mededeelen; mogelyk nog wel met eenige vermeerderingen, uit 's Mans brieven aan my geſchreeven, verrykt, zoo dra tyd en gelegenheid het verder nazien en in order brengen zal toelaaten. Want alles moet overgeſchreeven worden, en hier en daar, meer of min, wegens het haaſtig opſtel, verholpen worden tot genoegzaame duidlykheid. Door het overſchryven, waar toe voor dit Stukje de Heer J. DE HAAS, *Med. Cand.* een myner waardigſte Toehoorderen, wel zyn hand heeft willen leenen, is de ſpeltrant van den Uitſchryver gekomen

men in de plaatſe van dien des Schryvers, 't welk ik onnoodig geagt heb weer te veranderen, maar doch dit vermaanen moeſt, zoo men by de uitgave van het volgend Stuk in dit opzigt eenige ongelykheid mogt ontdekken, op dat men die ongelykheid den Aućteur niet toerekende: Hoewel een welgemaakt lichaam zich genoeg doe kennen, ook onder eenig verſchil van tooi, en de waarheid hier geene de minſte waardye ontleene van den opſchik [*].

(*was getekend*)

M. van Geuns.

Geſchreeven in Harderwyk,
den 15 January 1783.

[*] Om hier in de voorgaande orde te houden, heeft de *Societeit* beſlooten zich van haar aangenoomene ſpelding te bedienen.]

GESCHIEDKUNDIG VERSLAG

Van den ganschen loop der in 1779, te

HARLINGEN

GEHEERSCHT HEBBENDE

ZIEKTEN,

DOOR DEN HEER

SIMON STINSTRA;

Med. Doct. en Practiseerend *Medicus* aldaar.

In de *Wintermaand* van 1778. zag men byna geene waare Ontsteekings-Koortsen; de remitteerende Gal-Koortsen van den Herfst waren niet ten eenemaal opgehouden. Zy intermitteerden vry spoedig, en werden zuivere *Tertianæ*. Onder de anderendaagsche Koortsen, welke zich slechts even vertoonden, werd eene enkele kwaadaartige waargenoomen, met eene ongevoeligheid, groote bedwelmdheid der hersenen, en slaapzucht in den aanval, welk toeval met de derde verheffing hier doorgaans doodelyk is, en in eene volkomene *Apoplexia* eindigt; zoo de Koorts niet aanstonds door een ryklyk gebruik van den peruviaanschen bast worde gestuit, 't welk meestal gelukt. Men zag echter geene Beroerten onder oude Menschen, weinig Bloedspuwingen, het getal der *Quartanæ* was

was geringer dan doorgaands in deeze Maand. De Kraamvrouwen waren in 't algemeen gezond.

Doch de algemeene Ziekten bestonden, voor eerst, in eene *Synochus putris* onder den gemeenen Man, by eenigen goedäartig; doch by anderen gevaarlyk, en in gemeene huisgezinnen besmettelyk, tot den 14, 17, of 21sten dag duurende, eer eene *Diarrhoea critica*, waarop eene maatige en bestendige uitwaasseming volgde, eene volmaakte scheiding aanbragt.

Ten tweeden deed zich voor eene *Febris catharralis*, met eenige bezetting op de borst, en vloeiende pynen in de zyden van den *Thorax*. Eene enkele aderlaating, gaf by veelen deezer verligting; het aanleggen van *vesicatoria* was heilzaam, doch wegens geschiktheid tot rotting by de meesten moest de laating niet herhaald en voorzichtig bestierd worden. Wanneer voorts de eerste wegen zuiver waren, werd by allen, door het opgeeven der fluimen, en eene zachte uitwaasseming op den 9den, of 11den dag, althans voor den 14den, de herstelling aangebragt.

Men had in deezen tyd reeds al eenige roozige keelontsteekingen, met eenen rooden uitslag der huid, om den hals, borst, armen en beenen. Somwylen werd deeze roode uitslag zonder merkelyke *Angina* waargenoomen; by anderen was bezetting in de keel zonder uitslag, doch deeze was van eene slymiger natuur, en werd veel verligt door spoeldranken met het *Sal ammoniac*, of de *Flor. sal. ammon.* in de keel gebragt; waar op veel al eene groote ontlasting van slymige vochten met verligting volgde.

JANUARY 1779.

Het getal der Zieken was in deeze Maand, gelyk in de voorige, middelmaatig, doch nam eenigszins toe op het einde. De remitterende Herfst-Koortsen lieten zich enkel zien, en wel op dezelve wyze als in de voorgaande Maand; doch hield in deeze Maand op. —— Men zag weinige *Quartanæ*, eene enkele Ziekte met ontsteeking, eene enkele heete Koorts (*Febris ardens*) naar ontsteeking hellende. De *Febris catarrhalis* der voorige Maand was zeer in getal verminderd, doch iets meer tot ontsteeking geschikt. Men hoorde meer hoest omgaan dan te vooren; de *Anginæ* met of zonder uitslag vertoonden zich; nu en dan scheenen zy ook meer tot ontsteeking te hellen; met zag eenige Beroerten, welke aderlaatingen en ontlastingen der eerste wegen vereischten. —— De algemeene Ziekte bestond in de *Synochus putris* onder 't gemeen, welke meerder in getal en minder goedäartig werd, het geheele huisgezin, den eenen na den anderen aantastende; verval van pols en krachten openbaarde zich dikwyls spoedig; doch als de eerste wegen gezuiverd waren, deed de *Cortex*, met de *Serpent. Virgin.* of *Contrajerva* dezelve opwakkeren, en de Ziekte kwam in het kwaadäartiger soort dikwyls spoedig tot een keer, door eene schielyke *Gangræna*, of *Sphacelus* ter zyden het *os sacrum*, hoedanig ik dikmaal te vooren, en in deeze Maand mede, gezien heb, alwaar de stikking in de vliezige deelen zoo groot was, dat het veele weeken aanhield, eer het gestikte afgescheiden en de holligheid weder gevuld ware. Dat soort van Heilig vuur, of *Erysipelas*, 't welk men hier rooden riem (*Zona*) noemt,

en

en zeer pynlyk is, werd meer dan gewoonlyk waargenoomen.

FEBRUARY.

Het getal van Zieken was maatig, en gelyk in de voorige Maand. Men zag weinige Kraamkoortsen; de *Catarrhale* Koortsen werden meerder waargenoomen; en scheenen, gelyk in de voorige Maand, naar de ontsteeking te hellen, kunnende een of twee aderlaatingen met voordeel geschieden; de *Angina* met rooden uitslag scheen ook hier in mede te deelen. Eene *Pleuritis* hebbe ik behandeld. Men ontdekte nog al hoesten, en zag de *Phthisis pulmonalis* by sommigen toeneemen, welke hier toe sedert eenigen tyd voorbereidingen gemaakt hadden.

Doch in de familiën, inzonderheid der geenen, welke de Rotkoorts gehad hadden, bleef deeze Ziekte nog aanhouden en was de algemeenste in deeze Maand, en voor eenigen doodelyk, dikwyls met *Aphthæ* vergezeld, by weinigen gemakkelyk. Eenige Menschen werden in deezen tyd, door eene zonderlinge bedwelming, zonder merklyke Ziekte of verandering in den pols, aangetast; de oogen stonden open, onbeweeglyk en dof, en waren onäandoenlyk voor het licht; dus buiten hun verstand zynde, werden zy het spoedigst te recht gebragt door sterke buik-ontlastingen, en zelf, zoo 'er na deeze ontlastingen nog walging ware, door een braakmiddel daar na toegediend. Men zag ook nog eenige derdendaagsche Koortsen in deeze Maand.

MAART.

De derdendaagſche Koortſen verdweenen meerendeels in deeze Maand, komende de Voorjaars anderdaagſche Koortſen algemeen in derzelver plaatſe. Eenige hadden ook eene dagelykſche Koortſe onder dezelve, doch welke ſpoedig verdween of afzakte, om plaatſe voor de anderdaagſche Koortſe te maaken. De *Catarrhale* Koortſen en Keelziekten waren minder in getal, doch meer van een ontſteekenen aart, waar door zy de aderlaating verdroegen, en de laatſten ſomtyds wel tot een absces in de *Tonſillæ* overgingen, welke door weekmakende pappen om de keel en verzachtende ſpoeldranken, ſchielyk ryp werd en doorbrak. Eene enkele Kraamvrouw was Koortſig. Eene *Phrenitis* hebbe ik behandeld en door aderlaatingen enz. herſteld. Doch de Rotkoorts had nog de overhand boven alle andere, en was voor ſommigen doodlyk. De ontlaſtingen in den beginne, inzonderheid door de *Ipecacuanha*, waren, gelyk altoos, byzonder in deeze Ziekte, nu ook zeer voordeelig. Met dit alles was 't getal der Lyderen geduurende deeze Maand maatig.

APRIL.

Dit getal verminderde nog aanmerkelyk in deeze Maand. Men zag weinige anderdaagſche en derdendaagſche Koortſen. De Rotkoortſen werden weinig gezien; en de *Catarrhale* Koortſen, van den zelfden aart als die der voorige Maand, waren de Ziekten, welke men het meeſt ontmoette. Men nam verſcheidene hardnekkige hoeſten waar met ſtuipächtige beweegingen, waar in de Lyders

ders byna bezweeken, en welke door verzachtende middelen, en eenige ligte *Papaverina* en *Anodyna* het beſt geſtild werden; na dat 'er behoorlyke ontlaſtingen waren voorafgegaan. De Keelziekte op zich zelve, of met het Roodvonk vergezeld, werd hier en daar gezien en redde zich veel al gemaklyk. Men ontmoette mede de Belroos en *Eryſipelas faciei*, met Koorts vergezeld, en zag eenige aanhoudende remitteerende Koortſen te voorſchyn komen, zonder rotting, welke zich veel al gemaklyk tot ſcheiding ſchikten.

MEI.

Deeze Koortſen vertoonden zich duidelyker in deeze Maand, begonnen van een galliger aart te worden, in den beginne met benaauwdheid en geweldige ontlaſtingen van Galſtoffen gepaard, welke, ſpoedig uitgedreeven, veel verligting bybragten, en de Ziekte draaglyk en eerlang geneeslyk maakten. Schoon anders het getal der Ziekten zeer afnam, en gering ware in deeze Maand, de anderdaagſche Koortſen agterbleeven, de derdendaagſche enkel gezien wierden, de *Catarrhale* Koortſen en Hoeſten desgelyks ophielden, en de Kraamvrouwen gezond bleeven: zag men echter de *Febris putrida* nog hier en daar kwaadäartig, met *Petechiæ* vergezeld, en ook beſmettèlyk in de huisgezinnen welke ze aantaſtte.

JUNY.

Dezelve Ziekte kwam het meeſt van allen voor in deeze Maand, en meer dan in de voorige,

rige, ſchoon anders nu het getal van Ziekten nog merkelyk kleiner wierd; ook was deeze Koorts nu zelden goedäaartig; de remitteerende Galkoortſen lieten zich hier en daar zien, de *Catarrhale* byna in 't geheel niet meer. Eenige Kraamvrouwen werden door eene hevige Zogkoorts aangedaan; welke door de verheffing der Kraamvloed, of *Hæmorrhagia narium* volmaakt geſcheiden werd; of door verplaatſing der ſtoffe naar eene der mammen, tot een *abſces* overging. Men begon eenige Galkolyken te zien. Het Roodvonk met de *Angina* te ſamen gaande, deed zich mede op; by ſommigen vry goedertieren, doch nam by anderen eenen graad van kwaadaartigheid aan, welke het alhier dus verre niet gehad had; de uitſlag der huid ging traag en gebrekkelyk, de pols verviel ſchielyk, de roode roozige koleur werd paars; blaauwe vlekken begonnen zich te vertoonen; de handen werden blaauw, als gaf zulks doodelyke *Gangræna* te kennen: de ſtoffe viel op de longen, en bragt zwaare benaauwdheid en eene ſchielyke ſtikking te wege.

Dus begon deeze Ziekte, welke ſedert eenigen tyd, in onze nabuurſchap, van kwaaden aart geweeſt was, mede alhier gevreesd te worden.

JULY.

De *Febris putrida* van de voorige Maanden was veel verminderd; de remitteerende Galkoortſen daar en tegen en eenige *Choleræ bilioſæ* werden meer gezien; de Keelziekten waren niet ten eenemaal geweeken. Doch inzonderheid ontſtonden nu veele pynlyke Buikloopen en persſingen,

ſingen, en nam ook de kwaadäartige Persloop zyn begin, welke zoo verſchrikkelyk in de volgende weeken woedde, en zoo veele menſchen heeft weggerukt; doch waar van ik de beſchryving vollediger hier agter zal voegen. Door dit alles nam het getal der Zieken merkelyk toe. En hier valt aan te merken, dat eene meer dan gewoone geneigdheid tot vuurigheden of uitſlag der huid ook nu, gelyk in dit ganſche Jaar, in alle Ziekten, en zelfs by gezonden werd waargenoomen.

Ten opzichte der beſmettelyke Keelziekte, zal ik hier alleen aanmerken, dat dezelve, geduurende den tyd dat ze heerſchte, zoo in geweld der toevallen, als in ſoort verſchillende was. Veeltyds was de opzetting der aangeſtookene deelen zoo groot en geweldig niet, dat de ſlikking hier door ten eenemaal verhinderd wierd; maar de pynlykheid der deelen belemmerde dezelve het meeſte. De koleur was hoog rood, en dikwyls naar het purpere hellende; de *Tonſillæ* waren opgezet; de ſtem werd heeſch; men gevoelde by het zwelgen pyn in de keel, in den nek, by vervolg ſcheen de keel van binnen ontveld en raauw te worden, en zeer gevoelig tevens; daar was meer of min eenige hoeſt mede gepaard. Deeze Ziekte, indien de uitwendige deelen om den hals rood wierden, en neffens de *Parotis* en nabuurige klieren opzwollen, en 'er eene gemakkelyke *Eryſipelas* op de borſt, armen, en handen, (zoo dat de vingers aangedaan en met de armen opgezet waren,) te voorſchyn kwam, en ſomwylen over het ganſche lichaam, uitgezonderd het aangezicht, lang genoeg bleef ſtaan ter uitwaasſeming der ſcherpe ſtoffen,

ſtoffen, eindigde doorgaans in 5 of 6 dagen; ſchoon de klieren genoegzaam altoos weder reſolveerden. —— De uitſlag der huid was niet altoos gelyk, ſomtyds gemengeld marmelbont, dikwyls puiſtig als of het *Morbilli* waren, in eenigen, welke geheel rood en *Eryſipelateus* uitſloegen, openbaarden zich naderhand eenige verhevene doorſchynende puiſten als gierſt uitſlag, of *Purpura alba.* In of voor het uitkomen was 'er ſomtyds eene groote benaauwdheid en hevige braakzucht. Hier uit is met zekerheid te beſluiten, dat, hoewel deeze Ziekte by verſcheidenen naar het inflammatore helde, en van den beginne met een tamelyken ſterken pols vergezeld ging, zy echter van eenen roozerigeren aart, en meer aan eene byzondere ſcherpte der vochten, dan aan echte inflammatie ware toe te ſchryven; en dat zy het meeſt overeenkwam met de *Febris anginoſa* door HUXHAM in 1734 waargenoomen (*) en beſchreeven. Het niet uitkomen van den uitſlag, of ſpoedig te rug keeren, was ten uiterſten gevaarlyk, veroorzaakende groote benaauwdheden, en eene ſchielyke ſtikking door belemmerde ademhaaling; by anderen eene ylhoofdigheid, ſlaapzucht, bedwelming of volſtrekte ongevoeligheid; terwyl zich de ſtoffe op de herſſenen neerzette met doodelyke gevolgen. Doch by enkelen, had deeze Ziekte nog eenen grooteren graad van kwaadäartigheid, en veel van die verſchynſelen, welke van de kwaadäartige zeere keel (*the malignant ulcerous ſore throat*,) door dien zelven Auƈteur, in een apart Traƈtaat, breedvoerig, en ook door anderen beſchreeven worden.

Dus

(*) *De Aëre & Morb. Epidem.* pag. 92.

Dus waren 'er by den aanval grooter pyn in den rug en beenen, benaauwdheid om de *præcordia*, geweldiger braakzucht, en loslyvigheid by Kinderen, inzonderheid een rasſe kleine en dikwyls ongelyke pols en groot verval van krachten, eene meerdere en ſchielyke bezetting op de borſt en longen met meerder hoeſt, eene donkerder roode koleur van de opgezwollen *tonſillæ*, het *velum pendulum*, en de agterlyker deelen der keele; welke deelen meer of min met verſcheidene graauwe en witte plekken of korsten bezet werden, die afvallende, vry diepe ulceratiën of holligheden nalieten, en wel ſomtyds in die gedaante, als of deeze deelen door rotten geknaagd waren; eene vuile adem, eene ſtinkende ichoreuſe ſtoffe, welke uit de keel ten voorſchyn kwam, en uit de neus, die van binnen ook met diergelyke korſten bezet en verſtopt was. Dit ſcherpe vocht ontvelde alles; en doorgeſlikt zynde, hebbe ik by volwasſenen groote pynen hier van in den ſlokdarm zien ontſtaan, waarſchynlyk door excoriatien, naderhand pynen in de maag, uitſlag, kolykpynen der ingewanden, en pynelyke buikloop, welke allen door 't nederzwelgen deezer ſanieuſe vochten, of de verplaatſing der oorſprongelyke ſcherpte, ſchynen veroorzaakt te zyn.

In eene Vrouw van Jaaren, welke door deeze Ziekte hevig aangetaſt werd, en etlyke dagen daar mede worſtelde, waren verſcheidene convulſive beweegingen, naar maate 'er onderſcheidene deelen werden aangedaan; onder anderen eene volmaakte klemming van de onderkaak, welke verſcheidene uuren duurde; ſchoon de zwelging niet volkomen belemmerd ware, was de

de raauwheid van den ſlokdarm zoo groot, dat zy ſomtyds alle vocht weigerde. Zy was nu en dan ylhoofdig, dan weder by haar volle verſtand, en zoo is zy eindelyk zachtkens ontſlaapen, klaagende eenige uuren voor haaren dood, dat zy haar gezicht verloor, en dat alle voorwerpen duiſter wierden.

Verder, geene opzetting der uiterlyke deelen des hals, geene, of eene gebrekkelyke uitſlag op de huid, (welke wel voor den dag komende, en van eene roode koleur zynde, de Ziekte het meeſt buiten gevaar ſtelde,) eene kwaade paarſche koleur, met purpere *petechiæ*, *vibices*, of blaauwe vlekken doorzaaid, deeze waren geringe teekenen van eene algemeene ontbinding en verſtikking. De zulken ſtierven reeds met den 5den dag, ſomtyds met een aanhoudend *delirium*, aan eene geweldige en ſpoedige *Peripneumonia*. Zoo 'er echter fluimen opgegeeven wierden, waren ze veel al ſlykig van koleur, ſomwylen bloedig en ſtinkende.

Uit dit alles blykt duidelyk, dat eene kwaadaartige *Eryſipelateuſe* ſcherpte de oorzaak der Ziekte ware, welke, zoo ze niet ſpoedig uitwaasſemde, of zich naar den omtrek des lichaams plaatſte, door de inwendige levensdeelen aan te doen, eenen gewisſen dood aanbragt. Het blykt verder, dat ze ook zeer hellende geweeſt is tot *Gangræna*, ja dezelve, oppervlakkig in de *tonſillæ* en de keel, veroorzaakte, en door 't afſcheiden der geſtikte korſten kenlyk was, en in de zwaarſte gevallen, zich door de doodelyke teekenen van verſtikking der huid duidelyk openbaarde.

Het

Het getal echter der geenen, welke hier aan het kwaadaartig soort gelegen hebben, is, in vergelyking van het betere soort, niet groot geweest; en wy hebben aan deeze Ziekte veel minder menschen verlooren, dan sommigen onzer nabuuren. Schoon deeze Ziekte, hier *Epidemicè* grasseerende, veele Kinderen aantastte, konde men dezelve niet als eene Ziekte der Kinderen alleen rekenen, tastende alle leeftyden aan, uitgezonderd, zoo veel ik weet, den hoogen ouderdom, en verscheidenen boven dien, welke in hunne jeugd de scharlaken Koorts, (*Febris scarlatina*) der Kinderen hadden ondergaan.

Deeze Ziekte heeft voorzeker groote overeenkomst met de *Febris scarlatina*, welke men somwylen, gelyk de *Morbilli*, onder de Kinderen *Epidemicè* ziet grasseeren, en welke Ziekte buiten den *Persloop* deezes Jaars de doodlykste geweest is, onder alle Ziekten, welke ik geduurende myne practyk in deeze Stad heb waargenoomen. In het Jaar 176 ., wanneer de *Febris petechialis putrida* hier mede grasseerde, verspreidde zich dit Roodvonk algemeen onder de Kinderen, was onherstelbaar, en voor veelen doodelyk, door dien het van den beginne af de hersenen aantastte, de Lyders bedwelmd, slaaperachtig en volkomen *apoplektiek* werden en bleeven; terwyl 'er geene of geringe uitslag der huid zich vertoonde, eene aanhoudende heete Koorts bleef voortduuren, tot dat ze op den 5den of 7den dag den geest gaven: deeze akelige toestand maakte het onmogelyk, om iets inwendig te doen gebruiken, en alle uitwendige ontlastingen en deriveerende middelen, zoo van aderlaatingen, *Clysmata* en *Vesicatoria* voldeeden

niet volkomen aan het oogmerk. Byzonder was het, dat deeze zelfde Koorts, te FRANEKER grasseerende, aldaar deeze gevaarlyke bedwelming niet aanbragt, dan na verloop van eenige dagen, terwyl de uitslag zich reeds geformeerd had, begon te bedaaren, en de Koorts reeds remitteerde, of volkomene tusschenpoozingen maakte, wanneer de *Cortex Peruv.* in dezelve gegeeven, deeze geduchte toevallen afwendde: zoo hier als daar, zag men na deeze *Scarlatina*, de verharde klieren van den hals en de *parotis* dikwyls tot verëttering gebragt, en niet zelden eene algemeene zuchtige zwelling des geheelen lichaams, welke door aanhoudende *purgantia* overwonnen werd. Doch in deeze of andere *Febres scarlatinæ*, welke door my behandeld zyn, hebbe ik nimmer die ulceratiën der keel en *tonsillæ* waargenoomen, welke in de *Angina maligna* voorkomen, noch die genegenheid tot stikking en rotting; terwyl de uitslag heeter was, meer tot ontsteeking helde, en uit dien hoofde alleen gevaarlyk, dat ze by gebrek van uitwendig behoorlyk voor den dag te komen, of uit te blyven, alleen door het aandoen der edele deelen den dood veroorzaakte. —— Ik weete ook geen voorbeeld, dat iemand onder de *Febris anginosa* doof geworden, of na dezelve gebleeven is, 't welk niet zelden onder en na de *Scarlatina* gebeurt. Ten opzichte der behandeling onzer *Febres anginosæ*, zal ik alleen melden, dat in die soort en gestellen, waar in de meeste helling tot inflammatie was, met voordeel eene aderlaating geschiedde; dat in 't begin der Ziekte de Ingewanden door *clysmata* ontlast wierden; dat men in 't algemeen rykelyk *Diluentia* deed gebruiken, en eenige *Nitrosa*, daar de hitte en

drift

drift te groot was, doch zich in den beginne het best bevond by eene *Methodus diaphoretica*, het gebruik der Middelzouten, *Antim. Diaphoret.* en den *Spir. Mindereri*, en in veele gevallen, daar de uitslag niet spoedig voor den dag kwam, van de Campher; dat de hevige benaauwdheden en braakzucht dit belettende, door een zacht *Anodynum* met *Diaphoretica* verëenigd, beteugeld wierden; dat *Vesicatoria* aan de extremiteiten, en inzonderheid zuurdeeg met mostert om de keel gelegd, en zelf blaartrekkende middelen zeer nuttig waren, om de stoffe naar buiten te lokken; dat de raauwheid en ontvelling der keel, verzachtende en slymige middelen, de *Mucilago semin. cydonior.* enz. verëischten; dat een *Linctus* met *Borax*, wegens het *Acidum salis* hier in opgeslooten ook zoo nuttig, in de *Aphthæ* dikwyls dienst deed; doch dat in de rottige kwaadäartige ulceratien der keel, sterkere middelen, en *Collutoria*, of inspuitingen met de *Tinctura Myrrhæ*, *Spir. Salis marini*, of *Vitrioli* en *Mel Rosarum* aangezet, verëischt wierden, en men het inwendig gebruik van den *Cort. Peruv.* tegen de *Gangræna* niet konde ontbeeren, en zoo wel hier als in Rotkoortsen, indien de krachten vervallen waren, de *Tinctura Corticis Peruv. Alexipharmaca*, volgens HUXHAMS voorschrift bereid, een zeer gevoegelyk ingrediënt opleverde, om met de overige vereenigd te worden.

AUGUSTUS.

De *Persloop* verspreidde zich meer en meer, en werd kwaadäartiger met de aanhoudende warmte, hoewel 'er hier en daar nog eene goed-

äartige *Diarrhæa* gezien wierde, en eene enkele *Colica biliosa.* Men ontmoette hier en daar nog de Keelziekte met het rood uitslag gepaard, gelyk te vooren zelfs een enkel geheel huisgezin hier door besmet, welk van den *Persloop* geheel vry bleef. —— De *Rotkoortsen* kwamen zeer zeldzaam voor, doch dan zeer gevaarlyk, hevig en langduurig met *Petechiæ* vergezeld, ylhoofdigheid, convulsien en *Subsultus tendinum.* Die deeze Koortsen doorstonden, kreegen geene *crisis* voor den 17den dag. Remitteerende Galkoortsen lieten zich meer zien, en kwamen hevig aan, doch tot nog toe minder in menigte dan men op andere Jaaren in zulke Zomers ontmoet. Zeer weinige deezer hadden om den anderen dag, zoo wel als eene enkele zuivere *Tertiana*, welke men toen ontmoette, hevige exacerbatien, door zwaare bedwelming der hersfenen gevaarlyk, en den *Cortex* spoedig vereisschende. Sommige deezer Galkoortsen liepen vry sterk naar het rottige, en in den *Typus* der *Synochi putres.* Eene *Febris ardens*, welke eene aanhoudende aderlaating vorderde, heb ik in deeze Maand gezien, waar van de Lyder hersteld zynde, in *September* door besmetting eene ligte aandoening van den *Persloop* kreeg, van welke de gebeterden van de Galkoortsen genoegzaam allen vry bleeven. Doch het getal van deeze Ziekten was gering, in vergelyking der *Epidemische.*

SEPTEMBER.

Terwyl de *Persloop* zich overal verspreidde, en zyne grootste slagting aanrichtte, waren de overige Ziekten niet veele in getal. Rotkoortsen

ſen heb ik nu en dan voor eene keer zien aanvangen. De Keelziekte met den rooden uitſlag ſlechts eenmaal, eene enkele *Cholera bilioſa*, doch de remitteerende Galkoortſen meer dan in de voorige Maand, ſommige met volkomene intermisſien, doch zwaare verheffingen om den anderen dag, by eenen enkelen niet vry van die *Cataphora*, welke men in de voorgaande Maand waarnam, en ſpoedig den *Cortex* vereïſchten. Sommigen hadden by hunne beterſchap, gelyk de *Dyſenterici*, een' uitſlag van kleine jeukende en vuurige puiſtjes. Verſcheidene zuivere en hevige anderdaagſche Koortſen lieten zich mede zien. Doch het geen my het meeſt vertrooſtte, met de hoop van verandering onzer *conſtitutie*, was eene *Angina inflammatoria*, welke ik in het laatſte deezer Maand in een robuſt perſoon behandelde, aan welken vier aderlaatingen te werk geſteld werden, voor dat de pols bedaarde, na welke echter, met eene volkomene belemmerde ſlikking, nog eene verzweering kwam in beide de *tonſillæ*, waar van de etter ontlaſt zynde, eene volkomene geneezing aanbragt.

OCTOBER.

Het getal der *Dyſenterici* nam door Gods goedheid ſterk af, en de beſmetting ſcheen in 't laatſte der Maand byna op te houden. —— De remitteerende Galkoortſen namen toe, met ſterke verheffing van aanval en benaauwdheden om den anderen dag, verſcheidene intermitteerden reeds van den beginne, op den goeden dag, en vertoonden zich als *Tertianæ duplices*; behalven eene enkele, welke in de verheffingen de *Functiones animales* belemmerde, waren ze niet ge-

gevaarlyk. Men begon verscheidene zuivere *Tertianæ* te zien, en eene enkele *Quartana.*

De kwaade Keelziekte zag men byna niet, schoon dezelve in 't nabuurig FRANEKER gevaarlyker ware dan de *Persloop.* Eene enkele *Angina* zonder uitslag, met inflammatie, welke eene aderlaating vereischte, hebbe ik gezien, en eenmaal eene met het uitslag, alwaar eene sterke excoriatie in de keel kwam, in eene Vrouw, welkers man aan den besmettelyken *Persloop* weggerukt, maar zy zelve vry gebleeven was. Insgelyks zag ik eene vry hevige ontsteeking der oogen in een diergelyk geval, alwaar de kwaadaartige besmetting dit alleen scheen te verwekken; zonder bloedloop aan te brengen. Men begon eenige Ziekten met ontsteeking te zien; als eene *Pleuro-peripneumonia*, welke, na herhaalde aderlaatingen, door fluimen geoordeeld werd; eene hevige *Rheumatismus* met Koorts vergezeld, welke V. S. vereischte. De *Synochi putres* waren onder het gemeen niet ten eenemaale geweeken. Ik hebbe 'er gezien, die met *petechiæ* vergezeld gingen. Dezelve was min of meer besmettelyk: in het zelve huisgezin heb ik de Vrouw na de herstelling des Mans in deeze Ziekte zien vallen; de laatste kreeg de scheiding omtrent den 17den dag, door de urin en zweeting; de eerste omtrent denzelven tyd door zweetingen en eene opzetting in de *parotis*, welke meer of min tot *suppuratie* kwam; eene scheiding, welke men in Rotkoortsen hier ter plaatse zeldzaam ontmoet.

No-

NOVEMBER.

Terwyl de *Persloop* verdween in deeze Maand, werd de Keelziekte wederom meer gezien, en was by enkelen kwaadäartig; zoo door verplaatsing van de kwaade stof uit de keel naar de binnendeelen, de maag en ingewanden, het uitkomen van *petechiæ*, verval van den pols, onmogelykheid van te kunnen zwelgen, als uit verlamming ontstaande, of door de paarsche of blaauwe koleur des uitslags, waar by eene doodelyke *Peripneumonia* gepaard ging. Doch verre de meesten hadden een overvloedig rood uitslag over het lichaam, een weinig ongemak in de keel. De drift der Koortse en pols vereischte eene aderlaating by volwassenen; alles vertoonde zich zoo als doorgaans in de *Febris scarlatina*, en met weinige dagen volgde de herstelling, met het dooven, afschilferen, en somtyds geheel vervellen des opperhuids. Men zag verscheidene keel-ontsteekingen zonder uitslag, welke door eene zachte *Methodus antiphlogistica*, en het aanleggen van verzachtende pappen schielyk tot resolutie kwamen, of gemakkelyk tot een *absces*, overgingen, in een van beide de *tonsillæ*.

Eenige heete Galkoortsen vorderden in deezen tyd ook wel eene aderlaating.

Men zag ook meer dan eene *hæmoptysis*. Een enkel huisgezin zag men onder het gemeen, waar in de *Synochus putris* grasseerde met *Petechiæ* en *Aphthæ* vergezeld. Die deeze Ziekte overwonnen, kreegen de verligting op den 14den dag; en eene volkomene *crisis* op den 17den dag. Tot deeze soort scheen my ook te moeten gebragt

worden het zonderling geval van eene jonge Vrouw, welke na eenigen tyd met geweldige maagpynen gesukkeld te hebben, nu in diergelyk eene Ziekte stortte, met een' vervallen pols, klaagende over eene geweldige en ondraagelyke pyn in het eene been, van de heup tot de teenen, hoewel 'er, buiten eene zuchtige spanning, geene miskoleurigheid aan te zien ware. Deeze pynen verminderden plotseling en spoedig; 'er volgde eene paarsche koleur en ongevoeligheid, ja eene geheele versterving op, welke den volgenden nacht, versterving van het gansche lichaam ten gevolge had. Doch de voornaame en algemeene Ziekten van deeze Maand waren, behalven eenige Galkolyken, de remitteerende Galkoortsen, en gevolgen van deeze. Zy namen de plaats in van alle de andere, en hadden in haaren aart geene andere verschynsels, dan gewoonlyk op andere Jaaren, benaauwdheid en bedwelming by den aanval, by sommigen Galbraaking, by anderen gallige ontlastingen en grooter verheffingen van Koorts om den anderen dag, enz. welke by sommigen in eene zuivere *Tertiana* overgingen; zy kwamen spoediger tot intermissien dan in de voorige Maand. Verscheidenen, welken 'er van hersteld waren, werden naderhand door eene derdendaagsche Koortse aangetast, en deeze Koorts vertoonde zich in deeze Maand algemeen by een groot getal, welke te vooren gezond waren, en 'er nu van den beginne door aangetast werden. Men vond 'er sommige *Tertianæ duplices* onder; in 't algemeen waren de *Quartanæ* hardnekkig, en aan spoediger *Recidivæ* bloot gesteld, ook minder spoedig en min veilig door den *Cortex* te bedwin-

bedwingen geduurende den ganſchen Winter, dan in andere Jaaren.

DECEMBER.

Terwyl de *Persloop* nu geweeken was, en zich maar by een eenigen, zoo veel ik weete, heeft laaten zien, waren de Keelziekten met uitſlag vergezeld nog even ſterk, doch meer naar ontſteeking hellende, dan tot het rottige en gangræneuſe ſoort te brengen. Een enkele ſtierf 'er aan, door agter blyven des uitſlags, en het vallen der ſtoffe op de herſſenen of longen. 'Er zyn in deeze Maand eenige perſoonen geſtorven aan eene ſchielyke *Peripneumonia*, na eene Ziekte van weinige dagen, niet zonder vermoeden, dat hier onder eenig vuurig uitſlag is verborgen gebleeven. Men zag eene enkele waare Keelontſteeking en *Catarrhale* Koorts met ontſteeking, waar door het aderlaaten niet alleen veilig, maar zeer nuttig werd in alle deeze gemelde Ziekten. De Rotkoorts was geheel verdweenen. Men zag weinige Galkoortſen op nieuws ontſtaan, en meeſt tusſchenpoozende Koortſen, zoo dagelykſche, anderdaagſche, als wel inzonderheid derdendaagſche en dubbelde derdendaagſche, aan welke verſcheidenen onder het gemeen geſukkeld hebbende, *cachectyk* en zuchtig werden, het welk heel zeldzaam was by die geenen, welke aan het Roodvonk gelegen hadden. — Het getal der Ziekten verminderde zeer ſterk. De derdendaagſche Koorts had de overhand boven alle Ziekten, en alle de contagieuſe ſcheenen zich ook neêr te zullen geeven, gelyk dit, door Gods goedheid, ook het gevolg geweeſt is.

VOOR-BERIGT.

Hier volgt nu ook het grooter Opſtel van wylen den Heere STINSTRA, betreffende de byzonderheden van den aanmerkelyken *Persloop*, die te HARLINGEN in 1779 geheerſcht heeft. Men zal ook hier de ſpooren vinden van een eerſt Ontwerp, waar aan hier en daar de nadervormende en verbeterende hand te kort geſchooten is van den Schryver. Ik geef het zoo als het is, ſlegts een weinig hier en daar verholpen, en, daar 'er eenige gaapingen en uitlaatingen waren, welke de Schryver gedagt had aan te vullen, maar daar in door den dood voorkomen is, heb ik over die plaatſen geſchreeven naar HARLINGEN aan den Heere S. STYL, *Med. Doct.* die de goedheid gehad heeft my die invullingen te verſchaffen, welke men in 't beloop van dit Opſtel vinden zal. Voor 't overige heb ik, gemakshalven van den Leezer, den Text van de Verhandeling verdeeld naar de verſchillende zaaken, welke daar in worden behandeld, en boven ieder afdeeling een tyteltje geplaatst, dat den korten inhoud meldt. Eindelyk is de Leezer neffens my dank verſchuldigd aan den Heere P. FERIET, zeer waardig *Medicin. Studioſ.* aan onze *Academie*, die de goedheid gehad heeft, deeze geheele byna onleesbaare Verhandeling, wegens het ſlegte en vliegend ſchrift, zoo lange te beſtudeeren, tot hy ze ordentlyk konde leezen, en voorts in behoorlyke orde en duidlyk ſchrift voor de Drukpers over te ſchryven.

Zonder

Zonder welke moeite dit Stuk niet gemaklyk in 't licht had kunnen verschynen. Het gewigt van het onderwerp heeft vooral Zyn Ed. aangespoord om deezen taak op zich te neemen, en af te doen.

M. VAN GEUNS.

HARDERWYK,
den 25 April
1783.

HISTORIE

HISTORIE VAN DE DYSENTERIE DIE IN 1779 TE HARLINGEN HEFTIG GEWOED HEEFT;

DOOR WYLEN DEN HEERE

S. STINSTRA,

Med. Doctor.

Voorafgaand Verslag van de Opkomst, Voortgang, afloop en algemeene verschynselen der VOLK-ZIEKTE *te* HARLINGEN.

In de Maand *July* van 1779, hebben zich de eerste beginsels geopenbaard diens wreeden Persloops, welke zoo noodlottig is geweest in de volgende Maanden voor onze Stadgenooten, en de Inwooneren der nabuurige Dorpen.

Zoo veel ik hebbe kunnen nagaan, is deeze Ziekte in en omtrent onze Stad het eerste ontstaan, en heeft zich van hier door eene sterke besmetting voortgeplant in de verdere Dorpen en Steden onzer *Provincie*.

In

In de tweede week deezer Maand ontdekte men de eerſte beginſels van eenen galligen Buikloop, welke hardnekkiger en pynlyker was, ook met meer perſingen, dan gewoonlyk, en zich door ontlaſtingen alleen niet liet regelen, waar mede verder de Lyders verſcheidene dagen, ſchoon zonder ziek te zyn, gekweld werden, eer dat dezelve tot herſtelling kwamen, het welk dan niet geſchiedde, zonder verlies van vleeſch en krachten. Diergelyke Lyders deeden zich op in verſchillende ſtreeken van de Stad, en even buiten dezelve ten Noorden aan den Zeedyk, doch het grootſte aantal openbaarde zich in het Volkrykſte deel omtrent de groote Kerk, daar eene menigte geringe Menſchen woonen, en de Stad wel het hoogſte, doch het minſte van water voorzien is. Men zag in het eerſte geene bloedige ontlaſtingen, en genoegzaam allen herſtelden, hoewel langzaam.

Met het toeneemen echter der warme dagen nam deeze Ziekte in getal der Lyderen en hevigheid toe, voornamelyk onder Kinderen, van welken, in weinige dagen, verſcheidene werden weggerukt. Zy verſpreidde zich van de eerſte plaats naar over het water, 't welk by de Kerkpoort in de Stad naar binnen loopt, en taſtte een huisgezin aldaar aan met kenmerken van eene waare *Dyſenteria cruenta.* De Vrouw des huizes hier aan ellendig binnen weinige dagen overleeden zynde, werd een klein kind door dezelfde Ziekte overvallen, en ſtierf mede; men had de onvoorzichtigheid het zelve in de kiſt by de Moeder te plaatſen. Eene Buurvrouw boven andere deezer gemeene Menſchen moed

moed bezittende om dit uit te voeren, werd met de omſtanders zeer getroffen door den ſtank van het reeds bedorvene lichaam, en moeſt deeze ſtoutheid, nevens verſcheidene deezer buuren, welke door de beſmetting van dit huis aangedaan waren, met den dood bekoopen. Dit viel voor in het laatſte der maand *July*, of in het eerſte van *Auguſtus*.

In de maand *July* voor eenigen tyd afweezig geweeſt zynde in HOLLAND, en met het begin van *Auguſtus* weder te rug gekeerd, verſtond ik van mynen Amptgenoot den Heere P. COUPERUS, dat 'er reeds meer dan 40 diergelyke zieken door Zyn Ed. behandeld waren, waar van 'er 4 geſtorven waren.

De Ziekte ſtrekte zich ondertusſchen van deeze buurt Weſtwaards uit, langs de Stads Veſten, en het gedeelte, het welk ten Zuiden en Weſten de Zuiderhaven ligt, van huis tot huis veelal voortloopende.

Men zag dezelve mede ontſteeken in een ander gedeelte der Stad, vry volkryk en door gemeene Burgers bewoond, in het Weſtlyke gedeelte, binnen en ten Ooſten de Zuiderhaven gelegen, de Vyverſtraaten geheeten; het zy de Ziekte door beſmetting derwaarts is overgebragt, het zy aldaar ook eerſt ontſtaan, alzoo in de nabuurſchap zich een Man bevond, die een der eerſten is geweeſt, die in deeze Stad over eene pynlyke buikloop heeft geklaagd.

Omtrent dien tyd, of in het begin van *Auguſtus*, waren 'er hier en daar op de Schepen, uit

uit onze Stad op de Zuider-Zee vaarende, reeds eenige Persoonen besmet geworden, en weder aan den wal gebragt.

In de Maand *Augustus* nam de echte *Dysenterie* of *Persloop* hand over hand toe; in *September* langs de meeste straaten der Stad voortslaande als een loopend vuur, en voornamelyk in de naauwe straaten, alwaar de minste doorspoeling van lucht was, en daar teffens de geringste burgers, zeer bekrompen by elkander woonden. De ruimste en luchtigste standen der Stad, hoedanige zyn de beidene havens, zyn niet verschoond gebleeven; echter is de besmetting aldaar min algemeen geweest. De aanzienlykste burgerhuizen zyn meest vry gebleeven, en de besmetting hier in dringende heeft zig veeläl omtrent de Kinderen alleen bepaald, en dikwyls de overige huisgenooten niet getroffen, zoo 'er behoorlyk zorge gedraagen wierd om de zieken van de gezonden te scheiden, alles rein, en de lucht zuiver te houden.

Het maatig gebruik van groenten, moeskruiden, en rype vruchten, waar aan de aanzienlyke meer gewend zyn, zal hier het zyne hebben toegebragt. In het Noordlyk, en Oostlyk gedeelte der Stad is de Ziekte minder algemeen geweest. Een klein gedeelte aan den Noordkant der Stad, mede zeer sterk bewoond door den gemeenen man, is langst van allen vry gebleeven van deeze Ziekte, tot dat het eindlyk in *October*, mede aangetast werd. Het is opmerklyk, dat de winden toen meer Zuidlyke streeken hielden, daar dezelve in de voorige Maand meer van 't Noorden hadden, wanneer

zich

zich de besmetting voornamelyk Zuidwaards buiten de Stad verspreidde.

Het getal der GESTORVENEN, *in deeze twee Maanden, was*

In *July*, beneden 10 Jaar	. . . . .	14
——— boven ———	. . . . .	10
	te samen .	24
In *Augustus*, beneden 10 Jaar	. . .	72
——— boven ———	. . .	45
	te samen .	117

In de laatste 6 Maanden deezes Jaars.

Beneden 10 Jaar	. . . .	298
Boven ———	. . . .	312
	te samen .	610

In de eerste 6 Maanden deezes Jaars.

Beneden 10 Jaar	. . . .	71
Boven ———	. . . .	101
	te samen .	172

In 't geheele Jaar.

Van 't *Manlyk* geslacht	. . . . . .	368
——— *Vrouwlyk* geslacht	. . . . .	414
	te samen .	782

Door

Door de gemeenſchap met het platte Land, en met de binnenlandſche Steden, en de onvoorzichtigheid van veelen, om by de lykſtatien hunner bloedverwanten tegenwoordig te zyn, ſloeg de beſmetting, omtrent de maand *September*, over in de Steden FRANEKER, BOLSWARD, LEEUWARDEN, MAKKUM, en in de nabuurige Dorpen der *Grietenyen* WONSERADEEL en BARRADEEL, het BILDT en MENALDUMADEEL. My zyn in alle deeze plaatſen voorbeelden bekend van perſoonen, welke deeze Ziekte uit onze Stad het eerſte gehaald hebben. De hevigheid en kwaadaartigheid werd op veele, en wel byzonder de afgelegenſte plaatſen; door de verdere voortplanting aldaar, volgens getuigenisſe van verſcheidene Geneesheeren, allengskens minder, de Ziekte goedaartiger, zoo men de naaſt aanliggende Dorpen, en verſcheidene plaatſen aan den Zeedyk gelegen uitzondert; want hier is de ſlagting onder de menſchen nog merklyk grooter geweeſt, dan in onze Stad, byzonder Zuidwaarts van ons in de Dorpen KIMSWERT, ARUM en PINGJUM, niettegenſtaande de oplettende zorgen van den kundigen *Chirurgyn* C. POPTA, die met de helft van zyne Kinderen ook zelve door deeze kwaal is weggerukt.

Uit dit alles ziet men, dat onze Stad als overrompeld geweeſt is door de beſmetting eener Ziekte, welke aan dezelve niet eigen is, by menſchen geheugen hier niet *Epidemiſch* geregeerd heeft, en in haare echte kenmerken door my, in eene oefening der practyk geduurende twintig Jaaren, nimmer gezien was, en voor welke men zich bezwaarlyk zoude hebben be-

hoed, al had men tyd gehad, om alle maatregelen tot voorzorg te neemen.

De noodige byſtand, welke men elkander in het ſterkſte deezer ellende moeſt bewyzen, en de ontlaſte ſtoffen, welke in de burgwallen geworpen wierden, daarze zich in het water door de koleur onderſcheidden; terwyl men zich in dien tyd ook, van deeze uitwerpſelen, niet gereeder konde ontdoen, moeſten noodwendig de beſmetting algemeen maaken.

Het overbrengen deezer beſmetting, van huis tot huis, is uit veele voorbeelden te bewyzen. Ik zal 'er ſlechts twee van melden. Eene Vrouw in een Lakenwinkel, alwaar eenig rouwgoed gekocht werd door kinderen, welke hunne Ouders aan deeze Ziekte hadden verlooren, klaagt by het vertrek deezer van eene ongewoone lucht, by deeze Menſchen ontdekt, en geeft haare vreeze te kennen, of deeze veelligt niet de klederen zouden aan gehad hebben, in welke zy hunne Ouders hadden opgepaſt. Zy zelve word kort daarna door den Persloop overvallen, ſterft aan dezelve, en beſmet weder haar ganſche huisgezin, en geheele maagſchap. Een Aanſpreeker, met de Kwaal het nog op de been houdende en zyn beroep waarneemende, verzoekt in zeker huis zich van het gemak te bedienen. Men verzoekt hier over verſchooning, wyzende hem eene afgezonderde plaats aan; doch iemand aldaar inwoonende beriſpt deeze handelwyze, en ligtgeloovigheid, ſtaat den man zyn verzoek toe, en toont zyn vertrouwen, met die zelve plaats kort daarna te bezoeken, doch voelt 's anderendaags reeds beginſels

ginſels deezer beſmetting, en ondervindt dezelve Ziekte in eenen milden graad. Dat dit gif zich echter meer door aanraaking en overbrenging van den eenen tot den anderen hebbe voortgeplant, dan door een beſmetlykheid der lucht, bleek, doordien de beſmetting meeſt voortging onder bloedverwanten, welke van elkanderen woonden, doch zich dagelyks bezochten, en ook onder dezulken die aan andere kwaalen bedlegerig zynde, niet in de ruime lucht kwamen. Dus beſmette de eene Buur veelligt den anderen.

Hoe vinnig echter dit gif ware in zyne werking, en zich in de klederen der geenen ophield, welke by de Zieken omgingen, ſchynt het echter niet lang zich in dezelve opgehouden te hebben; terwyl 'er door de menigte Sterfgevallen, in den Herfſt, en voor-Winter, meer dan gewoonlyk inboedels verkocht zyn van gemeene Menſchen, en onder dezelve veele wolle klederen, voorzeker by allen niet behoorlyk gelucht, of gereinigd; al het welk nog vry gretig door anderen werd ingekocht; doch, zoo verre ik weete, geen nieuwe beſmetting heeft veroorzaakt.

Deeze wreede Ziekte, ons ylings overvallende, is in *October* ſterk verminderd, en met het begin van *November* bykans geheel en al verdweenen. De remitteerende Herfſt-koortſen, laater dan gewoonlyk algemeen geworden, en zich met de Ziekten van voorige Maanden minder in getal vertoonende dan gewoonlyk, braken in *October* meer door, werden zeer algemeen, en deeden den Persloop, door Gods

 goed-

goedheid, zeer schielyk verdwynen. Sedert dien tyd heeft men van dezelve hier niet, dan enkel, zeer geringe overblyfsels gezien; en wel in het Voorjaar van 1780 hier en daar een, en in de Maanden *Augustus*, *September* en *October* op verschillende plaatsen der Stad wederom een enkel persoon, zonder dat een huisgezin, veel min eene buurt aangedaan werd; terwyl deeze Ziekte in andere plaatsen deezer *Provincie* algemeener was. Thans verneemt men 'er geene overblyfsels van.

VOORWERPEN, *welke voornamelyk werden aangetast.*

Deeze Ziekte tastte, zonder onderscheid, jong en oud, Mannen en Vrouwen aan; doch heerschte het algemeenste onder de Kinderen, en maakte onder dezelve de grootste verwoesting. Byzonder is het hier wederom, en opmerklyk, dat de Jooden (gelyk in 1736 te NYMEGEN,) meer verschoond werden dan anderen, zynde van die Natie, vry talryk alhier, in 1779, slechts drie ligtelyk aangetast, en niemand gestorven; de onthouding van Varkenvleesch, het gebruik van Moeskruiden, en de verkeering meer tot hun eigen Volk bepaald, moeten de besmetting geweerd, of minder werkzaam gemaakt hebben [*].

Tweederlei AART *des* PERSLOOPS.

De Aart der Ziekte vertoonde zich zeer ongelyk. Men kan dezelve gevoeglyk verdeelen in zulke Lyders, die zonder Koorts door deeze Kwaale overvallen werden; en in anderen, welke

[*] Vergeleeken met het *Bericht* van ENKHUIZEN, bladz. 833.]

welke met dezelve van den beginne af koortſig waren. Van het eerſte ſoort, zag men de meeſte in de Maand *Auguſtus*, minder in de volgende, en de laatſte wederom meer en algemeen in *September*, wanneer de beſmetting hier het allerſterkſte regeerde, en de geweldige hitte dezelfde begunſtigde.

Van de eerſte ſoort werden veele, na voorafgaande rommelingen of ſpanningen in den buik, welke toen ook by veele gezonden gemeen waren, van krimpingen overvallen, en ook van perſingen tot ſtoelgang; hoewel in den beginne wel eenige vry natuurlyke drekſtoffen uit de dikke darmen geloſt wierden, met minder pyn, wanneer de ontlaſte drekſtoffen veelal galachtig, bloedig en ſlymig waren, geevende de behoorlyke verligting niet. Veelen deezer hielden het eenigen tyd op de been, en behielden eenen maatigen eetluſt; op zich zelven gelaaten vervielen zy dikwyls, na verloop van eenige dagen, in gevaarlyker toeſtand, kreegen meer en geweldiger perſingen, meer ontlaſting van bloed, van ſchuimige, etterige en ſanieuſe vochten, werden koortſig, verlooren den eetluſt, en verzwakten.

Door het gebruik van ontlaſtende middelen, en byzonder van *Rhabarber*, werd de Ziekte verligt by eenigen, doch zelden weggenoomen, de perſingen en ontlaſtingen hielden aan; en hoewel de koleur der ſtoffen beter en geel werd, volgde 'er dikwyls eene loslyvigheid, welke moeilyk was te recht te brengen, de Lyders zeer verzwakte, en vermagerde. Een enkele deezer, welke een bedorven ſmaak, beſlagen tong,

en walging had, werd door een *vomitief* zeer verligt, en voorts door de ontlafting van veele groene fcherpe gal van den Persloop ontflagen. Een volbloedig Vrouwsperfoon, door den Persloop aangetaft, werd op myn order adergelaaten, waar op eenige flaauwte en walging volgde, voorts eene braaking van eene menigte gal, waar door de Ziekte onmiddelyk ophield.

Doch deeze gevallen zyn zeldzaam geweeft. In tegendeel zyn weder anderen, welke in de Maand *July* door ontlaftende middelen van den pynlyken Buikloop herfteld waren, in de volgende Maanden ingeftort, en aan den echten Persloop geraakt. Verfcheidenen echter zyn door het aanhoudende gebruik van *Rhabarber*, een zacht diëet, en het gebruik van eenige eenvouwdige verzachtende middelen langzaamerhand tot herftelling gekomen, na verlies van vleefch en krachten: doch altoos met moeite, en zonder die duidelyke verligting, welke men van gepafte ontlaftingen in 't algemeen in deeze Ziekte zoude verwachten.

De zekere tekens van beterfchap waren de afgang tot zyne natuurlyke koleur en vaftheid wederkeerende, en het ophouden der perfingen. Deeze zoude men onder de gemaklyke foort kunnen rekenen.

ERGER SOORT, *met* KOORTS *aanvallende, in alle zyne verfcheidenheid uitvoerig befchreeven.*

Doch met verre de meeften was het anders gefteld. Na vooraf eene ongewoone hitte in den

den buik gevoeld te hebben, werden zy van den beginne door huivering, en daar op volgende Koortſigheid overvallen, werden ylings door zwaare pyn in den buik aangegreepen, meeſt omtrent of even onder den Navel, en dus in de dunne Darmen, waar op geweldige perſingen, nederdrukking der ingewanden, en veelvuldige ſtoelgangen volgden, met ontlasting van dunne ſchuimige ſtoffen, veeltyds van den beginne met bloed gemengd: ſpoedig volgden hier op gallige ſtoffen van allerlei koleur, en meer ontaard, naar maate de Ziekte gevaarlyker werd.

Groene, donker-groene, koper-groene, en naar het blaauwe hellende, maar glimmende ſtoffen, werden dagelyks gezien, en deeze ontlaſtingen duurden onophoudelyk, hielden in ſommigen meer dan veertien dagen aan, voor ze natuurlyker wierden, en de Lyders tot herſtelling kwamen; pyn en de hevigheid der ontlaſtingen veroorzaakten dikwyls flaauwten, en bezwyming. Veele ontlaſtten, door geweldige perſingen, niets dan ſlym, en weinig ſtoffe, doch hadden geene verligting. Hier by vielen ook Miskraamen voor in zwangere Vrouwen, welke doch meeſt al vry voorſpoedig zyn afgeloopen.

By ſommigen werd 'er waare zwarte gal geloſt, van een koleur als pik, of gelyk rype moerbezien, het welk een fataal voorteeken was. De tegenwoordigheid van bloed by de ontlaſtingen was zeer ongelyk, ſomtyds waren 'er alleen bloedige ſtreepjes, ook bloedig water, als het aftrekſel van raauw vleeſch in wa-

ter gezet, en dit was geen onafſcheidlyk toeval van ons ongemak; ook duidde het op zich zelve geen grooter graad van gevaar aan, dan alleen in zulken, daar grootere vaten doorknaagd ſcheenen te zyn, en allerleie geronne ſtukken als gelei van Vlier werden geloſt, hoedanige voorbeelden enkel voorgekomen zyn. De zodanigen klaagden, dat zy het bloed byzonder konden voelen vloeien, en dat het haar als uit de heupen wegſchoot. Ontlaſtingen uit de *vaſa hæmorrhoidalia*, en ook inwendige aambeien hebbe ik mede onder deeze Ziekten ontmoet, en deeze waren onſmertlyk, en zonder perſingen. Dan wel haaſt werden deeze ontlaſtingen onnatuurlyker, ſanieuſer, en ſcherper, gaven grooter ſtank, werden met vellen en vliezen vermengd, ſomtyds ook met ſtukken als vleesbrokjes, welke, zoo ze van eene witte of graauwe koleur waren, geen hooploozen toeſtand der Lyders aanweezen, alzoo deeze brokjes uit verdikte ſlym, en het veezelachtige gedeelte des bloeds ſcheenen te beſtaan, welke hier of daar tusſchen de plooien der darmen opgehouden, en als uitgeperſt waren. Doch zwarte en loodkleurige, en zelfs ſtinkende brokjes, in het laatſte der Ziekte uitgeworpen, gaven, met andere teekenen, eene doodelyke verſterving te kennen.

By veelen veranderde of verſpreidde zich de pyn meer nederwaarts, en na de linkerzyde des buiks, hoedanige zitplaats verſcheidene zieken, in de Maanden *September* en *October* van den beginne af gevoelden; ten teeken dat het geweld der Ziekte zich uitſtrekte, of voornamelyk viel op het *Colon* en *Rectum*. De pynen waren

waren als dan draaglyker, de ontlastingen volgden spoedig op de pynlyke persingen, men zag meerder en dikker slym en etter met de stoffen gemengd, en het bloed was veeläl meer gescheiden van dezelve. Zulken deezer, by welken de Ziekte zonder verbetering aanhield, werden van tyd tot tyd ongevoeliger, kreegen eene *diarrhoea colliquativa*, de afgang begon onwillig af te loopen, ja zoo dra 'er iets genuttigd wierd, werden deeze zieken tot ontlasting gedreeven, de ingewanden verlooren alle hunne kracht, en scheenen als verlamd te zyn, het fondement stond open, terwyl de *Sphincter ani* verslapt was; de uitgeworpene stoffen hadden eenen cadavereusen en ondraaglyken stank, zy waren niet meer gescheiden, maar als in het bloed ontbonden, en onder het zelve gemengd, gelykende naar een mengsel van sap van roode besen met eieren. Zulke Lyders waren in een hoopeloozen toestand, en gaven duidelyke teekens van eene langzaame versterving, en volkomene uitputting. Anderen, welken tot beterschap keerden, toonden in hunne ontlastingen zichtbaare teekens van eene geweldige krampachtige samentrekking der ingewanden door de persing veroorzaakt.

Ik hebbe by verscheidene kinderen ronde witte balletjes zien losfen, van buiten eenigszins groen, van gal, welke scheenen te bestaan uit gestolde melk, die ze gebruikt hadden, en die met slym vermengd deeze gedaante hadden bekomen.

By een ander hebbe ik *foeces* van eene goede koleur, doch van de gedaante als een lint,

 aan

aan beidene kanten plat gedrukt, zien ontlaſten. De perſingen waren zoo geweldig, dat 'er by veele kinderen eene uitzakking van den *anus* veroorzaakt wierd. By enkele kinderen werden ronde wormen geloſt, doch zelden met het begin der Ziekte.

Dus verre van de ſtoffen die uitgeworpen werden.

Pyn en ſpanning in de Maag, walging en braakzucht van den beginne, waren waarlyk zeldzaam, dan by de zulken, welke door de geweldige aandoening van de Ziekte, en van de ontſteeking der dunne darmen, deeze verſchynſels toevallig uit gemeenſchap der Zenuwen ondervonden, en geſchiedde zulks dan op eene geweldige wyze, zoo dat alles, 't welk gebruikt werd, terſtond weder te rug kwam. Doch het vomeeren van wezenlyke drekſtoffen weete ik niet waargenoomen te hebben. De Tong was veeltyds droog, eenigszins wit, geelachtig, of bruin, doch over het geheel minder beſlagen, dan men in Ziekten met bederf in de eerſte wegen doorgaans ontmoet; deeze vochtiger wordende onder de Ziekte gaf een heilzaam teeken. De Adem was zelden ſtinkende. De dorſt was niet algemeen, of onmaatig; en doorgaans overeenkomſtig met de koortſige geſteldheid, en de menigte van dunne ontlastingen.

De Pols was van den beginne niet onnatuurlyk, zelden vol en ſterk, doch overeenkomſtig met de Koorts in rasheid.

De

De groote en spoedige verzwakking door de veelvuldige ontlastingen deeden den Pols verflaauwen en zwakker worden, doch dezelve behield zyn kracht dikwyls langer, dan men uit de andere omstandigheden konde voorzien. By verscheidenen, die eene dispositie tot rotting hadden, is van den beginne een kleine en rasse Pols waargenoomen, welke steeds zoo bleef, of van tyd tot tyd kleiner wierd; en van de zulken is niemand hersteld.

De Koorts was in die geenen, welke op het hevigste van den beginne werden aangetast, en met welken het dikwyls in 5 dagen beslist werd, aanhoudende, en zonder remissie; doch in de meesten remitteerende, en met meer of min duidlyke verheffing om den anderen dag: by anderen was de Koorts geheel intermitteerende, en onder deezen is my eene derdendaagsche voorgekomen, welke onder den hevigen *Persloop* haar gang hield. Over het geheel was de Koorts in onze Ziekte niet onmaatig, maar minder sterk, dan men wegens de geweldige pynen zoude verwachten.

De huid was steeds droog, en de Uitwaassening by allen gering, of ten eenemaal gebreklyk. Eene vochtige huid was eene der gunstigste teekenen.

De Urine werd, zoo als die natuurlyk was, spaarzaam en weinig gemaakt, meest dun, of natuurlyk van koleur; by enkelen, welke tusschenpoozende Koortsen hadden, werd dezelve met zetsel waargenoomen. Zeer dun en waterachtig was een kwaad voorteeken; doch eene

Stran-

Strangurie of opſtopping van dezelve, uit medelydigheid der deelen, was niet zeldzaam, maar werd by veelen waargenoomen.

Hoewel de pynen by verre de meeſten, welken de Ziekte in een hevigen graad hadden, geweldigſt en byna ondraagelyk waren, zoo dat het gekerm der Lyderen ſomwylen op ſtraat konde gehoord worden; ja dat ſommigen verzochten om een middel om uit den tyd te geraaken; waren 'er verſcheiden, welke van den beginne af, en geduurende den loop deezer Ziekte, dezelve weinig gevoelden, het welk met andere kwaade verſchynſelen, een zeer ongunſtig teeken was. Sommigen deezer vervielen ſpoedig in eene volkomene ongevoeligheid der ingewanden (*).

Geen

(*) De Schryver wyſt hier op een byzonder geval eener Juffrouwe, het welk door den Heer STYL my wordt medegedeeld op de volgende wyze: „ De „ Ziekte van Juffr M. begon den 29 *Auguſtus*, en zy „ is overleeden den 8 *September*, ſchoon de toevallen „ niet hevig waren, echter wanhoopte zy terſtond „ aan haare herſtelling, de vrees bleef geduurig in „ haare meer dan gemeen heldere oogen geprent. De „ Pols was doorgaans klein en wat ras, de Tong „ droog, maar weinig bruin; weinig krimping in den „ buik, maar geſtadige perſingen; de ſtoffen waren „ ſlym, gemengd met zwarte, geele en bloedige „ ſtreepen; geen ſlaap noch uitwaasſeming was 'er „ altoos. Dit volgens getuigenis van den *Chirurgyn* „ LENSIUS, die met den Heer STINSTRA dagelyks de „ Lyderesſe bezocht. Dat Koorts het verval van „ krachten zeer ſchielyk moet geopenbaard hebben, „ begryp ik, om dat de Heer STINSTRA reeds den „ 2 *September* van emollicerende tot roboreerende Middelen, *ex Cort. Per.*, is overgegaan, en den 4 dito „ is 'er, naar allen ſchyn, die ongevoeligheid, waar „ van zyn Ed. gewaagt, reeds geweeſt, te oordeelen

„ uit

Geen pyn in 't hoofd werd waargenoomen: het hoofd was altoos wel gefteld, en het verftand onbeneveld: genoegzaam allen behielden het zelve ongekrenkt tot het uiterfte toe, eenige weinigen uitgezonderd, welke Rotkoortfen 'er onder hadden.

Met deeze Toevallen fukkelden deeze ellendigen in meer of minderen graad, met groot verlies van levenskrachten, en zichtbaare vermagering, door uitputting, tot dat zy, doorgaans na verloop van 5, 7, 9, 11 of 14 dagen, eene zichtbaare dofheid in de oogen kreegen, en over benaauwdheden omtrent de *præcordia* begonden te klaagen, welke zich by eenigen het eerft opdeeden, wanneer zy, eenige tusfchenpoozing hebbende, in flaap geraakten, doch door deeze benaauwdheid aanftonds werden opgewekt; ja zelfs laft gaven, uit vreeze voor deeze toevallen, hen wakker te maaken, zoo dra zy infchooten. By anderen was de benaauwdheid in eene liggende geftalte ondraagelyk, en dan eerft ontftaande, noodzaakende hen uit hunne bedden op te ftaan, of zich in een zittend poftuur te begeeven. Anderen verkoozen, fchoon de pyn niet hevig ware, een vooröverzittend poftuur, het welk mede eene ongunftige voorfpelling gaf; zynde eene onmaatige opfpanning des buiks, anders gemeen in *gangræna inteftinorum*, zelden waargenoomen by onze Lyders. Wel haaft volgden hier op, of gingen ook vooraf, koude der ledemaaten, byzon-

„ uit de verfterkende en opwekkende Middelen, wel-
„ ke ik toen en vervolgens tot het eind toe vind voor-
„ gefchreeven te zyn."

byzonder der handen en armen. Deeze beide verſchynſels, veelal met een aanhoudenden hikſlag, vergezelden het ophouden der pynen. Het onwillig afloopen der cadavereuſe ſtoffen was een duidelyk teeken van eene beginnende of reeds geveſtigde *gangræna* der Ingewanden.

By eenigen zyn blaauwe paarſche *petechiæ*, en ſtriemen op de armen waargenoomen, teekenen van eene algemeene rotting en ontbinding des bloeds. Niettegenſtaande de *gangræna* reeds geformeerd was, verviel de Pols echter by veelen niet ylings, maar hield zich nog ſomtyds verſcheidene dagen in tamelyke kracht, werd, door Geneesmiddelen opgebeurd, by tusſchenpoozing ruimer, wanneer de warmte en doorſtraaling ook ſcheenen weder te keeren; doch niet beſtendig maar van korten duur.

By verſcheidenen deezer hooploozen zweeg de Koorts volſtrekt. Sommigen leefden nog verſcheidene dagen; de walgingen en benaauwdheden werden minder, zelfs zoodaanig, dat 'er voedſel en verkwikkingen gebruikt, en door de maag gehouden wierden; 't welk ik weinige uuren voor den dood gezien hebbe; terwyl de ſtank der cadavereuſe onwillige afgangen, en deezer langzaam ſphaceleerende lichaamen ondraagelyk was voor de omſtanders, welke, in 't verbedden, ſomtyds doeken met Azyn of Jenever voor de neus bonden. Wy hebben Lyders in deeze omſtandigheden 4, en meer, ja, volgens getuigenis van Dr. COUPERUS, zelf 9 dagen zien liggen, voor dat eene zachte dood, als door eene bezwyking een einde maakte van hun leven.

Doch veelen hielden het zoo lang niet uit; de koude handen werden wel haaſt door een verval des geheelen gelaats, verdooving van den glans der oogen, en een Hippocratiſch wezen gevolgd; de Lyders klaagden by lichten dag niet te kunnen zien, als zekere voorbooden des doods. Van de meeſten, welken door *gangræna* ſtierven, viel de dood voor op, of omtrent den 11den en 14den dag der Ziekte. Uit het verhandelde blykt, dat de tyd deezes uitgangs zeer ongelyk was, naar maate der hevigheid van de Ziekte. Kleine kinderen zyn aan dezelve binnen 24 uuren tyds weggerukt, met geweldige ſtuipen, anderen in 3 dagen. Die onder volwasſenen het ergſte aangetaſt werden, in 5 dagen; terwyl anderen over de 3 weeken ſukkelden, eer zy ſtierven.

De hikſlag alleen was niet alleen een doodlyk teeken van verſterving der Ingewanden, maar gaf dikwyls opkomende *aphthæ* te kennen, welke menigvuldig in onze Lyderen waargenoomen werden, van verſcheidene koleur, gelyk doorgaans in heete Ziekten; en deeze Sprouw, hoewel de langduurigheid en hevigheid des ongemaks te kennen geevende, was niet altoos van kwaaden gevolge. Eenmaal heb ik dezelve volkomen critiek gevonden, in eene Vrouw van ongeveer 50 Jaaren, welke door eene ſterk opkomende Sprouw van een goed ſoort volkomen geoordeeld, en eensklaps herſteld werd van haaren *Persloop*. By verſcheidenen hebben wy hier door verligting waargenoomen. By zeer veelen is na de Ziekte een jeukende uitſlag der huid, als een gierſt uitſlag, te voorſchyn gekomen.

Die

Die langzaam uit deeze gevaarlyke Ziekte herstelden, hadden dikwyls nog te sukkelen met Koortsigheden, en zelfs met sleepende Koortsen, met loslyvigheid, zwakheid der verteeringskrachten, en eene geschiktheid om by ontlasting van gebonden afgang dikwyls bloed te lossen. Weinigen hadden ontlasting van etterächtige stoffen, uit zweertjes, zoo 't scheen, van den endeldarm; de ontlasting des natuurlyken afgangs was pynlyk. Anderen zyn met dikke beenen, of eene waterzuchtige gesteldheid aangetast, eenige weinigen met pynlyke zwelling der knien, enkelen met magteloosheid der beenen, anderen met pynlyke zwelling in den duim, of voorsten vinger, of van de teenen, byzonder des grooten teens, schoon in de Ziekte sterke ontlastingen hadden gehad door Medicamenten, en geene verdoovende middelen; doch deeze smertlyke overblyfsels zyn, na evenredigheid van het getal der gebeterden, weinig waargenoomen, en allen, zoo veel ik weete, weder te recht gebragt.

Van eene FEBRIS DYSENTERICA, *vooral by* KINDEREN.

Dus verre van den eigentlyken *Persloop.* Ter dier tyd ontmoette men onder de Kinderen hier en daar ook eene Ziekte, welke men eene *Febris Dysenterica* zoude moeten noemen. Dezelve kwam somwylen, niet altoos, met eenige persingen en ontlastingen van sommige gallige stoffen aan, welke, door zachte ontlastingen, of lavementen uitgedreeven, naderhand door natuurlyker stoffen gevolgd werden. Schoon de krimpingen van zelve ophielden, of van geen

geen belang waren, in 't vervolg bleef 'er echter eene gestadige Koorts, welke, met remissien, om den anderen dag hevigst, niet geheel afliep, en nimmer van eene zweeting, of critieke urine verzeld ging. De verheffing deezer Koorts kwam somtyds met hevige convulsien; zelfs nam men dikwyls knersingen der tanden waar, en voorts Stuip- en Kramptrekkingen met ylhoofdigheid; pyn in verscheidene ledemaaten, dan hier dan daar, was ook in deeze Ziekte algemeen. By sommigen viel de scherpe stof op de borst, en veroorzaakte benaauwdheden, met opgeeving van veel schuim, en hardnekkigen hoest: by anderen zag men vuurigen uitslag, by anderen eerlang *aphthæ* te voorschyn komen. Deeze Ziekte was mede zeer gevaarlyk, doodende door het geweld der Stuipen, of uitputtende door aanhoudende Koortsigheden, welke tot geene scheiding kwamen, niet tegenstaande de afgang gezond ware. Dat dezelve door het *virus dysentericum* veroorzaakt wierd, is gebleeken, door dien ze ontstond in huizen en familien door *dysenterie* besmet, en door de ondervinding der beste Geneeswyze; zynde die voor de *Dysenterie* nuttigst bevonden was, hier mede dienstig bevonden; door welke methode alleen verscheiden tot herstelling kwamen, welke men anders had moeten verliezen.

Van de NAASTE *en* WAARE OORZAAK *der* ZIEKTE.

De naaste en waare oorzaak deezer geduchte Ziekte is eene vergiftige scherpe stoffe van een byzonderen aart geweest, welke op de Ingewanden, welke zy voornaamelyk aandeed, vallende, haare inwendige oppervlakte knaagde,

ontvelde, eene roosachtige ontſteeking, of *eryſipelas* aldaar verwekte, ſpoedig het koud Vuur, en den dood aanbragt, en zich voornamelyk in de gal, een onzer vochten, welken het allermeeſt tot eene ſchielyke en kwaadaartige verbaſtering is geſchikt, vertoonde, en welks wreede werking niet nader was te vergelyken, dan by die van het *Arſenicum*, of andere bytende vergiften. Het gevaarlyke beſtond hier in, dat allen, welke maar eeniger maate geweldig aangetaſt werden, en by welken zich de vergiftige ſtoffe plaatſte op het dunne gedarmte, zeker allen in weinige dagen aan het ſchielyk gangraeneeren derzelve, en dus aan een gewisſen dood; doch by dien het op de dikke darmen viel, aan aanhoudende loslyvigheden, verzwakking, uitputting, en dikwyls aan eene ongeneeslyke *Lienterie*, en langzaame verſterving onderhevig waren, zoo ze niet op de eene of andere wyze in tyds gered wierden.

De BYZONDERE VERSCHILLENDE *en* AANLEIDENDE OORZAAKEN *moeilyker te bepaalen.*

Bezwaarlyker is het ondertusſchen, genoegzaame redenen te geeven van alles, 't welk de lichaamen onzer Stadgenooten bloot geſteld en vatbaar gemaakt heeft voor deeze Ziekte; en 't welk aanleiding gegeeven hebbe, om ze met 'er daad voorttebrengen; met een woord van de voornaamſte krachten der natuur, dewelke het der Godlyke Wysheid behaagd heeft te ſamen te doen loopen, om dit uit te werken. Dezelve moeten behalven de algemeene oorzaak ten onzen opzichte byzonder geweeſt zyn. Terwyl de *Dyſenterie* geene dier Ziekten is, welke

welke ons eigen zyn, by menfchen geheugen hier niet *epidemicè* gezien, en niet dan enkele maalen *fporadicè* wordt waargenoomen, waar van de laatfte voorbeelden waren in 1750; doch in geweld der verfchynfelen by de onze niet te vergelyken. Men ziet wel nu en dan in dit Jaarfaifoen eene *Diarrhœa cruenta*, met eenige *tormina* verzeld; doch dezelve laaten zich altoos fpoedig door *Laxantia*; na het ontlaften eeniger groene gal, en verzachtende *Emulfien* bedwingen; en hebbe ik in den tyd van 20 Jaaren niemand hier aan zien omkomen (*).

Onder

(*) Wegens het Jaar 1750, welks gevolgen zich waarfchynlyk nog over een gedeelte van 1751. zullen verfpreid hebben, wordt my (fchryft de Heer STYL) het volgende aan de hand gegeeven.

In *February*, *Maart*, *April* en *Mai* had men kwaadaartige Zinkingkoortfen, Keelziekten met Uitflag, Mazelen, enz. Veelen, die men meende reeds gebeterd te zyn, ftortten weêr in, en ftierven.

In *October*, *November* en *December* volgde eene zeer pynlyke Buikloop met bloedigen afgang; waar tegen men, (onder het geleide van Dr. G. STINSTRA, den Vader,) gewoon was, na een maatig gebruik van *Rhabarbarina*, of ook onder derzelver gebruik, by tusfchenpoozen, verzachtende temperende Mifturen te geeven, mengende veelal onder een mengfel van vijf onçen de *Tinct. Opii* tot xx. druppels.

Het getal der Dooden werd wel niet groot; maar fommige Lyders bezweeken zeer fchielyk en op het onverwachtfte. In dat ganfche Jaar zyn Overleeden 420; en 't is hoogwaarfchynlyk, dat hier toen, wegens den meerdere bloei der bekende Bont-Fabrieck, merkelyk grooter getal van Inwoonders geweeft is, dan in 1779.

Onder de algemeene oorzaaken van onze *Epidemie* zoude men konnen aanmerken; dat, daar koude drooge Winters hier de gezondste zyn, de Winter van dit Jaar ongemeen zacht, by menschen geheugen nimmer zoo beleefd, en hier ter plaatse geheel en al zonder Vorst, Sneeuw of Hagel geweest is; zynde slechts in *November* 1778 eenige Sneeuw en wat Hagel gevallen, doch verder niets den geheelen Winter door (*). Dat deeze zachte Winter van eene aangenaame en zoele Lente, en van eene aanhoudende Zomerwarmte gevolgd is, en van groote droogte, waar door de vruchtbaarheid van dit Jaar ook gering geweest is. De huislieden hier omstreeks hebben wel eene maatige voorraad Hooi ingezameld, doch dit schynt minder voedzaam geweest te zyn, dan gewoonlyk. In het Voorjaar van dit Jaar 1780. waren de klachten algemeen, dat de Schuuren, schoon wel voorzien geweest, ledig waren, dat de voorraad voor het Vee ontbrak, en men meer algemeen dan ooit van elders Hooi moest koopen. Het Gras was in 't laatste van *Augustus*, en in 't eerst van *September* in onze beste Weiden

(*) Volgens de Weêrkundige Waarneemingen van den Hr. P. LENSIUS, die, ook op aanmoediging van onzen Schryver, dagelyksche aanteekening hieldt, was 'er in 1778, den 4. *Nov.*, een weinig Sneeuw, met een styven Zuid-Oosten Wind. Den 25. dito, Hagel, met nog sterker Wind, West ten Noorden. Voorts veel harde Wind, sterke Regens en Mist. De *Barometer* was in die Maand op 't Hoogst, den 2den, 30 d. 1½ l. Op 't Laagst, den 11den, 28 d. 11½ l.

De *Thermometer*, 't Hoogst, den 24sten, 59 gr. 't Laagst, den 14den, 35 gr.

Weiden ongemeen dor, en als verzengd, zoo dat men door het zelve wandelende, de ſchoenen als met een rood poeder beſtooven zag van de verdorde toppen der Grasſcheuten. De lucht heeft voorzeker een grooter graad van hitte hier ter plaatſe dan elders gehad, daar de weinige Donderbuien, Blixem, en Onweders deezen Zomer onze Stad misgeloopen, en dezelve van de Regens, welke 'er op volgden, geheel en al is beroofd gebleeven. Het gebrek van Wind dien Zomer is aanmerklyk geweeſt, en door de ſtilte is de lucht nog heeter geworden: ook hebben de Winden deezen Zomer veele ſtreeken van 't Noorden gehad, zyn dies te drooger geweeſt, en minder geſchikt voor eene gemaklyke perſpiratie (*).

Dat dit alles in ſtaat zy geweeſt de vaſte deelen te verſlappen, de dunſte vochten te veel te doen vervliegen, en de olieächtige en zoute deelen des lichaams, en in 't byzonder de gal, ſcherper maaken, tot rotting doen hellen, is duidelyk; inzonderheid daar door het gebrek van koude en Vorſt den voorigen Winter de gallige

(*) Volgens de medegedeelde Waarneemingen van den zelfden *Chirurgyn* LENSIUS, is geweeſt te HARLINGEN:

In *Mai*, de Wind	16 dagen	N NW. NO. en O.
Juny, ———	25	——	dezelfde ſtreeken.
July, ———	22	——	N. NW. en NO.
Aug., ———	23	——	NW. NO. en O.
Sept., ———	10	——	N. W.

De overige dagen, in gemelde Maanden, meeſt Z. ZW. en W.

gallige gesteldheid (*diathesis biliosa*) van de vochten van den voorleeden Herfst niet geheel ten onder gebragt, en door eene (*constitutio inflammatoria*) geneigdheid tot ontsteeking vervangen ware.

De OVERSTROOMINGEN *en* HOOGE VLOEDEN *schynen niet voornamelyk in aanmerking te komen.*

Men heeft behalven dien de zwaare Vloeden van de Jaaren 1775 en 1776. als voorschikkende oorzaaken hier toe willen brengen; zynde het water uit den Oceaan, door de Z. en ZW. Stormwinden, door het Canaal herwaarts, en naar de Elve en Jutsche Kust geperst, en alles vol geraakt, voorts met het schielyk schieten van den Wind naar het NW. en W. het zelve door onze Zeegaaten uit de Noord in de Zuiderzee gedreeven zynde, de verschriklykste Vloeden, welke wy ooit gezien hebben, op onze Kusten veroorzaakt.

Men grondt zich op aansteekende Ziekten na Watervloeden en Overstroomingen waargenoomen, en merkt in 't byzonder aan de Roode Loop van 1736 in KAMPEN, na den Storm van dat zelve Jaar. Men merkt met rede aan, dat het Zeewater van de Vloeden van 1775 en 1776 zoo zout was, dat het het ordinaire water van de Noordzee in deezen opzichte overtrof, zoo als door kundigen geoordeeld wierd, dat dit zoute water, byzonderlyk in de Stormen van 't Jaar 1776, eenige der laagere gedeelten onzer Stad besproeid, en in kelders, en andere laagten ingedrongen, zich met de binnenwaters ver-

vereenigd, en in den grond getrokken, meer dan gemeene gelegenheid gegeeven hebbe tot filtige uitdampingen, of wel de bakken en putten bedorven hebbe.

Schoon men niet ontkennen kan, dat de Dampkring onzer Stad geheel aan Zee, en half in dezelve liggende, en daarenboven door 2 ruime Binnenhavens tweemaal daags door een Vloed van zout water van binnen befpoeld, en door zoo veele Canaalen doorfneeden is, als misfchien geen Stad der Republyk, meer dan andere plaatfen onzer *Provincie* bezwangerd is met zoute deelen, en men hier aan ook, en aan het vermengde zoet en zout water onzer grachten, het dikwyls wederkeeren van befmetlyke Rotkoortfen, en eene gefchiktheid tot rotting, fchynt te moeten toefchryven; fchoon de hooge ligging, ruime ftraaten, en vry laage gebouwen anders gefchikt zyn om de kwaade dampen fchielyk kwyt te geraaken, en de vrye en koude Winden, welke men hier des Winters gevoeld, onze Stadgenooten dan waarlyk meer blootftellen voor Ziekten met ontfteeking, fchynt echter myns oordeels hier op geene ftaat gemaakt te kunnen worden, om zulk eene kwaadaartige Ziekte op zich zelve alleen of voornamelyk te kunnen verwekken, daar men dezelve in het Graaffchap ZUIPHEN by DOESBURG aan den Rivierkant, binnen 's Lands even hevig en kwaadaartig op denzelfden tyd heeft gezien; daar HOLLAND, 't welk byzonder met den Storm van 1775 zeer overftelpt is geweeft van dit water, geene ondervinding gehad heeft van deeze kwaale, en daar het *Nieuwland* van WORKUM, de eenigfte Polder van onze

Provincie, in 1776, door eene doorbraak geïnundeerd zynde met zoutwater, weder bovengebragt, bedykt, en eene nieuwe vruchtbaarheid zyner Weilanden, als het waare, verkreegen heeft; terwyl door deeze zoute uitdampingen aldaar in 't geheel geen loop is te wege gebragt, maar slechts menigvuldige zwaare Galkoortsen in den Nazomer van 1779 gezien zyn. Men schynt echter aan deeze oorzaak, zoo verre dezelve gelden kan als eene voorschikkende, eene meerdere ontbinding der vochten, versnelling des omloops, aanleiding tot rotting, scherpe jeukende uitslag, enz. te kunnen toeschryven.

Maar liever de ongemeene ZOMERLAAGTE *der* BINNENWATEREN *en* GROOTE DROOGTEN *met* STINKENDE DAMPEN.

Onder de byzondere oorzaaken, welke hier plaats gehad hebben, kan met meer rede gebragt worden de meer dan gemeene laagte van onze Binnewaters, en der Grachten, welke door de Stad loopen, in de twee laatste Zomers.

Na de gevaarlyke Vloeden van 1775 en 1776 de Zeedyken hersteld zynde, is by onze Hooge Overigheid goedgevonden, veele laage Quartieren onzer *Provincie* van hun overtollig Binnewater te ontlasten; hier om heeft men den ganschen Winter de Sluizen, zoo veel mogelyk, open gehouden, en de waters doen afstroomen, 't welk van byzonderen invloed geweest is voor eene Stad, welke, als de onze, gedeeltelyk mede op het hoogste der *Provincie* liggende, door haare binnenhavens als eene borstweering voor

voor de Zee uitleverd, van welke verſcheidene Canaalen veel hooger liggen dan de vaarten en flooten binnenlands. Hier door is mede veroorzaakt, dat wy, den voorigen zachten Winter door, het binnewater in onze Stad weinig of niet hooger gehad hebben, dan men het des Zomers gewend is; zynde het water veeltyds verre beneden den ouden en gewoonlyken peil geweeſt.

De Zomer van het Jaar 1778, was reeds zeer droog, het aanvoeren van turf in dien Herfſt aan onze Fabrieken, en tot den haardbrand, door de ondiepte der wateren reeds gebreklyk. Dit alles is in 1779 nog grootlyks vermeerderd. Verſcheidene Steenbakkeryen onder deeze Stad hebben wegens de droogte der flooten hunne tichelklei niet kunnen aanvoeren in den Zomer, en hebben uit dien hoofde moeten ſtil ſtaan; eene ongehoorde zaak hier ter plaatſe. Het gevolg van dit alles was een meerder inkoming van Zeewater in onze burgwallen, eene meerdere ſtilſtand en ſtagnatie in de wateren derzelve, en eene meerdere ontblooting der ondergronden. Dat het zoute water ſtinken en Ziekten veroorzaaken kan, ondervinden niet zelden de Equipagien der Oorlogſchepen van het zoute water op de buitedenning dier Scheepen ſtaande, 't welk in 't uitpompen bruin en ſtinkend is, en dikwyls kwaade lucht, en Ziekten tusſchen deks geeft. Hier van daan het meer dan gewoonlyk ſtinken der burgwallen, 't welk in 1778 en 1779, meer en aanhoudender was dan ooit, inzonderheid in de twee binnengrachten, welke evenwydig met de twee Havens loopen, en tusſchen dezelve beflooten zyn,

en dus op het hoogſte der Stad liggen; waar toe misſchien het baggeren, en roeren der grond, 't welk men geduurende het laage water gedaan heeft; daar dit thans in 't Voorjaar alleen geſchiedt, mede het zyne toegebragt heeft.

Aanmerklyk was het, dat, reeds in den Voorwinter van dit Jaar, eene kwaade Rotkoortſe zich aan den Noordkant van eene deezer binnengrachten openbaarde, en tot een kleinen afſtand, van minder dan 40 huizen derwaards door de Zuide Winden met de dampen ſcheen verſpreid te worden, alwaar in korten tyd dertig werden aangetaſt, van welke agt geſtorven zyn (*). Niet lang daarna in 't Voorjaar openbaarde zich zoo hier, als voornamelyk in onze nabuur-

(*) De Schryver had hier by, *op de kant*, aangeteekend de woorden: „ *dit na te zien.*" Hier over dan mede te HARLINGEN my erkondigd hebbende, ontfang ik van den Hr. STYL 't volgende daar op.

„ Indien met deeze *voor-Winter* bedoeld worden de
„ laatſte Maanden van 1778, dan ziet de Schryver op
„ onze zoogenaamde *Zoutſloot*, een binnen Gragt, al-
„ waar op dien tyd, aan den Noordkant, zoodanige
„ Rotkoortſen, als mede Zinkingkoortſen en Rood-
„ vonk geheerſcht hebben, terwyl men zich van 1779,
„ in dat ſaizoen, niets diergelyks erinnert. Deeze
„ Gragt is ook aan het Noordergedeelte der Stad:
„ doch hier ſtaat met eenen aantemerken, dat dezel-
„ ve ten Weſten eindigt aan een klein Sluisje, 't welk
„ toen, ſedert eenige jaaren, gedempt was, en na-
„ derhand weêr tot een vrye uitwatering is opengemaakt.
„ Het financieweezen heeft op deeze veran-
„ deringen meer invloed gehad dan de Geneeskunde.
„ Evenwel kan het voorgemelde dienen, om de
„ Ziekten, op deeze binnen Gragt, eenigszins van
„ onze algemeene beſchouwing af te zonderen."

nabuurschap de kwaade Keelziekten, welke buiten twyffel van eene byzondere fyne, vergiftige, en besmettenden aart waren.

Deeze Uitwaassemingen schynen van eenen kwaaden aart geweest te zyn. Vreemdelingen onze Stad inkomende in den Zomer, zoo wel voor als onder den besmetlyken Loop, hebben getuigd deezen stank meer dan ooit vernoomen te hebben: Zy kunnen als voorschikkende oorzaaken met de warmte en stilstaande Dampkring mede gewerkt hebben, om die scherpe, vergiftige, kwaadaartige gesteldheid in onze vochten te wege te brengen, welke als de waare oorzaak deezer Ziekte is aan te merken.

Het SMETGIF *mooglyk van eenen* DIERLYKEN AART, *toegeligt uit de verdere aanleidende oorzaaken, als het* DROOG WORDEN *der* ZOUTENE ONDERGRONDEN, VUILIGHEDEN, DRINKEN *van* VUIL WATER, *enz.*

De aart deezer Vergiften te bepaalen is bezwaarlyk, zoo niet onmooglyk. Soortgelyke gebeurtenissen kan men alleen voorlichten. Verscheidene bedenkingen maaken het my waarschynlyk, dat dit Vergift van eene dierlyke natuur geweest zy, daar het in onze vochten voortgebracht, door de verspreiding zyner vlugge deelen, zich van die zieken tot de gezonden kan voortplanten; 't welk aan die Vergiften, welke in onze vochten uitgebroeid worden, byzonder eigen is; terwyl slechts het eerste uitbroeien des Vergifts in één, of eenige weinige noodig is, om de Ziekte door voortplanting algemeen te maaken, als de overige

door

door eene algemeene gesteldheid voorgeschikt zyn deeze te vatten. Door uitdrooging kan 'er eene *lentor* in de vochten, en obstructien *in vasis capillaribus* ontstaan, welke met *Acrimonia* verzeld, door voortgaande hitte verder kan bederven en vergiftig worden, ja besmetlyk, schoon zy zoodanig van den beginne niet waren.

Het komt my waarschynlyk voor, dat in eene vette vruchtbaare, en kleiachtige Landstreek, als de onze is, door het ontblooten der ondergronden veele verrotte dingen hebben kunnen bloot komen, welke anders bedekt gebleeven waren, en terwyl alle vuiligheden der Stad en alle excrementen der menschen in de burgwallen of uitloopen, of gebragt worden, zyn de verrotte Uitwaasemingen, minder door waterdeelen getemperd, sterker en treffender geweest dan op andere Jaaren; want dat het bloot loopen der zoutene slikken, en andere gronden, welke eene kwaade uitwaasseming verwekken, van nadeeliger gevolg zy hier te Lande, dan het stinken der stilstaande wateren, schynt men niet te kunnen in twyffel trekken, wanneer men de yslyke stank der burgwallen, en aanzienlyke grachten van AMSTERDAM des Zomers gadeslaat, en te gelyk in acht neemt, dat deeze Stad niet ongezonder is, niet meer nog zwaarder Ziekten opgeeve Jaarlyks, dan de meeste aanzienlyke Steden onzes Vaderlands. Deeze omstandigheden nu hebben in onze Stad de grootste plaats gehad; terwyl veele plaatsen in FRIESLAND door laager ligging, voorraad van zoete wateren, en LEEUWAARDEN inzonderheid, door het uitslatten der Stads grachten, en aanzienlyke Canaalen nog onlangs geschied, en het

het meerder ophouden der wateren uit dien hoofde, minder hier voor zyn bloot gesteld.

Ten *anderen* door de groote droogte des Zomers van 1778, en inzonderheid die van 1779, is alhier groot gebrek geweest aan behoorlyk Regenwater tot drank, waar door de gemeene Man veel morsig troebel en stinkend water gedronken heeft. In den Zomer van 1778. waren omtrent alle Regenbakken ledig geworden, en de gemeene Man was dikwyls zeer gediend met het laatste troebel water, 't welk anders by het schoon maaken der bakken weg geworpen wordt; laatende dit water ter loops bezinken, en het in spys en drank gebruikende. De meeste Burgers bedienden zich van zoet, doch stilstaande water uit de slooten der linnen Bleekeryen; de gemeene Man uit tobben, petten, en drankteden in de Weilanden, welke in den Zomertyd dikwyls met een bloeiende korst bedekt, schielyk ledig, met veel vuiligheden dikwyls besmet, op het laatste niet dan stinkend en onzuiver water uitleverden, vervuld daarenboven met veele groove aardachtige of kleiachtige deeltjes, welke voor onze Ingewanden onverteerbaar waren.

Dit alles had nog in de grootste maate plaats in 1779; het Voorjaar droog en warm zynde, maakte het gebrek van water tot drank zoo groot, dat alle bovengemelde ongemakken reeds in de Maanden *April* en *Mei*, en dus veel vroeger en sterker plaats vonden. De Heer DE REUS merkt te recht aan, in zyn *Verhaal* van onzen ROODEN LOOP, in dien droogen Zomer dagelyks menigte van menschen van buiten te hebben

hebben zien komen, met water uit deeze koedobben gehaald, het welk sommigen met doorlekken, en teemsen trachtten te zuiveren; doch anderen zonder afscheiding der onzuiverheden tot spys en drank gebruikten; en dat deeze Ziekte het eerste voornamelyk ontstaan zy in de nabuurschap der Kerkpoort, alwaar de meeste gemeene menschen in 't algemeen woonen, en door welke poort het meeste van dit water werd aangebragt. De samenloop en vereenining van alle of verscheidene deezer oorzaaken kunnen iets ongemeens en by ons niet te bepaalen, ter veroorzaaking der Ziekte voortgebragt hebben. Door dit alles schynt eene byzondere scherpte verwekt te zyn, welke van een vlugger en fyner natuur is, dan het welk in de besmetting der Rotkoortsen in 't algemeen wordt waargenoomen; misschien minder verstompt door het vette en olieächtige, 't welk in zich zelfs de grootste rotting aanneemt, doch in den beginne die vreetende kracht niet bezit, welke de scherpe en bytende Vergiften hebben, en waar toe men dat van onze besmetting schynt te moeten brengen.

Ik hebbe myne gissing voorgedraagen: dat dit Vergift van eene dierlyke natuur ware, dat is door verrotting voortgebragt van zulke stoffen, welke een vlug loogzout van zich gaven: natuurlyk ware het ten minsten, dat de gal, door de groote hoeveelheid deezer zouten, dun, scherp, en bytende moeste worden. Terwyl men de grootste reden in de onzuivere en stinkende wateren, zoo wel gedronken, als door uitwaasseming en aantrekking dier deelen van binnen gebragt, zoeken moge, is het natuurlyk,

lyk, dat dit water door bedorven excrementen, verrotte insecten, en andere diertjens, welke 'er uit bestaan, maar 'er ook in sterven, grootendeels bedorven zyn.

Ten *tweeden* heeft de ondervinding geleerd, dat niets meer in staat zy om de hevigste en kwaadaartigste Ziekten onder het Menschdom te verwekken, en voort te planten, dan de uitwaassemingen uit verrotte dieren. Om van de gevolgen van die rottige dierlyke lucht der Kerkers, en van verrotte uitdampingen van Slagvelden, na gehoudene zwaare gevegten, niet te spreeken; terwyl de *Persloop* als eene Legerziekte bekend is.

Nader aangedrongen uit beschouwinge van het PESTVERGIF, *en van ontstaan der* ROTZIEKTE *op* SCHEPEN.

Men weet (zie MEAD *de Peste*) dat de Pest de kwaadaartigste aller Ziekten, uit AFRICA steeds herkomstig, Jaarlyks in groot CAIRO heerscht, wanneer het Canaal door deeze volkryke Stad loopende, en waar in alle vuilnis en krengen geworpen worden, uitdroogd, en deszelfs modderslyk, en verrotte vuiligheden, een ontsachelyken stank geeven; houdende de Ziekten op, zoo dra door het Overstroomen der Nyl het Canaal met fris water voorzien worde. Voorts leert MEAD, dat de Pest in AETHIOPIEN geblooren zy uit groote zwermen Springhaanen by elkanderen te samen gedreeven, gestorven, en verrot op de velden: en om nader tot onze Ziekte te komen: Het is my uit het nazien van alle de *Journaalen* der Zieken aan boord der Oor-

Oorlogschepen, voor het Ed. Mog. *Collegie* ter *Admiraliteit* in FRIESLAND vaarende, gebleeken geduurende een reeks van 16 Jaaren, dat de *Persloop* altoos daar eene rottige Ziekte is, dat dezelve of gepaard gaat met, of wel voornamelyk volgt op Rotkoortsen, of gallige Rotkoortsen. De Heeren J. N. FLIETNER, thans *Med. Doct.* te AMSTERDAM, en desselfs Broeder J. FLIETNER, welke beide de plaatsen van Oppermeesters met lof bekleed hebben, en de laatste nog tegenwoordig, getuigen dit beide in hunne herhaalde tochten waargenoomen te hebben; dat wyders onder de oorzaaken deezer Ziekte, behalven eene zoele en vochtige lucht, schielyk door eene koude wind, of koude nachten vervangen, ook onder anderen zyn eene bedorvene lucht tusschen deks, en het uitpompen van bedorven water, oude *victualie* met wormen, myt en klander enz. bezet, en het drinken van stinkend water. Deeze laatstgemelde Heer heeft de beleefdheid gehad, my het relaas zyner laatste reize, als Oppermeester met de *Jason* naar de WESTINDIEN, in 1778 en 1779, te communiceeren. Namelyk, op de Rivier van DEMERARY, alwaar door het vallen van den Vloed veel water op het Land uitdampt, en by leeg water een groote uitdamping is van modder en slyk, was het eerste water, dat men dit Schip, aldaar aangekomen, aan Boord bragt, bruin, modderig, en met veele wormen bezet, hier op werd de *Equipage* eerst door eene kwaadaartige Rotziekte, met ontlasting van rottig klonterig bloed by veelen, of door de zoogenoemde Chocolaadziekte, aangetast, waar op in den Voorwinter te ST. EUSTATIUS, by belemmerde uitwaasseming door de koudere Winden,

de, *Dysenteria* volgde, welke in 't Voorjaar van 1779 toenam; door dien dit Schip, lek geworden, op 't Eiland ST. THOMAS moest calefateren, zyne zieken aan Land brengen, en het Scheepsvolk aan nattigheid en hitte buitengewoon werd bloot gesteld, en 'er met hoog water veel slyk op strand spoelde, rotting gaf, en het water tot drank veeltyds brak was.

BESLUIT *omtrent het* OORSPRONKELYK GIF, *niet door* BESMETTING *van buiten aangebragt.*

Terwyl het dan klaar is, dat, by eene Luchtgesteldheid hier toe geschikt, de uitdamping van dierlyke verrotte lichaamen de vochten der menschen zoo kunnen doen ontaarten, dat ze deeze zelve soort van rotting, of scherpheid bekomen, en gezonden door hunnen stank kunnen besmetten; is het dan wel zoo vreemd te onderstellen, dat 'er iets diergelyks, schoon van eene andere, dan recht pestilentiaale, natuur, plaats gehad hebbe, niet alleen in onze Stad, maar ook op meer plaatsen, alwaar zich deeze Ziekten genoegzaam gelyktydig, min of meer geweldig hebben geopenbaard, en 't welk men niet alle aan uitheemsche besmetting kan toeschryven? van hoedanige besmetting ik hier ter plaatse geen het minste spoor hebbe kunnen ontdekken.

De Natuur van het Vergif verder te willen bepaalen, zoude buitenspoorig zyn, en even bezwaarlyk geschieden, als te bepaalen hoe de heete Zomermaanden aanleiding geeven tot dolheid der honden, en het veroorzaaken van eene

alleryslykst vergiftige kwyl deezer dieren; van welke Ziekte wy in onze Stad zekerlyk ook meer voorbeelden op sommige tyden gehad hebben, dan in eenige andere plaats onzer *Provincie.*

MIDDELYKE OORZAAKEN, *welke door het* GIF *op de* DARMEN *schynt gevallen te zyn.*

De *middelyke oorzaak*, welke deeze stoffe op de darmen hebbe doen vallen, is voornamelyk te zoeken 1. In de scherpheid der Galle, door het Vergif veroorzaakt, welke zich de gemakkelykste weg zocht ter ontlastinge; 2. In de menigvuldigheid der gallige scherpte, en derzelver mindere vloeibaarheid, welke niet behoorlyk kunnende uitwaassemen, zich zelve eene spoediger plaats gezocht heeft; 3. In de belemmering der *perspiratie*, in de Nazomers algemeen; welke oorzaak daar in blykbaarder was, dat de Ziekte zich aan dat gedeelte der Stad het eerste openbaarde, daar de gemeene Man wegens de nabyheid der Stads Wallen gelegenheid, en de meeste gewoonte hebbe, om zich aldaar in den avondlucht na heete dagen te laaten verkoelen. 4. In de Jaarlyksche gesteldheid deezes tyds om Buikloopen, en soortgelyke Ziekten voort te brengen, welke dit Jaar misschien grooter geweest is, door dien de uitwaassemende vaten van de oppervlakte des lichaams, wegens de aanhoudende Noorde Winden meer verstopt, en ingetrokken zyn.

BEHANDELING *deezer* ZIEKTE *voorzichtig beraamd.*

Ten opzichte der *Behandeling* deezer Ziekte moet ik vooraf zeggen, dat wanneer zich dezelve in *Augustus* algemeen begon te versprei-den, en kwaadaartig te worden, wy *Medicinæ Doctoren* alhier practizeerende, zynde de Heeren P. STYL, P. COUPERUS, G. ANDREÆ, en ik, nevens de voornaamste *Chirurgyns*, byzonderlyk de Heeren J. DE REUS en P. LENSIUS, het van onzen plicht geoordeeld hebben, elkanderen dagelyks te spreeken, en verslag te doen van onze Lyders, en van het gevolg der aangewende Geneesmiddelen, om dus te samen eene *methode* te vinden, welke tot behouding der meesten mogte strekken; welk alles steeds met alle oprechtheid en vertrouwen is behandeld.

Van ADERLAATEN.

Het *Aderlaaten*, 't welk by verre de meesten, wegens den staat van den Pols niet te passe kwam, is by eenige weinigen echter in den beginne, wegens teekens van eenige volbloedigheid, of onmaatige drift, in het werk gesteld; doch op zyn best genoomen onverschillig geweest, en by sommigen schadelyk, wegens verval van de krachten. Het bloed was gezond altoos, en zonder inflammatie.

Van ONTLASTMIDDELEN.

De Ziekte van een gallige natuur zynde, gelyk uit de ontlastingen bleek, was de eerste aanwyzing ter geneezinge, de ontlasting der scherpe

ſtoffen, welke de Ingewanden prikkelden. Men heeft in 't eerſt de *Methode* van DEGNER en PRINGLE, ten opzichte der ontlaſtende middelen ſtrikt gevolgd; en volgens algemeene gewoonte werd hier toe in den beginne de *Ipecacuanha* van een tot twee *Scrupuls* voorgeſchreeven; 'er by ſommigen 2 greinen *Tart. Emetic.* bydoende. Na de werking van dit *Vomitif* werd 's anderendaags een *Purgans* uit *Rheum* met *Crem. Tartar.* voorgeſchreeven; tusſchen beiden verzachtende, en verkoelende *Emulſien* gegeeven, en verdunnende drank, beide in ruime maate; om de Ingewanden, zoo veel doenlyk, te ſtreelen, en de ſcherpte uit te wasſchen. Deeze behandeling was my ſteeds het beſte voorgekomen in ſoortgelyke gevallen; doch voldeed niet genoeg. Veele ontlaſtten door het *Vomitif* weinig Gal, en vervielen na een braakmiddel dikwyls zichtbaar; te meer zoo 'er eene Aderlaating ware voorgegaan. By een enkele is het ſlechts heilzaam geweeſt: men heeft getracht het zelve langzaamer, en gewisſer te doen werken, door dezelfde quantiteit in kleine gedeelten, geduurende een of twee dagen te laaten inneemen; en ik heb het *Vitrum Antimonii Ceratum* mede, hoewel zeldzaam, ten dien einde doen gebruiken, tot vier greinen vyſmaal daags, ook tot agt greinen, ééns, in den beginne. In 't algemeen kan men zeggen, dat men eenige verligting gehad hebbe by de zulken, welke de beſmetting misſchien onlangs gevat hadden, en eenen bedorven ſmaak in den mond, en kwaade ſpysverteering hadden; dat voor 't overige alle *vomitiven* geene middelen waren, om in 't algemeen op te vertrouwen, of 'er eenig nut van belang van te verwachten; en

en dat het wegens verſpil van krachten, 't welk zy ſomwylen te wege bragten, niet veilig ware dezelve zonder onderſcheid te appliceeren. Wat de ontlaſtingen door *Rheum* veroorzaakt betreft, hoe noodzaakelyk dezelve uit de natuur der Ziekte ſcheenen te zyn, en niet verzuimd te kunnen worden, zoo lang de krachten des Lyders het toelieten, moet ik echter oprecht betuigen, nimmer in de kwaadaartige ſoorte deezer Ziekte een *purgans* van *Rheum* alleen gegeeven te hebben, van het welk myn Lyder, niet zoo wel onder de werking ongemak, en benaauwdheid gehad hebbe, als na dezelve geene verligting; integendeel vermeerdering van perſingen, en zwakheid. Men heeft ten dien einde getracht de *Rheum* op verſchillende wyze toe te dienen, het zy met de Braakwortel in kleine giften, het zy met eenige bittere zachte Purgeerzouten, als 't *Sal Mirab.* of *Epſam.*, of *Manna* vereenigd; of de waterachtige *Tinctuur* der *Rhabarber*, door DEGNER volgens ROLFINK aangepreezen, of de *Myrobalan. Citrin.* met de *Rheum* afgetrokken, voormaals in deezen zoo geroemd: geene der opgenoemde dingen heeft de ſterke ſnydingen, en vermeerdering van bloedige uitwerpſels kunnen verhoeden. Het beſt van allen was 2 greinen *Laudanum* by eene goede *doſis Rheum* te voegen, om de werking gemaklyk te maaken.

Van KLYSTEEREN.

Terwyl de ontlaſtende middelen niet aan het oogmerk voldeeden, nog eeniger maate ſtrekten tot verligting, en vermindering van pynen, werden 'er *Lavementen*, zoo veel mogelyk, ge-

zet; doch die het eenigszins zwaar hadden, klaagden over dezelve geweldig, al waren deeze uit de verzachtenſte dingen ſaamen geſteld, zelfs uit Melk en Olie. Veele hebben de Applicatie deezer, na ze eenige maalen in de eerſte dagen ondervonden te hebben, hardnekkig geweigerd; en ſommigen betuigd, dat ze meer pyn verwekten, dan de *Persloop* zelve.

Van ZUURE MIDDELEN.

Wy tragtten daarenboven, en voornamelyk, eenig middel te vinden ter verbetering der ſtoffe, welke deeze knaagingen verwekte, en in onderſtelling dat dezelve van eenen galligen aart waren, ſcheenen in 't eerſt de *Vegetabile* en *Mineraale* zuuren de allergeſchikſte; men gaf dus, volgens de *Methode* van ZIMMERMAN, de *Tamarinden* met *Hordeum* afgekookt, met *Crem. Tart.* en *Manna* 'er by gedaan, ryklyk te drinken, en wel tot 3 onçen *Tamarinden* dagelyks, en dit mede niet voldoende de ſterkere *Antiſeptica* als *Spir. Vitrioli* in rykelyk water, tot een aangenaam zuur. Wy vonden wel dra, dat alle zuuren, in plaats van verbetering te geeven, de ſtortingen vermeerderden, en de pynen tevens; en dat alle zuuren, zelf de Karnemelk, en de Citroen nadeelig waren [*].

[*] Ganſch anders ſlaagden deeze Middelen in de *Dyſenterie* te MAASTRICHT. Men zie het *Bericht* daar van bl. 525—528.]

Van VERZACHTENDE *en* BEKLEEDENDE.

Hierom tragtten wy de Ingewanden te verzachten, en te bekleeden, met *Gumm. Arabicum* rykelyk in de *Emulſien*, uit de Amandelen en *Sem. papav. alb.* beſtaande, met 'er de *Syr. papav. alb.* of *Diacodii* by te doen; of door opſlurpende middelen de ſcherpe ſtoffen te temperen, en te verdikken, hoedanige veele na vervolg, en volgens den tyd der Ziekte zyn voorgeſchreeven; de *Lap. Cancr. Magneſia alba*, *Gumm. Arab. Amylum*, *Terra Sigillata*, *Cornu Cerv. uſtum*, *Bol. Armen.* en ſoortgelyken met een weinig *Opium* of *Campher* 'er ſomwylen by te doen. Tot dit oogmerk werd mede voorgeſchreeven, en was meeſt gebruiklyk het volgende *Decoctum*.

℞. *Sem. Lini contus.* ℥j
Decoq. aq. pur. q. ſ. Colat. ℥xij. adde
Nitri puri dr. ij.
Gumm. Arab. Oxym. Simpl. āā ℥ij.

M. S. om 't uur een Theekopje vol, laauw te neemen.

Zelfs heeft men de *Flor. Sulphuris*, met *Nitrum* vermengd, vruchtloos onderzocht, terwyl 'er zeker voorbeelden zyn, dat Zeelieden zich van deeze kwaale, door Buspoeder in te neemen, geholpen hebben.

Na deeze dingen kwamen ſlymige, en olieachtige middelen in overweeging, om het Vergif te omkleeden, en te verſtompen. Het ſterk af-

afkookſel van de *Conſolida maj.* en *Althæa* met de *Gumm. Arabic.*, het *Micilagineuſe* van de *Saleb*, 't welk verſcheidene kinderen nuttig is geweeſt; het *decoctum expreſſum Sem. Lini*; *Mixturen* uit *Oleum Amygd. dulc.*, *Sperm. Ceti* ſol. Vitell. Ovi, & *Gumm. Arabic.* werden ten dien einde voorgeſchreeven. Al dit was echter niet in ſtaat veele van die gevaarlyk waren te behouden, en de gevreesde *Gangræna* af te wenden.

'Er waren onder 't gemeen gevallen van geneezingen door olie en ſmeer; en het ſchynt aanmerklyk, dat ſmeer van Schaapen of Bokken meer geneezende zy dan olie; immers olie op een laatgat geſtreeken houdt het zelve open, terwyl ſmeer het geneeſt (*).

Van den CORTEX SIMAROUBA.

Na dat 'er genoegzaame ontlaſtingen vooraf gegaan waren, en men, wegens de zwakheid des Lyders, noodig oordeelde, de ontlaſtingen te maatigen, werd de *Cortex Simarouba* voorgeſchreeven, op de wyze van DEGNER; en dit niet voldoende, viermaal ſterker, namelyk het afkookſel van een once daags. Niemand onzer heeft

(*) Olie, zegt de Hr. STYL, is onder 't Gemeen zeer veel gebruikt, ook kardoespapier op melk gekookt, haazebloed, enz. Van Schaapen- of Bokkeſmeer weet men alleenlyk 't geval van een Schipper, die, op Zee niet anders kunnende bekomen, met goed gevolg hier toe zyn toevlugt nam, doch men weet niet meer, tot welk van beiden [†].

[†] Men vergelyke hier mede het *Bericht* van den *Persloop* te DREMPT, enz. bl. 355 en 369.]

heeft noch in *ſtatu*, noch in *declinatione morbi* eenig goeds gezien van het gebruik deezer baſt; 't zy op zich zelve, of met de *Cascarilla* vereenigd, en te ſamen afgekookt.

Van UITWENDIGE MIDDELEN.

Uitwendige middelen werden ondertusſchen niet verzuimd, gelyk *Cataplasmata emollientia*, verwarmende en verzachtende ſtoovingen, badingen van het lichaam in warm water, ja zelf Spaanſche Vliegen op de pynlyke plaats des Buiks, welke ik ſomtyds niet zonder verligting heb laaten aanleggen.

Van ANTISEPTICA, *vooral van* CORTEX PERUVIANUS *en* SERPENTARIA.

De *Methode* van SYDENHAM, namelyk het *Laudanum*, en het gebruik van den *Cortex Peruv.* inwendig tegen de *Gangræna*, waren dan alleen over, om iets van te verwachten.

De Zeer Geleerde en zeer ervaarene Heer Dr. G. COOPMANS *Senior*, die als een der oudſte en kundigſte *Practici* deezer *Provincie* op verzoek van my, en den Heere COUPERUS, de goedheid had eens van FRANEKER herwaarts te komen, in 't laatſte van *Auguſtus*, en eenige onzer Lyders te zien, onze behandeling te verſtaan, en ons met zynen raad te dienen, verklaarde zich voor het gebruik des *Opiums* in grootere giften, dan wy tot dus verre, en tot verzachting der ſmerten alleen, gedaan hadden, om het levensbeginſel, 't welk op eene onmaatige wyze werkte, te regelen; Zyn Eds. ge-

 voe-

voelen met het ſucces van P. POTT in de *Gangræna* van de teenen door het *Opium* ſtaavende.

Dit alles werd kort daarna, op den 26 *Aug.*, nader overwoogen, in eene byeenkomſt van ons 3 Heeren by den Hooggel. en Beroemden Heere P. CAMPER, welken, in onze nabuurſchap woonende, wy in een zaak van dit gewigt verpligt oordeelden te raadpleegen, waar toe Zyn Hoog Gel. zich gereedlyk inliet. De uitſlag deezer conferentie was. De *Vomitiven* in het begin der Ziekte alleen te gebruiken, of geheel agter te laaten; doch de *Gangræna* voornamelyk in tyds te keer te gaan; door het tydig gebruik der ſterkſte *Antiſeptica*, voornamelyk van den *Cort. Peruv.* & *Rad. Serp. Virg.*: of door het gebruik des *Opiums*, of van de *Theriaca* in een ruime gifte, en tot eene gewoonlyke drank het waterig aftrekſel van verſche Mout, door *Capitein* COOCK in langduurige Zeereizen zoo heilzaam bevonden, (ſchoon ik 'er in deeze Ziekte geene byzondere uitwerkſels van hebbe gezien,) te beproeven. Ten dien einde werden aan een getal van 30 Lyders, na de eerſte ontlaſtingen het *decoct.* van *Cort. Peruv.* ℥ij & *Rad. Serp. Virg.* ʒij ieder dag gegeeven: Het gevolg was, dat de *Gangræna* even ſpoedig zich vertoonde, en de Lyders in het hevigſte deezer Ziekte 'er geen nut van hadden, ſchoon dezelve in de gevolgen van zwakheid, en verſlapping der darmen, en byzonder het *Extr. Cort.* zeer te pasſe kwam. De *Cortex* werkte beſtendig in de *Dyſenterie* als een *Laxans*, ten zy de *Opium* dit regelde. Op derzelver, ryklyk gebruik hebbe ik nimmer verbetering gezien van de uitgeworpene ſtoffen. Hoewel ze op

op eene derdendaagſche Koorts, welke een myner Lyderen onder de *Persloop* had, haare werking oefende, en dezelve verdreef, werd de Lyder 'er niet door verbeterd.

By veelen, alwaar eene ſpoedige of langzaame verſterving der Ingewanden naderde, veroorzaakte zy benaauwdheden, en vermeerderde dezelve. Kortom de ondervinding leerde ons ten vollen, dat wy 'er geen nut van konden hebben.

Van SYDENHAMS *manier, door* OPIUM, *in groote giften.*

Met het *Opium* is het beter gelukt. Na het gebruik van een goede gifte *Rheum*, werd dezelve aan de Lyders voorgeſchreeven, het *Laudanum liq.* van SYDENHAM van één tot 2 drachmen in 25 uuren, of het *Opium purum* by opklimming van 6 tot 12, ja 18, en meer greinen daags gebruikt; terwyl 'er zoo veel en lang mogelyk was *Oleuſe Clysmata* gezet, en hier door, of door het geeven van de allerzachſte *Laxantia*, als *Manna*, *Casſia*, en een weinig in water afgetrokken *Rheum*, de ontlaſtingen aan den gang gehouden wierden: terwyl FORESTUS al te recht aangemerkt heeft, dat de ſchadelyke ſtoffen in de dunne darmen, met pyn omtrent den Navel, huisveſtende, door *Clysmata* niet kunnen uitgebragt worden, gelyk die van het *Colon* en *Rectum*. Hier mede aangehouden zynde, tot dat de toevallen bedaarden, de ontlastingen natuurlyker wierden, zyn 'er veel meer herſteld, dan op eenige der andere wyzen; en hebben wy de zoo ſpoedige, en gevreesde ver-

ſterving

ſterving van het dunne gedarmte meeſtal zeker kunnen voorkomen; ſchoon die langzaame verſterving met eene *Lienterie* gepaard, en laater voorvallende, en hier voor beſchreeven, voor verſcheidenen echter doodlyk bleef. Die minder hevig aangetaſt werden, kreegen dagelyks, of om den anderen dag een zacht *Laxans* van *Rheum*, en namiddags, en tegen den nacht een *Opiaat*.

Byzondere ZWEETDRYVENDE KRACHT *van het* OPIUM, *en deszelfs verdere uitwerking.*

Het goede gevolg, 't welk wy, behalven de verligting van ſmerten, en der perſingen, en gemaklyker ontlaſting, als de kramptrekkingen der Ingewanden weggenoomen waren, door de verſlappende kracht van dit Geneesmiddel, van het gebruik des *Opiums* ondervonden, was eene meerdere perſpiratie, dan wy tot dus verre met eenig Medicament gehad hadden. Eene zachte warme zweeting met een ruimer, en voller Pols, en helder gezicht, was een zeer gunſtig teeken; terwyl onmaatige en klamme zweetingen, met een kleinen raſſen Pols, en eene lucht van het zweet, als van eene lekking van ſereuſe vochten, zoo als men wel in wonden waarneemt, verderflyk waren.

Veeläl bleef 'er onder het gebruik des *Opiums* eene loslyvigheid, en velen hadden niet noodig na de eerſte dagen weder *Laxantia* te gebruiken. Wonderlyk, ſchoon meermaalen aangeteekend by WILLIS en SYDENHAM, is het, dat de groote giften *Opiums* in deeze Ziekte verdraagen

gen worden, zonder onmaatigen ſlaap te verwekken; terwyl de Lyder ſlechts in eene zachte kalmte ligt, en ligte ſluimeringen heeft; en ſommigen zich als even dronken vertoonen.

Ik hebbe zeldzaam aangetroffen, dat iemand van eene maatige *doſis* ylhoofdig wierd; of zoodanig bedwelmd, dat men 'er van moeſte afzien; of alwaar dezelve eenige benaauwdheid veroorzaakte. By allen, welke niet of weinig koortſig waren, benadeelde dezelve den eetluſt geenszins, en ſcheen door zyn bitter dezelve eer te vermeerderen. Zwangere Vrouwen hebben noch voor zich zelven, noch voor haare vrucht, nadeel door het zelve geleeden: Alle *Abortus* zyn natuurlyk geweeſt, en de kinderen leevende ter Weereld gebragt: verſcheidene Vrouwen zyn voor een Miskraam bewaard gebleeven onder het ſterk gebruik des *Opiums* en hebben op den juiſten tyd gezonde kinders ter weereld gebragt.

VERSTERKENDE *en* BEDERFWEERENDE KRACHT *deszelfs, door* VOORBEELDEN *geſtaafd.*

Wonderlyk was de verſterking in den Pols, welke 'er door te wege werd gebragt in hoopelooze gevallen, daar de *Gangræna* reeds zich vertoonde; zelfs werden de krachten opgewakkerd, de koude handen weder warm gemaakt, de *colliquative* zweetingen voor eenen tyd geſtuit; en het leven des Lyders nog eenigen tyd gerekt; zoo dat de *vis cardiaca Opii* door SYDENHAM by deeze gelegenheid te recht geroemd word. In veele gevallen kwamen in de eerſte

dagen,

dagen, na dat de verdooving, welke het *Opium* aanbragt, geweeken was, alle de toevallen in even hevigen graad wederom, en maakte ons in den beginne fchroomachtig deeze *Methode* verder voort te zetten: doch door ondervinding bleek, dat men door een aanhoudend, en vroegtydig gebruik van dit Geneesmiddel alleen de kwaade toevallen kon betoomen, en de Ziekte allengs tot geneezing brengen; waarom ook die onzer, welke het eerfte hunnen toevlugt tot groote giften *Opium* namen, het gelukkigft geflaagd hebben in de herftelling hunner Lyderen.

In de Maand *Auguftus* ftierven van myne Lyderen $\frac{1}{3}$, in *September* $\frac{1}{4}$ en vervolgens $\frac{1}{6}$ gedeelte. Ik was zoo zeer overtuigd van het voortreflyke deezer *Methode* in onze *Epidemie*, dat ik mynen Amptgenoot en myne eigene Moeder door deeze wreede Ziekte aangetaft dus behandeld hebbe. De gevoeligheid der ingewanden was by haar zoo groot, dat 8 dagen lang byna alle vocht uitgebraakt wierd, en de reuk van eenige fpyze aanftonds haar ter ftoelgang dreef. Na een *Purgans*, werden dagelyks *Opiaten* voorgefchreeven, met *Clysmata* uit Melk en Olie, en alle deeze ontroeringen en perfingen bedaarden eerft, toen men by opklimming 11 grein *Opium* in 18 uuren gegeeven had, 'er volgde eene volkomene herftelling op.

Een Juffer van middelbaare Jaaren werd door den *Persloop* overvallen. Ontlaftende middelen aan haar toegediend verwekten benaauwdheid, en vermeerderden de pyn; eindelyk komt 'er eene ruime ontlafting van gallige en bloedige excrementen, maar teffens onder hevige krimpingen,

pingen, eene yslyke koude der extremiteiten, inzonderheid der handen, armen tot de schouders toe; men vermeerdert de *Opiaten*, welke dus verre spaarzaam waren gebruikt, om de ontlastingen niet te verhinderen, op het gebruik van een *drachma Laud. liq. Syd.* in korte uuren herstelt zich de warmte, breekt een aangenaam zweet uit tegen den avond, de Ziekte wordt handelbaar, en de Lyderesse is langzaamerhand volkomen hersteld. Dit is het eenigste geval van herstelling, wanneer de handen ys koud waren. Een myner Naastbestaanden werd door het ongemak plotseling aangetast met hevige pyn in de dunne darmen: Na een *purgans* van *Rheum*, werd denzelven 's morgens, en 's avonds een *mixtuur* uit 30 druppen *Laud. liq. Sydenh.* gegeeven, en dagelyks 2 *Clysmata oleosa* gezet, en hy geduurende 3 of 4 dagen in eene maatige uitwaasseming gehouden, en was hersteld: by denzelven is maar eenmaal ontlasting geweest van groene gallige stof, zynde de volgende gezond, en overeenkomende met de Melk, welke genuttigd werd. Deeze gevoelde na de herstelling eene ongemeene slapheid in de enkelen, en kniën, 't welk ik by geene anderen hebbe opgemerkt, doch welke spoedig week op het wryven met wolle lappen, waar in de damp van versterkende gommen ware gevangen.

EENIGE MINGUNSTIGE GEVOLGEN *niet altoos te myden.*

Wel is waar, dat het aanhoudend gebruik van dit verdoovend en heet Geneesmiddel, anders zoo geschikt om de scherpe vochten aan te zetten, eene drooge tong veroorzaakte, en door

door aanhoudend zweeten de krachten deed verliezen; doch de geweldige pynen deeden dit laatste nog meer, en men moest zich de onzekerheid der uitkomst voor eenigen tyd getroosten, in eene behandeling, welke door het verdooven der toevallen, het uitzetten van de *Massa* des bloeds, eene verandering voortbrengt, waarop men niet volkomen kon vertrouwen, voor dat al het kwaad was ten onderen gebragt.

Het nuttig gevolg der zweetingen, waar door een groot deel der stoffe van de Ingewanden te rug gevoerd, en naar den omtrek des lichaams uitgewaassemd werd, deed my den *Crocus* en *Campher*, de *Chamonillen* en *Spir. Mindereri*, inwendig mede beproeven, en de poeiers van HOFFMAN tot een *Diaphoresis* voorgeschreeven (*Med. Syst.* P. IV. Tom. I. p. 151.) uit

C. C. p. p. ejusd. usti, *Antim. diaph. Lap. Cancr.*
Matr. perlar. āā dr. j.
Cinnab. pp. dr. *β. Nitri.* ℈j.

Doch ik hebbe nimmer die lastige en aanhoudende persingen kunnen bedwingen, dan door het bydoen van eenig *Opium*. Het *Laud. liq. Sydenh.* was voor kleine kinderen in den *Persloop* mede zeer heilzaam, tot eenige druppen gegeeven, en werd in deeze de *Methode* van dien grooten Man gevolgd.

VERDERE BEHANDELING *der* LYDEREN.

De Lyders werden ondertusschen maatig gedekt, en voor het vatten van koude bewaard, welke alleen in staat was den Buikloop weder te

te verwekken, offchoon ze reeds tot bedaaring gekomen ware.

Hun werden, behalven de verzachtende Emulfien, Gerfte-water, Hui, Melk en Water, Gort, Ryft en Geerft, Haverpap of flappe Chocolaad, toegediend; en geraaden veel te drinken, en zich van alle fcherpe en zwaare fpyzen te onthouden: gevorderden gebruikten ligte Soepen, en een pap van Tarwenmeel met een weinig Muscaat. Uitwendig werden verzachtende en verwarmende pappen van *Chamomillen* &c. op den buik gelegd, of *Fomentatien*, waar onder ryklyk *Campher* ontbonden was; 't welk de kwaade uitwaasfeming zeer verbetert voor de gezonden, die in de vertrekken deezer Lyders verkeeren.

Het *Linimentum cum oleis aromaticis van* HOFFMAN,

ex Ol. Lil. alb. ℥j.
— *deft. Menth.*
— — *Abfynth.*
— — *Nuciftæ:*
— — *Carui* āā dr. ß.
Camphor. ℈j.
M. F. Linim.

is ook nuttig bevonden.

Hoe men tot het OPIUM *komen moet.*

Uit al het voorige blykt, dat wy niet, dan na het vruchteloos onderzoek dier behandelin-

 gen,

gen, welke by de meeste *Practici* voor de veiligste in deezen gehouden worden, overgegaan zyn tot eene Geneezingswyze, welke sommigen vreemd zal voorkomen, tot het aanhoudende gebruik om een verhittend Geneesmiddel, geschikt om ontsteeking te vermeerderen, in eene Ziekte, waarin zoo veel bedorven Gal ontlast werd; en daar de versterving der Ingewanden zoo schielyk plaats vond; of daar de invloed des levens in dezelve zoo schielyk bezweek, en daar dus eer opwekkende, dan verdoovende middelen te passe kwamen: doch behalven dat het *Opium* in deezen een *Cardiacum* bevonden wierd, is hetzelve het grootste *Antispasmodicum*, en de *Gangræna* schynt voornamelyk veroorzaakt te zyn uit de sterke en hardnekkige *Spasmi* en *Contractien* der darmen, waar door de *circulatie* belet, stikking en versterving werd aangebragt. SYDENHAM maakt geene zwarigheid 'er zynen toevlugt toe te neemen in *Colicis biliosis*, en niemand schroomt hetzelve in een *Cholera*.

TWYFFELING *of* BEDORVE GAL *wel mede in aanmerking komt.*

De *Indicatie ex nocentibus & juvantibus* genoomen, is in vreemde en hardnekkige Ziekten een toevlugt voor den oplettenden, zoo de gewoone manieren onvoldoende zyn, en hier uit redeneerende, begon ik meer en meer te twyffelen aan het denkbeeld, dat de bedorvene Gal deeze Ziekte veroorzaakte, en te gelooven, dat ze slechts het uitwerksel ware van een fyner vergif, en dat de waare oorzaak der

Dy-

Dysenterie in de *Lymphatische* Vochten, in het *Systema glandulosum* der Ingewanden te zoeken ware, waar van de laatste verstopt, en de eerste die vergiftige scherpheid hadden aangenoomen, en in het Gedarmte eene *Phlegmonoïdes* of *Erysipelateuse* ontsteeking te wege bragten.

Zie hier welke Waarneemingen my hier van onder veele overtuigd hebben.

Een man van middelbaare jaaren, zyn huisvrouw aan den Persloop verlooren hebbende, wordt met eenige Koortsigheid aangetast door eene *Diarrhœa biliosa*, zonder pyn of persingen: door zachte *Laxantia*, en het gebruik van de *Rheum*, worden 'er overvloedige geele en groene Gallige stoffen gelost, de afgang natuurlyker, en een spoedige herstelling te wege gebragt; doch weinige dagen daarna begint de Persloop, waar van hy op de gewoone wyze, doch niet zonder moeite en langzaam hersteld is: deeze had veelvuldige slymige en bloedige ontlastingen; doch de excrementen toonden, geduurende het gansche beloop deezer laatste Ziekte, geen zweemsel van Gallige scherpte.

Myn Amptgenoot DR. P. COUPERUS werd door de veelvuldige besmetting, waar in hy omgegaan hadde, den 8sten *September* aangegreepen door eene remitteerende Koorts, met eene ongewoone hitte omtrent de *præcordia*. Door *Decocta Aperientia*, *Laxantia*, en herhaalde *Clysmata* ontlastte Zyn Ed. geduurende verscheidene dagen eene enorme quantiteit groene gallige excrementen zonder pyn en persing. Na

Sss 2 dat

dat de afgang natuurlyk geworden was, begonnen de persingen, slymige ontlastingen, enz. met wat bloed gemengd, zonder eenig merkteken van Gal, waar van Zyn Ed. door het aanhoudend gebruik van het *Laudanum* ontslagen werd, doch terwyl 'er een scherpe jeukende uitslag over het lichaam zich verspreidde met Sluipkoortsen, welke uitslag men aan het gebruik des *Opiums* alleen zoude toegeschreeven hebben, by aldien Zyn Ed. 'er niet voor zyne Ziekte met ware belemmerd geweest, is Zyn Ed. door het gebruik der *Sarsaparilla*, en andere Geneesmiddelen in 3 Maanden eerst tot volkomen herstelling gekomen.

Het is de moeite waardig te melden; dat Zyn Ed., lang na de verdwyning van den *Persloop*, klaagde over eene gevoeligheid hoog in de linkerzyde des Buiks, en de flextuur van het *Colon*; door een zacht *Laxans* van *Rheum* werd 'er eindlyk eenige garstige olie ontlast, welke, van voorgaande *Clysmata* in de plooien van dit gedarmte was blyven hangen, en de pyn verdween.

Het is niet te ontkennen, dat eenigen, welke door behulp des *Opiums* van den *Persloop* geneezen waren, in dien zelfden Herfst wederom zyn aangetast door remitteerende Galkoortsen; doch deeze hadden niets kwaadaartigs, en zyn gemaklyk op de gewoone wyze, zonder uitzondering van een eenigen, tot herstelling gekomen.

Van

Van de OVERBLYFSELEN *en* TOEVALLEN *der* ZIEKTE.

Wegens de *Overblyffels* der Ziekte, by die geenen welke niet volkomen herftelden, zal ik kortlyk aanmerken, dat de

FEBRIS HECTICA.

Febris hectica, welke uit een overblyffel van het fmet in het bloed by eenigen waargenoomen werd, door een ftreng diëet van zachte en ligt voedende fpyzen, de Melk inzonderheid, of Melk in Seltzerwater, en het rigoureus onthouden van alle zoute en gerookte fpyzen, welke de ontlafting van bloed weder aanbragten, door *Decocta* van *Sarfaparilla*, en andere verzachtende middelen, en by fommigen ook door kleine giften *Ipecacoanha*, als een *alterans*, of *diaphoreticum* gegeeven, allengskens is verdweenen.

FEBRIS DYSENTERICA.

Omtrent de *Febris Dyfenterica* by eenige kinderen waargenoomen, in befmette huizen, kan ik verzekeren, dat, na zachte ontlaftingen, in 't eerft der Ziekte, ligte *Anodyna* van den meesten dienft waren, zoo wegens het ftillen der kramppynen, en convulfive beweegingen, als ter bevordering van eene zachte perfpiratie; waarom dezelve met verkoelende zweetmiddelen, en *Extracta faponacea*, & *Salia neutra* vereenigd werden, waar door de Koortfen zeer gemaatigd werden, en tot duidelyke tusfcherpoozing kwamen, en de Ziekte tractabel werd:

een *Emplastr.* met *Theriaca* op den Buik gelegd had veeltyds een goed effect.

BENAAUWDHEDEN.

Wegens de *Toevallen* in de Ziekte van *Benaauwdheden* kan ik zeggen, dat het *Liq. anod. min. Hoffm.* van dienst geweest is, en met de Ziekte, welke alle Zuuren weigerde, wel overeenkwam, en zeer versterkend wierd bevonden.

BRAAKZUCHT.

De *aanhoudende Braakzucht* werd somtyds door de *Theriaca* bedwongen, beter dan door het *Opium* alleen. De *Aphthæ* hebben geene byzondere handelwys vereischt, de hikslag welke ze veroorzaakten, werd door het *Liq. Hoffm.* gematigd.

APHTHÆ.

Terwyl de *Aphthæ* in onze Ziekten niet zoo te duchten waren, als gewoonlyk, veel min toeteschryven aan het gebrek van ontlastingen, en het ontydig gebruik der *Opiaten*, en de natuur van een gedeelte der vuurige stoffen zich op deeze wyze, hoewel langzaam, zocht te ontslaan, waren weekmaakende middelen de voornaamste om de uitzetting te bevorderen, en de kwyling aan te lokken.

ROOZIGE ONTSTEEKING *der* ROKKEN *van den* DARM.

Mr. P. LENSIUS wordt den 21 *September* door een sterke Koorts overvallen, welke afgaande niet

niet wederkeert, doch direct eenige pyn in het dunne gedarmte en persingen overlaat, welke niet dan bloedig slym te voorschyn brengen; 's morgens de *Crem. Tart.* gebruikende, beveelt hy zich verder aan een dieet van Grutten; de excrementen waren, en bleeven steeds gezond, en hier uit, en uit het duidlyk gevoel, wanneer de stoffen de beledigde plaats der darmen pasfeerden, bleek duidlyk, dat het ongemak in de rokken der darm zelve schuildde, en dat hier eene *Roozige Ontsteeking* plaats heeft: Zoo ras de *Crem. Tart.* agtergelaaten, en alles aan de slymige dieet bevoolen wierd, hielden de krimpingen spoedig op, en volgde de geneezing door de Natuur zelve.

STRANGURIÆ.

De *Strangurie* zeer gemeen, door de verzachtende dieet, *Oleuse Clysmata*, het drinken van Emollieerende en zacht waterdryvende *Decocta*, gelyk van de *Rad. Petroselini*, *Althææ*, enz. inzonderheid door het *Laudanum* bedwongen; en in myne practyk is maar eenmaal de *Catheter* noodig geweest, zoo veel ik my erinner.

LOSLYVIGHEID.

Eene byblyvende *loslyvigheid* met eenige pyn, dikwyls wegens gevoeligheid der darmen, en gebrek des natuurlyken slyms, kostte de grootste moeite om te recht te brengen; hier toe zyn vruchteloos van my gebezigd het *Rheum tostum*, 't welk altoos laxeerde; het *Aqua Calcis* met melk, en sterkere *Adstringentia*, zoo veel de voorzichtigheid toeliet, te gebruiken, de *Si-*

marouba, *Tormentilla*, *Cortex quercus*, Staal water enz. de *Clysteeren* van SYDENHAM uit Melk en *Theriaca*; doch het *Extr. Cort. Peruv.* met *Gumm. Arab.* of *Tragac.* de *Bolus armena*, of *Succus Catechu*, en het *Laudanum* by dezelve hebben het meest voldaan, met de voorige zachte en slymige diëet, en het zorgvuldig wachten voor de koude lucht.

OVERBLYVENDE BLOEDONTLASTINGEN.

Eene byblyvende *geschiktheid om bloed te ontlasten*, inzonderheid als de excrementen wat steevig waren, liet zich meest herstellen onder deeze diëet, en het gebruik van mixtuuren met *Extr. Cort. Tinct. Cort. & Cinnamomi*, met *Spir. Vitrioli* helder gemaakt.

ULCERATIE *van den* ENDELDARM.

In die gevallen, waar men rede had van eenige *ulceratie in het rectum*, uit het lossen van *pus*, te onderstellen, en uit de pynen by de ontlasting van harde stoffen in dit deel, dienden *Clysmata ex*

℞. *Amyli* q. s.
ut F. Mucilago cum *Aq. pur.* ℥iv. adde
Ol. Lini ℥ij.
Opii puri gr. ij.
M. F. Clysma.

of

of

℞. *Ol Lini.*
Lact. dulc. āā ℥iij.
Theriac. Andr. dr. j.
G. Tragac. dr. ij.
M. f. Clysma.

en het gebruik van *Involventia*, & *lenia Balsamica*, als *Rad. Consolid.* enz. waren van goede gevolgen.

ANDERE MINDERE ONGEMAKKEN *van* MINDER AART.

De *Waterzuchtige gesteldheid* is door de *Scilla*, en bittere verwarmende Geneesmiddelen verbeterd. De *pynlyke zwelling der Kniën*, en des duims en voorsten vingers, zyn behalven uitwendige versterkende wryvingen, door lichaams beweeging, onthouding van aanzettende spyzen, en door *Decocta Lignorum*, en van de *Sarsaparilla* alle geneezen. Een vuurige *jeukende uitslag* over het lichaam bedaarde hier mede ook allengskens, en met de middelen tegen de *Febris hectica* aangepreezen.

De *Inflammatie* der *adnata oculi*, met welke deeze zwelling verzeld ging, of afzonderlyk voorkwam, vereischte wel eens eene aderlating, en liet zich door resolveerende en repelleerende oogwaters, en *Laxantia* bedwingen.

GEENE NADEELIGE GEVOLGEN *na 't gebruik des* OPIUMS.

Ik voeg hier nu nog by dat de gewoonte van

dagelyks *Opium* te geeven, ons wel by veelen in de noodzakelykheid bragt, na de herstelling dit by eenigen nog wat aan te houden; doch dat ze alle 'er vry spoedig zyn afgewend, en myne herstelden, allen reeds op den 1 *January* 1780; en dat 'er dus uit de gevolgen, welke alle zyn weggenoomen, geene rede is, om deeze *Methode* af te keuren; inzonderheid zoo men het onvermogen van de gewoone manieren gade slaat. Maar, zal men zeggen, het *Opium* is hier niet alleen gebruikt, en 'er is van tyd tot tyd, of door de natuur, of door eene zachte leiding van Geneesmiddelen, eene dagelyksche ontlasting aan den gang gehouden, en deeze ontlastingen hebben wel het meeste ter herstelling toegebragt.

Ik bekenne rondborstig altoos van gevoelen geweest, en nog te zyn, dat de ontlastingen het grootste deel van de geneezing eener *Dysenterie* in 't algemeen moeten uitmaaken, en de *Aphthæ* en overblyfsels van het smet in 't bloed te moeten verhoeden: dat deeze Ziekte, zich voornamelyk in den Nazomer vertoonende, een onafscheidlyk verband heeft met alle van dat saisoen, waar in de ondervinding aller eeuwen getoond heeft, dat de gallige vochten eene onnatuurlyke scherpte aangenoomen, en de ontlastingen der eerste wegen noodzaaklyk zyn; doch algemeene regels hebben hunne uitzonderingen. En ik moet betuigen, van my zelven niet te hebben kunnen verkrygen, eene *Methode* te omhelzen, welke dezelve ten eenemaal uit het oog verloor; doch dat het gift onzer *Epidemie* van een fyner en scherper natuur was dan gewoonlyk, is tevens gebleeken, en uit

uit het voorgemelde mede, dat de gewoone Geneezingswyze met ontlastingen door ons eerst wel, en lang genoeg beproefd, niet in staat was deeze Ziekte te bedwingen; maar dat pynstillende, en zweetverwekkende middelen volstrekt noodzaaklyk waren; en hoe zeer deeze alleen dienden om de Ziekte te overwinnen, en het gevaar af te keeren, is duidlyk gebleeken uit de behandeling van den Heer P. LENSIUS, een kundig *Chirurgyn*, en in een langduurige practyk oud geworden, welke nevens ons het onvoldoende der gewoone *Methoden* ondervonden hebbende, zyn toevlugt tot het *Opium* alleen nam; en deeze *Methode* met de grootste oplettendheid en voorzichtigheid tot eene hoogte bragt, waar van in onze Landen misschien geen voorbeeld te vinden, en dus waardig is hier byzonder gemeld te worden.

GEWIGTIGE ONDERVINDING *van* P. LENSIUS, *omtrent zeer groote giften* OPIUM, *met* ALLERGELUKKIGST GEVOLG.

In eenen kleineren kring van patienten zich beweegende, had hy gelegenheid zyne giften veelal eigenhandig toe te dienen, en eene genoegzaame stoutheid en onverschrokkenheid, met eene naauwkeurige oplettendheid op de uitwerksels, en dus met eene gepaste voorzichtigheid te vereenigen. Zelf eene ligte aandoening deezer Ziekte hebbende, bevond hy, dat de zachste *Purgantia* de pyn vermeerderden, en raakte volkomen tot geneezing door het eeten van gort, en andere slymige spyzen.

Hy viel dus op het denkbeeld, van in gevallen

len van eenig gewigt, na de eerſte ontlaſtingen, 't zy door de natuur, of de kunſt, met een *Vomitif* of *Rheum* verwekt, aanſtonds het *Opium* in groote giften voor te ſchryven; beginnende met 8 of 10 grein *Opium crudum* in 24 uuren, by giften van 2 greinen telkens, en van dag tot dag opklimmende tot 30 of 36 greinen in 24 uuren; 'er ſomtyds by walgingen wat *Liq. Anod. Hoffm.* by voegende; en ſomtyds in groote ſtortingen 'er de *Bolus Arm.* bydoende; alle *Laxantia* en *Clysmata* verwerpende, en niet tegenſtaande de pynen door eene maatige *doſis* bedwongen wierden, vermeerderde hy dagelyks de *doſes*, byzonder tegen den nacht, tot dat alles bevredigd wierd, de Loop ophield, en de ſtoelgangen natuurlyk en gezond wierden. Kinderen noch zuigende deed hy de kracht des *Opiums* gevoelen, door ſomwylen de gezonde Moeder een greintje *Opium* te doen neemen. Zyn Ed. bevond, dat in de hevige perſingen, eene *doſis* van niet minder dan 4 grein, niet meer dan 8 grein, op eenmaal 's avonds ingegeeven de geneezing ſpoedigſt bevorderde. Hy gebruikte mede dikwyls de *Tinctura Opii* op *Spir. Vini* afgetrokken, en dus de heetſte bereiding deszelfs, waar van 8 druppen op één grein *Opium* gerekend werden, dus tot 30 of 40 druppen 's avonds gegeeven, in eenig vogt; en van deeze *Tinctuur* tot 80 of 100 ja 120 druppen in 24 uuren, met wat *Rob Ribes.* in een *Mixtuur* gegeeven.

Hoe byzonder en vreemd deeze handelwyze verre de meeſten mag voorkomen, vordert de waarheid der zaake van my, die als toeſchouwer by verſcheidene deezer gevallen tegen-

woordig

woordig ben geweest, en myn werk gemaakt hebbe, om de gevolgen te onderzoeken, te betuigen, dat ze allergelukkigst over het geheel geweest zyn; en dat op deeze wyze de meeste en meer Lyders hersteld zyn, dan op eenige andere; en dat men zeer weinig Sprouw by deeze gezien heeft; ja dat de herstelden allen naderhand eene volkomene en ongeschondene gezondheid genooten hebben. Zelden gebeurde het, dat een Lyder door deeze groote giften te veel bedwelmd raakte, en zoo 'er iets diergelyks gebeurde, bragt het wasschen van het aangezicht met Wynäzyn alles dra te recht, zynde 'er geen een door omgekomen. Wel is waar, dat veele aan dit middel zoo gewend wierden, dat ze het na den *Persloop* zonder hinder niet konden nalaaten, dagelyks, en 's avonds te gebruiken, en wel tot 3 ß, inzonderheid zoo de lucht koud en vochtig ware; en dat sommigen dit tot in de Zomerdagen van het Jaar 1780 hebben aangehouden; doch met de warme dagen zyn ze allen eensklaps afgewend, en sedert gezond gebleeven. Het blykt derhalven, dat het Heulsap iets gehad hebbe, 't welk byzonder geschikt was tegen het kwaadaartig vergif deezer Ziekte.

DIERGELYKE GENEESWYZE *te* FRANEKER.

De Zeer Geleerde Heer COOPMANS bevondt zich, wanneer de besmetting zich tot FRANEKER uitstrekte, het best by dezelve *Methode*, geevende voornamelyk, na de eerste ontlastingen door *Rheum* gemaakt, dagelyks het *Opium* tot vj, vij, of viij greinen in 24 uuren, welke giften

giften aldaar schynen genoegzaam geweest te zyn, en deed tweemaal daags een Lavement *ex Lacte dulci* & *Oleo Lini*, of ook wel *ex Oleo Lini* alleen zetten: in gevallen van hevige braakzucht bevond zyn Ed. zeer veel nut van de *Opiaten*, met rooden wyn gemengd, en van de *Theriaca*, en betuigde, dat de nuttigheid der *Opiaten* in deeze *Epidemie* zyne verwachting te boven ging.

En te LEEUWAARDEN.

De Heeren *Practici* te LEEUWAARDEN bevonden zich onder anderen mede wel by het lenieeren der toevallen, wanneer de besmetting derwaarts doordrong.

Dr. HEIMANS heeft my verzekerd veel vrucht gehad te hebben van Poeiers uit *Gumm. Arab. Rheum* & *Opium*.

Dr. GONGRYP betuigde de *Methode* van SYDENHAM en SNOEK met het uiterste succes gevolgd te hebben, zoo wel ten opzichte der giften van het *Laudan. liq.* als de purgatien om den anderen dag.

Wylen Dr. COULON gebruikte onder andere middelen de *Spir. Sal. Ammon.*, en deeze handelwyze schynt in den Nazomer van het Jaar 1780, wanneer in LEEUWAARDEN deeze Ziekte zich weer openbaarde, met het zelfde succes gevolgd te zyn, wanneer *Rheum*, *Gumm. Arabicum*, het *Opium*, en de *Spir. Sal. Ammon.* als een *Diaphoreticum* met goed succes zyn gebruikt.

GIS-

GISSING *over* WILLIS *gevoelen, omtrent de werking des* OPIUMS *op de* GALLE.

Heeft het *Opium* derhalven iets ſpecifiks gehad in deezen? Dat de zwaarſte gevallen, waar in de Gal eenen hoogen graad van ſcherpheid had aangenoomen, door het vergiftige deezer Ziekte, 'er door verbeterd zyn? Is de *aduſta bilis* zoo zeer verbaſterd geweeſt, dat ze een zuur aangenoomen heeft, 't welk met aartachtige lichaamen zoude opbruiſchen, gelyk van de *atra bilis* bekend is; en heeft het bittere des *Opiums* hier eenig vermogen op gehad? en wordt het denkbeeld van WILLIS hier omtrent beveſtigd, die de reden, waarom deeze Ziekte zoo groote giften *Opium* verdraagen kan, door een zuur verklaard, 't welk in de darmen huisveſtende door het *Opium* getemperd wordt, en veel van desſelfs krachten verſtompt? Wy weeten, dat de zuuren het beſte tegengift zyn tegen 't bedwelmende van het heulſap. Of is het groote nut alleen aan de krampſtillende, en zweetverwekkende kracht toe te ſchryven?

Liever gezocht in deszelfs ZWEETDRYVENDE KRACHT.

Schoon men deeze bedenkingen niet durft aanneemen, is 'er in het zweetverwekkend vermogen, 't welk het *Opium* by uitneemenheid boven alle Geneesmiddelen bezit, iets 't welk reden geeft van deszelfs nuttigheid in onzen kwaadaartigen *Persloop*, zoo men 'er mede vergelykt het nut der Zweetmiddelen in andere zeer kwaadaartige Ziekten, welke door de natuur, en eene langzaame kooking der zieke ſtoffe,

ſtoffe, en op de gewoone wyze van geneezinge niet kunnen gered worden. Men weet dat de meeſten de geneezing der Peſt in zweetmiddelen gezocht hebben, en dat de nuttigheid derzelven, voor dat de *Petechiæ* zich openbaarden, en door eene algemeene *disſolutio ſanguinis & craſis humorum*, eenen gewisſen dood voorſpelden, erkend worden: zie DIEMERBROEK, SYDENH. en DE HAEN (*Rad. Med.* Cap. *IX. de Peſte* Part. *XIV.* die alle Schryvers heeft nagegaan) namelyk zoo de *Diaphoretica* in den beginne, eer de *Bubones*, *Parotides*, *Carbunculi* komen, en voor 'er ſchikking tot *ſuppuratie* is, gegeeven geworden.

OVEREENKOMSTIG *met het* NUT *der* ZWEETING *in andere* SMET *en* PEST-ZIEKTEN *van veelerleien aart.*

SYDENHAM was van gedachten, dat men de oorzaak der peſtilentiaale Koorts, welke hy na het bedaaren der Peſt van 1665. in LONDON behandelde, en van een fyne natuur was, in de eerſte dagen der Ziekte, na eene voorafgaande Aderlaating, door zweetingen konde verdryven, en hy oefende deeze practyk zeer gelukkig.

Dezelve middelen werden ook alleen genoegzaam bevonden in de *Ephemera Brittannica*, of het Engelſch zweet, beſchreeven door JO. CAJ. BRITTANNICUS.

De Hoogleeraar J. DE GORTER genas eene kwardaartige *Epidemiſche catarrhale* Ziekte, met eenen hevigen en laſtigen hoeſt, uit eene byzondere fyne ſcherpheid, welke de *Aspera arteria* en

en *bronchiæ* prikkelde, welke zich wyd en zyd verſpreid had, en veelen wegrukte, en in welke Laatingen, *Decocta pectoralia*, obvolveerende, weekmakende en omkleedende middelen het kwaad verergende, veilig en ſpoedig door een tydig gebruik van een zweetdryvende, reſolveerende, en ſtillende middelen, met *Spir. Sal. Ammon. extemporaneus*, of het *Sal. Ammon.* met het *Sal. Abſynthii*, vereenigd, er de *Theriaca*, het *Laud. liq. Sydenh.* en de *Syr. Papav. alb.* bydoende, en ſomtyds heetere *Sudorifera*, als de *Rad. Contrayerva*, & *Aq. Theriacalis*, de *Tinctura Croci.* Zie deszelfs *Morbi Epid. brevis deſcr. & curatio per diaphor.* 1733.

GELYKAARTIGHEID *der* KWAADE KEELZIEKTE *met den* PERSLOOP, *in* OORZAAKEN, UITWERKING *en ook in* GENEESWYZE *door* ZWEETMIDDELEN.

In 1762 grasſeerde, in 't Voorjaar, in ENGELAND eene kwaade *Catarrhale* Ziekte, of ſcherpe vloejing op de keel, borſt, &c., welke meer of min over EUROPA zich vertoonde; doch in *July* volgde hier op, uit dezelfde oorzaak, eene *Dyſenteria Epidemica*, en de eerſte Ziekte hield eensklaps op. Zie G. BAKER *de Catharro & Dyſenteria Epidem. libellus* (SANDIFORT *Theſaur.* Tom. 2.) En 't geen nog meer betrekking hier toe heeft, de kwaadaartige Keelziekte in dit zelfde Voorjaar, voor den Persloop grasſeerende, was zoo gevaarlyk wegens eene fyne ſcherpte, welke waarſchynlyk dezelve geweeſt is, welke in den Zomer onzen Persloop verwekt heeft, door dezelfde afgelegene oorzaaken eerſt voortgebragt; doch door

de gesteldheid der Saizoenen, welke in den Winter en het Voorjaar deeze vloeingen meer op de deelen boven het *Diaphragma* bepaalen; in den Zomer en den Herfst de deelen beneden het zelve meer aandoen, en den invloed der Lucht en Winden nu anders bepaalt. In veele opzichten en haaren aart de onderscheidene deelen in aanmerking neemende, overeenkomende de dikke korsten en afscheidingen, welke uit de keel en den mond afgingen, en ontvellingen veroorzaaken, kunnen dezelve met de geschiktheid tot sprouw, en met de raauwheid der Ingewanden, vergeleeken worden. De Keelziekte was zekerlyk van eenen Erysipelateusen aart; onze Persloop schynt dezelve gesteldheid gehad te hebben in het Gedarmte. Beide waren aan eene spoedige *Gangræna* onderhevig, beide daar door zoo gevaarlyk en doodlyk voor veelen. Voeg hier by, dat een jeukende uitslag der huid na den Persloop menigvuldig gezien wierd, en in dezelve verligting gaf; dat verscheidene aangetast wierden door den Loop, welke reeds met deeze vuurigheid waren belemmerd geweest; en dat 'er voorbeelden by ons zyn waargenoomen, van menschen, welke de gemelde Keelziekte gehad hadden in het Voorjaar, en hier van hersteld, onder de grootste besmetting van den Persloop onbesmet bleeven: anderen, die in de besmetting van den Persloop geweest zynde, eene zeere keel kreegen.

Gelyk in de *Angina maligna*, de scherper knaagende stof doorgeslikt, de deelen van den *Oesophagus*, maag en ingewanden, na vervolg aandeed, verschillende toevallen veroorzaakte, werden de scherpe stoffen van het *Dysenterische* vergif

vergif ook van tyd tot tyd, zoo de Ziekte duurzaam was, uit de dunne darmen naar het *Colon* en *Rectum* voortgedreeven, en veroorzaakten onderscheidene verschynsels. De *Erysipelateuse* scherpte, het heilig Vuur geheeten, heeft volgens SYDENHAM (*Operum Edit. Leidens.* in 8°. pag. 111.) iets vergiftigs, het welk in zyne uitwerking by 't Pestilentiaale gepastlyk vergeleeken kan worden. Daar de zachte *Diaphoretica* van den meesten dienst bevonden zyn, en daar dusdanige behandeling in uitwendige roozige Ontsteekingen in de eerste dagen de veiligste is, is het dan te verwonderen, dat eene zachte zweeting mede heilzaam was, in de laatste, vereenigd met kramp en pynstilling?

De PERSLOOP *een* ROOSKOORTS *naar de Darmen gekeerd.*

De Heer WILLIAM GRANT, in zyne *Essais of Fevers most common in London.* Tom. 2. heeft ons de klaarste en beste Beschryving gegeeven deezer kwaadaartige zeere Keel, en getoond, dat de *Methode* van SYDENHAM tegen de *Febris Pestilentialis* de geschikste ware; en dat dezelve het veiligst verdreeven wierd door spoedig een algemeen zweet over het gansche Lichaam uit te dryven, waar door de kracht van de besmetting en het *Virus Morbi* voor het grootste gedeelte vervloog, eer het de gevreesde en schriklyke *Gangræna* konde veroorzaaken, waar door de vloejing op de Keelklieren naderhand gemaklyk verdeeld konde worden. Men kan die *Methode* aldaar vergeleeken zien met eene ongelukkige *Methodus Antiphlogistica* in FRANKRYK voormaals gevolgd; en uit de Lyken overtuigd

tuigd worden van de oorzaak des doods uit versterving der Ingewanden. Men moet derhalven onze *Dysenteria* met recht noemen eene *Febris Erysipelatosa conversa ad intestina.*

BEHOEDMIDDELEN *te* HARLINGEN *aangewend.*

Wat de middelen betreft in deeze Ziekte tegens de verspreiding van dezelve, en ter verligting der ellendigen: deeze zyn door de Ed. Agtb. Regeering deezer Stad, en de welgestelde Borgery op eene loflyke wyze aangewend. Door de eerste met op Stads kosten Azyn uit te deelen, om in de vertrekken te doen uitwaassemen, en 'er doeken in nat te maaken, om hier en daar te hangen; met de Sterfhuizen der onvermogenden te doen reinigen, en met buspoeder te zuiveren; het stroo en vodden in digte zakken weg te draagen buiten de Stad, en in Zee te storten; de straaten der Stad, en inzonderheid der publyke plaatsen van gemak zuiver te houden; in de Sterf- en Ziekehuizen een zacht vuur van eikenspaanders te stooken; welke door 't Ed. Mog. *Collegie* ter *Admiraliteit* rykelyk verleend werden. Met het regelen omtrent het spoedig afleggen der gestorvenen, het spoedig sluiten der kisten, en het dieper begraaven der lyken dan naar gewoonte; het afschaffen der begravingen in de kerken; het besnoeien van het gevolg der lykstatien, en wat verder in deezen konde gevorderd, en met behouding der goede ruste in 't werk gesteld worden.

Door de Borgery werd gereedelyk eene milde

de en ruime inſchryving van penningen, welke meer dan toereikende waren, om geduurende deeze *Epidemie* den behoeftigen, zonder onderſcheid, van ſchoon linnen en gepaſt voedſel, 't welk, dagelyks verſch gekookt, uitgedeeld werd door vertrouwde perſoonen, en de noodige verkwikking te voorzien.

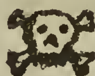
LEEFREGEL *en* VOORBEHOEDING *van den* SCHRYVER.

Eer ik afbreeke, zal het niet ongepaſt zyn te melden, hoe en onder welken levensregel en voorbehoedingen ik zelve, door Gods goedheid, van alle beſmetting vry en gezond gebleeven ben, niet tegenſtaande 'er van den vroegen morgen tot in den nacht by aanhouding aan bloot geſteld, en ſomtyds tot 100 aangeſtookene huizen dagelyks bezoekende, en in bekrompene vertrekken byna moetende bezwyken onder den vuilen ſtank der uitwaasſemingen. Het zal misſchien tot opheldering van het een en ander kunnen ſtrekken.

Wegens eenige ongeſteldheden in 't Voorjaar, en gallige ſcherpte der vochten, en eene *Eryſipelas faciei*, had ik my den Zomer van alle zwaar vleeſch, byzonder het Varken-vleeſch, onthouden, en niets dan verſch vleeſch gebruikt; en groente en fruit in overvloed genuttigd; dit werd aangehouden, en de rype fruit meer dan gewoonlyk, en 's middags een maatigen dronk goeden rooden, franſchen, ook wel rynſchen

wyn [*]; 's morgens en 's middags uitgaande nam ik een kelk wyn, waarop *Cort. Peruv. Rad. Serp. Virg. Flor. Chamom. Herb. Rutæ & Salviæ* getrokken waren, en had in het bezoeken myner Lyderen telkens een verſch afgeſneeden takje van Salie in den mond, 't welk ik boven verſcheidene welriekende Planten, gelyk de *Mentha* en *Rosmaryn*, als te vuurig zynde, dienſtig bevond, zoo ter verbeteringe der beſmettelyke dampen in de inademing, als ter verfrisſing in het byzonder.

De onophoudelyke en geweldige lichaams beweeging in deeze heete dagen deed my geweldig zweeten, de bekommering en onruſtige ſlaap hielden deeze onnatuurlyke uitwaasſeming, hoewel my anders oneigen, echter ſteeds aan den gang; terwyl hier door eene zeer verhoogde Urin in den morgen een overvloedig rood zetzel gaf: en dus ben ik 'er alleen met Vermaagering, voor dien tyd, ongeſchonden afgekomen [†].

[*] Men vergelyke hier mede de Voorbehoeding van den Heer J. RÔBOL te ENKHUIZEN in deszelfs *Bericht*, bl. 846.]

[†] Uit dit naauwkeurig, oordeelkundig en voortreffelyk *Bericht* voor de Geneeskunde, is het genoegzaam op te maaken, wat verlies de *Societeit* in den Dood van deezen waardigen *Correspondent* geleeden hebbe; zullende zy met genoegen zien, dat de Andere kundige Geneesheeren, welke mede aan dit *Bericht* gearbeid, of eenigermaate in het zelve zyn begreepen geweeſt, door hunnen aanhoudenden arbeid deeze ſchade helpen boeten en de gemaakte gaaping gelieven te helpen vervullen.]

BLADWYZER

der voornaamste en opmerkelykste zaaken in de

GENEESKUNDIGE AFDEELING

voorkomende [*].

A.

Aan-

[*] Dewyl door het inbinden de orde der Stukjes verdwynt, zoo zyn de Cyffergetallen der Bladzyden doorgaande geplaatst.]

ke

ke reden te pas kwam, 898. byna nooit in 't werk gesteld te OLDENZAAL, 901; en byna nooit voor den 5den dag, 902. noodig in de Beroerten te HARL. 924. in de Keelziekten in *Maart* verdraagen, 926. in een *Phrenitis*, *ib.* waar niet volkomen aan het oogmerk voldeeden, 933. in de *Febres anginosæ* met voordeel in 't werk gesteld, 934. (in eene *Febris ardens* aanhoudende) noodig, 936. in de *Angina* zonder uitslag in *Octob.* vereischt, 938. (herhaalde) in eene *Pleuro-Peripneumonia* beslissende, *ib.* en in eene hevige *Rheumatismus* vereischt, *ib.* insgelyks in de Keelziekten in *Nov.* in volwassenen, 939. ook in eenige heete Galkoortsen gevorderd, *ib.* niet alleen veilig, maar zeer nuttig in alle ontsteekene Ziekten van *Dec.* 941. met goed gevolg in het 1ste soort van den Persl. gedaan, 954. waar en waar niet te passe kwam, 983. by een enkelen alleen heilzaam, 984. wel eens in de *inflammatio adnatæ oculi* vereischt, 1005. door SYDENHAM in de Pest van LONDEN van 1665, in 't werk gesteld, 1012. in de *Epidemische catarrhale* Koorts van J. DE GORTER, *ib.*

Adstringentia verwekten doodelyke benaauwdheid te ENKH. en wanneer, 842.

Aethiops mineralis in de Schurft gebruikt te HELLEV. 277*.

Affectiones rheumaticæ & rheumatico-catarrhales te MIDDELB. 136.

Afgaande Koortsen in 't Voorjaar zeer gemeen te ZIERIKZ. 165*. te ZWOLL waargenoomen in den Herfst, 445. (weinig byzonders omtrent de) te SCHIED. aan te merken, 574. te LEID. in *Nov.* 621. omtrent half *Aug.* te WESTZAAND en van twee onderscheidene soorten, 767. in haaren aart dezelfde te AMST. 774. (eenige) anderendaagsche Koortsen, enz. maakten het geheel der Ziekten uit te NAARD. 797. — en zeer goedaartige Koortsen in *Juny* en *July* te GRON. 875. wanneer te ENDSCHEDE waargenoomen, en waar tegen het gemeen byna geene middelen gebruikt, 915.

Afgang (*cadavereuse*) te ZEVENBERGEN, 240. schaars te HELLEV. 262*. van allerleie kleur en zeer stinkende met groote pyn, somwylen van zuiver bloed, met geweldigen reuk, enz. in de 2de soort van Roodenl. te MAASTR. 325. om welke rede niet mag gestopt worden, 326. (bloedige) te ROTTERD. geloofd, konde niet tot de *Dysenteriæ* gebragt worden, 569. by sommige kleine kinderen te HAARL. zoo traag, dat in geen 6 of 8 dagen bekomen, 653. natuurlyk in sommigen, 686. (anderen hadden sterken) *ib.* (ruime) van een groote veelheid bedorve-

B.

Bee-

Bittere

na

ENKH.

zich

D.

DEC-

 seer-

Ephe-

voor

en

aan

Hol-

K.

Kerk-

(groot

Kwylen

L.

Man

N W.

O.

October

der

wan-

Op-

P.

Rot-

Schor-

meer

 vree-

T.

Te

V.

Ver-

Won-

door

Zil-

VERBETERINGEN.

Bladz.	1	*a*	reg.	6	van onder	504.	lees	503.
——	2	*b*	——	11	——	528.	——	328.
——	2	*b*	——	16	——	705.	——	703.
——	3	*a*	——	10	van boven	744.	——	774.
——	3	*a*	——	13	——	HAARL.	——	HARL.
——	3	*a*	——	28	——	derde	——	derden
——	4	*b*	——	7	——	609	——	607.
——	9	*b*	——	14	van onder	902.	——	901.
——	11	*a*	——	1	van boven	231.	——	238.
——	11	*b*	——	4	van onder	616.	——	617.
——	13	*a*	——	9	——	880.	——	850.